

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

3 (7) 09 / 2020

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

3 (7) 09 / 2020

ШЫМКЕНТ, 2020
SHYMKENT, 2020

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі.

Ғылыми журнал «Рухани жаңғыру» бағдарламасына ғылыми сүйемелдеу жасау мақсатында гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; мұражай ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс – 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал учрежден в целях научного сопровождения программы «Рухани жаңғыру», публикации результатов научных исследований в области гуманитарных, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование. Направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации; творческое направление тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal "QAZAQTANÝ" University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. "On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication".

The subscription index is 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible Department for the preparation and publication of the magazine is the project office of rukhani zhangyru of the Auezov SKU.

The scientific journal has been erected for the purpose of scientific support of the «Rukhani Zhagyru» program, the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect – basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 3 (7) 09 / 2020
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 3 (7) 09 / 2020
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 3 (7) 09 / 2020

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы ОҚУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редактор: Жанысбекова Г.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің басшысы, т.ғ.к., «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Ә. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың бірінші проректоры; Бейсенбаев С.Қ. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қоғаммен байланыс және мәдениет» жөніндегі проректоры; Исакова А.Т. - п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Стратегиялық даму және интернационализация» жөніндегі проректоры; Мәжінбеков С.А. - философ.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Әлеуметтік және тәрбие жұмысы» жөніндегі проректоры; Функ Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Антропология және этнология» институтының директоры. М.Ломоносов атындағы ММУ-дың «Этнология» кафедрасының меңгерушісі. «Сибирские исторические исследования» (Scopus, Ресей ЖАҚ) журналының бас редакторы; Аманжолова Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Раджабов К.К. - т.ғ.д., профессор. ӨзБҒА «Тарих» институтының қызметкері; Мырзахметов М.М. - филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры; Мәжитов С.Ф. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ-дың директоры; Койгелдиев М.Қ. - т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, ҚР ҰҒА академигі, «Қазақстан тарихшылар ассоциациясының» төрағасы; Тұрғараев Б.Т. - з.ғ.д., профессор, «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры; Қабылдинов З.Е. - т.ғ.д., профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры; Байтанаев Б.А. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі. Ө.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының бас директоры; Артықбаев Ж.О. - т.ғ.д., Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың «Археология және этнология» кафедрасының профессоры; Кәрібаев Б.Б. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Тұрсын Х.М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қожа М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қалыш А.Б. - т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Археология, этнология және музология» кафедрасының меңгерушісі; Қапалбекұлы Н. - академик, профессор, Алматы облысының Құрметті азаматы, ЮНЕСКО «Мәдениеттерді жақындастыру» орталығының бас ғылыми қызметкері; Ақыш Н.Б. - филолог.ғ.д., ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті М.О. Әуезов атындағы институтының «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері; Есіркепова А.М. - з.ғ.д., ҚР Президентінің жанындағы МБА-ның профессоры; Мыңбаев Н. - филолог.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Түркітану» ғылыми орталығының директоры; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасының профессоры; Тлеубердиев Б.М. - филолог.ғ.д., «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры; Қабылбекова З.Б. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы психология» кафедрасының профессоры; Лекерова Г.Ж. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Психология және дефектология» кафедрасының меңгерушісі; Жолдасбекова С.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Кәсіптік оқыту» кафедрасының профессоры; Әлібек С.Н. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың колледж директоры. «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры; Алметов Н.Ш. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры; Султанов С.А. - саяси.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының профессоры; Қартаева Т.Е. - т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың қауым-н профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Жаршысы» тарих сериясы бойынша жауапты хатшысы; Рысбаева С.Ж. - саяси ғ.к., ҚР Президентінің жанындағы МБА-дың доценті; Нұржанов А.Ә. - т.ғ.к., доцент Ө.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Уразбаев Қ.М. - филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Тарих және педагогика» факультетінің деканы; Сейдахметов М.Қ. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Басқару және бизнес» жоғары мектебінің деканы; Қоңыратбаев О.М. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші қызметкері; Кәрібаев С.Ө. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Отарбаева Г.К. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі; Нұртазин Е.К. - з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мемлекет және құқығы теориясы» кафедрасының меңгерушісі; Карбозова Г.К. - филолог.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Ағылшын тілі білімі» кафедрасының меңгерушісі; Авилова А.Қ. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті; Джунисбаев С.М. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Тарих және этнология» ғылыми орталығының директоры, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Сулейменов Т.А. - философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Экономика» кафедрасының қауым-н профессоры; Қалшабек А.Б. - филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері; Әзімхан Ы.О. - филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Филология» факультетінің деканы; Жолдасбекова Қ.Ө. - п.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті; Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы, аудармашы, журналдың ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы.

/М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы. 10.02.2020 ж., №64-нқ бұйрығынан көшірмесі/.

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент қ., проспект Тауке-хана, 5

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - ректор ЮКУ имени М.Ауэзова, д.и.н., профессор, академик НАН РК.

Ответственный редактор: Жаныбекова Г.А. - начальник проектного офиса «Рухани жаңғыру», к.и.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело».

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Бейсенбаев С.К. - проректор по «Общественным связям и культуре» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.п.н., профессор; Исакова А.Т. - к.п.н. проректор по «Стратегическому развитию и интернационализации» ЮКУ им.М.Ауэзова; Мажинбеков С.А. - к.философ.н., доцент, проректор по «Социальной и воспитательной работе» ЮКУ им.М.Ауэзова; Функ Д.М. - д.и.н. профессор, директор института «Антропология и этнология» РАН, зав.кафедрой «Этнология» МГУ им.М.Ломоносова, главный редактор журнала «Сибирские исторические исследования» (Scopus, ВАК РФ); Аманжолова Д.А. - д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник института «История России» РАН; Раджабов К.К. - д.и.н., профессор, сотрудник института «История» РАН РУзб-н; Мырзахметов М.М. - д.филолог.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Мухтартану» им.ЮКУ М.Ауэзова; Мажитов С.Ф. - д.и.н., профессор, академик НАН РК директор республиканского государственного учреждения «Қоғамдық келісім» (Общественное согласие) при Президенте РК. Койгелдиев М.К. - д.и.н., профессор Каз.НПУ им.Абая, академик НАН РК, Председатель Ассоциации историков Казахстана; Турғараев Б.Т. - д.ю.н., профессор, директор международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы және Қожаберген жырау»; Кабылдинов З.К. - д.и.н., профессор, директор института «История и этнология» им. Ш.Ш.Уалиханова; Байтанаев Б.А. - д.и.н., профессор академик НАН РК, директор института «Археология» им.А.Х.Марғұлана; Артыкбаев Ж.О. - д.и.н., профессор кафедры «Археология и этнология» ЕНУ им. Л.Гумилева; Карибаев Б.Б. - д.и.н., профессор, член-корр. НАН, зав.кафедры «История Казахстана» КазНУ им.аль-Фараби; Турсын Х.М. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Мухтар К. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Калыш А.Б. - д.и.н., профессор, зав.кафедры «Археология, этнология и музейное дело» КазНУ им.аль-Фараби; Нағашыбек К. - академик, профессор, почетный гражданин Алматинской области, ведущий научный сотрудник центра «Сближение культур» ЮНЕСКО, профессор ЮКУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - д.филолог.н., ведущий научный сотрудник института «Литературы и искусства» им. М.Ауэзова Комитета науки РК; Есиркепова А.М. - д.э.н., профессор Академии государственного управления при Президенте РК; Мынбаев Н. - д.филолог.н., профессор, директор научного центра «Тюркология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Калыбекова А.А. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Тлеубердиев Б.М. - д.филолог.н., профессор кафедры «Казахский язык и литература», ЮКУ им.М.Ауэзова; Кабылбекова З.Б. - д.п.н., профессор кафедры «Общая психология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Лекерова Г.Ж. - д.п.н., зав.кафедры «Психология и дефектология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова С.А. - д.п.н., профессор кафедры «Профессиональное образование» ЮКУ М.Ауэзова; Алибек С.Н. - д.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, директор колледжа ЮКУ им.М.Ауэзова; Алметов Н.Ш. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Султанов С.С. - д.полит.н., профессор кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Картаева Т.Е. - к.и.н., ассоц.профессор, ответственный секретарь серии история «Вестника» КазНУ им. аль-Фараби; Рысбаева С.Ж. - к.полит.н., доцент Шымкентского филиала Академии государственного управления при Президенте РК; Нуржанов А.А. - к.и.н., доцент, научный сотрудник института «Археология» им. А.Х.Марғұлана; Уразбаев К.М. - к.филолог.н., доцент, декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Сейдахметов М.К. - к.э.н., доцент кафедры «Маркетинг и менеджмент», декан Высшей школы «Управление и бизнес» ЮКУ им.М.Ауэзова; Конаратбаев О.М. - к.и.н., доцент, ведущий научный сотрудник научного центра «Мухтартану» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент, зав.кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - к.и.н., доцент, зав.кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им. М.Ауэзова; Нуртазин Е.К. - к.ю.н., доцент, зав.кафедры «Теория государства и права» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карбозова Г.К. - к.филолог.н., доцент зав.кафедры «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова; Авизова А.К. - к.и.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова; Джунисбаев С.М. - к.и.н. доцент кафедры «История Казахстана», директор научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова; Сулейменов Т.А. - к.филолог.н., доцент кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Айдарова А.Б. - к.э.н., доцент, ассоц.профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Калшабек А.Б. - к.филолог.н., ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра «Мухтартану». ЮКУ им.М.Ауэзова; Азимхан Ы.О. - к.филолог.н., доцент, декан факультета «Филология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - к.п.н., доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн» ЮКУ им.М.Ауэзова; Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», технический редактор журнала, корректор журнала ЮКУ им.М.Ауэзова; Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова, переводчик, редактор материалов английского языка.

/Выписка из приказа №64-нк, от 10.02.2020г. О внесении изменений и дополнений в состав членов редакционной коллегии республиканского научно-научного журнала «QAZAQTANÝ» ЮКУ им.М.Ауэзова/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2020

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ - ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА - HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘОЖ: 930(574)

Жанысбекова Г.А., Баймаханов Н.Б.*

тарих.ғ.к., доцент, «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің басшысы,
Қазақстан халқы Ассамблеясы арнайы кафедрасының меңгерушісі.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, жоғарғы білікті маман. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ
ТӘН ЖАЗАЛАУЛАРЫН ЖОЮҒА ЖАСАҒАН ЫҚПАЛЫ**

Автор корреспондент: nurbek_911010@mail.ru

Түйін: 1904 жылы 24 тамызда Ресей империясы дене жазасының соңғы түрін - шаруалар мен жас шеберлерге жасалған 20-шы соққыларды алып тастады. Тарихи әдебиеттегі бұл маңызды оқиға Царевичтің дүниеге келуімен байланысты, дегенмен, мақалада дәлелденген және нәтижесінде бұл патша адамының қиыншылығы емес екендігі белгілі болды. Автор патшалық кеңсесінің архивтік құжаттарын талдау негізінде бұл оқиғаның себеп-салдарлық байланысқа байланысты және XIX ғ. аяғы-XX ғ. басы - Қазақстанның Түркістан және Дала генерал - губернаторларында болған процестің соңғы нүктесі болып табылатынын дәлелдейді.

Бұл үшін мақала дене жазасын қолдану тәжірибесіне және оны біртіндеп ізгілендіруге қысқаша шолу жасайды. Дене жазаларын жою Екатерина II кезінде, 1754 жылы, патшайым өзінің «Кодексімен» ақсүйектер үшін бұл жазаны жойған кезде басталды. Содан кейін, 1797 ж. Синодтың өтініші бойынша бұл жазадан құтылды – дін қайраткерлері, 1801 жылы – дворяндар, 1808 жылы - діни қызметкерлердің жұбайлары, 1811 жылы – қарапайым монахтар, 1833 жылы - шетелдік дворяндар, Сібір «қырғыздарының» сұлтандары, грек-рим діни қызметкерлері, олардың жұбайлары мен жесірлері, 1-ші және 2-ші гильдиялардың көпестері, олардың балалары мен жұбайлары, төменгі атақтар, ал 1842 жылы барлық сауатты азаматтар.

Бұдан әрі Қазақстанда болған 1904 жылы орыс шаруалары мен орыс Жас қолөнершілері үшін дене жазаларын жоюды дайындау процесі талданады.

Кілт сөздер: тән жазалауы, отар ел, крепостной шаруа, барин, масқаралау, болыстық сот, бұратана, түземдік.

Кіріспе. 1904 жылдың 24 тамызында Ресей империясы дене (тән) жазалауларының соңғы қалған түрі - шаруалар мен жас жеткіншек шеберлер үшін қалдырылған 20 соққылық жазаны жойды. Осы үрдіс Ресейді әлемдік өркениетке біртабан жақындатты және қазіргі заманғы әлеуметтік-гуманитарлық қоғам бейнесіне енгізді. Осы ретте бізді жалпы алғанда Ресей империясында қандай тән жазалары болған және соңғы тән жазасын жоюға қандай себептер болған екен? - деген сияқты сұрақтар негізінде осы зерттеу мақаланы дайындау мүмкін болды. Өйткені, Ресейлік крепостной шаруалар осыдан небәрі 40-50 жыл бұрын ғана өз «бариндерінің» басыбайлы малы іспеттес жандар болған. Бұл туралы XX ғасырдағы «анналышылдар» тарихи мектебінің негізін қалаушылардың бірі және ортағасырлар тарихының тамаша зерттеушісі - М.Блок та «Ортағасырлық қоғамдарда екі сословие болатын: еркін адамдар және еркіндігінен толық айрылған адамдар болды», - деп нақты көрсеткен [1].

Теориялық талдау. Оларды өздерімен теңестіру үшін 30-40 жыл мүлдем аз, тіпті бір

ұрпақтың да ғұмыры өтіп болмаған уақыт. Яғни, тарихи сана мұны қабылдай алмайды. Әйтсе де, аталмыштарихи факт өмірде орын алып отыр, ендеше осындай қадам жасауға Ресей патшасын не нәрсе итермелегені себебін білу қоғам үшін қызғылықты, әрі танымды. Осы ретте алдымен, жалпы алғанда Ресейде қандай тән жазалаулары болған деген мәселеге тоқталып өтейік.

Бұл бағыттағы дерек көздерінің ішіндегі ең ауқымдысы, әрі неғұрлым толық жасалғаны Н.И. Пироговты еске алу үшін өткізілген Ресей империясының дәрігерлерінің 1896 жылы Киев қаласында өткен VI съезі сайлаған комиссия 1899 жылы құрастырып шыққан «Телесные наказания в России в настоящее время» атты еңбек [2]. 5 тараудан тұратын осы ерекше зерттеуде Ресейдегі тән жазалауларын пайдалану ісіне қысқаша шолу жасалған, орыс заңдық-құқықтық құжаттарындағы тән жазалауларының пайдалануылының сол кезеңде қалыптасып отырылған сипаты берілген; сол кезеңдегі тән жазалауларының статистикасы берілген; тән жазалауларына сол кезеңдегі билік пен әскери органдардың қатынасы көрсетілген және тән жазалауларының адам психологиясы мен денсаулығына тигізетін ықпалына сипаттама жасалған. Комиссиядан тапсырма алған авторлар Ресейдегі тән жазалауларына қатысты барлық журналдар, мәлімдемелер, статистикалық мәліметтер мен мақалалар тәріздес құжаттарды жинастырған. Олардың зерттеулерінің қамту аумағы Мәскеу, Вологда, Воронеж, Вятск, Екатеринослав, Казан, Калуга, Кострома, Нижегород, Новгород, Орлов, Полтава, Олонецк, Пенза, Пермь, Саратов, Смоленск, Таврия, Уфа, Чернигов тәріздес тәріздес Ресейдің ішкі губернияларын қамтыған. Бұл жерде біз мәселенің Ресейдің өзінің ішінде, оның шет аумақтарына қатысы шамалы екендігін көрсетпекпіз. Тән жазалаулары туралы деректерді тек билік орындарынан ғана емес, сонымен қоса-қабат дәрігерлік статистиканың деректері келтірілген. Авторлардың өздері өз деректерін үш топқа бөлген: 1. Ғылыми трактаттар мен мақалалар, оқулықтар; 2. Әртүрлі земстволар мен қоғамдардың қаулы-қарарлары; 3. Дәрігерлердің, кейбір заңгерлердің, әдебиетшілердің куәліктері мен жазбаша мәлімдемелері. Осындай мәліметтерді жинай отырып, авторлар өз еңбегін жоғарыда көрсетілген деректердің қысқаша компиляциясы деген баға береді. Дегенмен, қаншалықты компиляция болғанымен, бұл еңбек мақала үшін көптеген деректерді жинастырған неғұрлым толық материал ретінде құнды. Авторлар сол заманда кең қолданылып отырылған тән жазалауын өте-мөте ескірген, қоғамның ар-ожданына түрпідей тиетін кері құбылыс деген тұжырым жасайды. Өйткені, мұндай жаза түрі тәнді ғана жаралап қоймай, жазаға ұшырағандардың рухани-адамгершілік тұлғасына мәңгілік қаяу түсіреді, масқаралайды, азаматтық құқықтарынан, көп жағдайларда тіпті өмірінен де айырады [2, с.2].

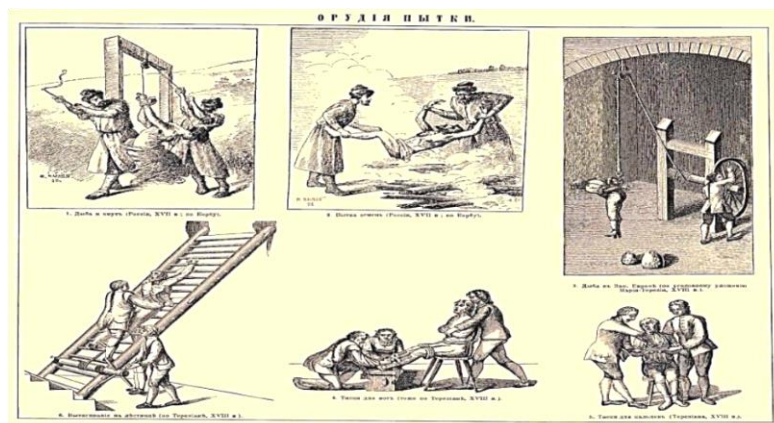
Осыншалықты кері бағаға ие болуының тағы бір себебі - тән жазалауларының Ресей өмірінің барлық саласына еніп кетуі, әрі оның түрлерінің өте-мөте көп болуы мен тән жазалауларын берген кездегі адам өміріне деген астамшылықпен қарау жағдайлары. Мысалы, 1896 жылы Ресейдің 20 губерниясында тән жазалауына 6780 адам тартылған екен, егер тұтас Ресей жағдайына шағар болсақ, онда бір жылда орта есеппен жиырма мыңнан аса адам осындай жаза түріне кесіліп отырылған деген сөз. Тән жазалауына крепостной крестьяндардан бастап, әскери адамдар, дворяндар, дін иелері де тартыла берген. Авторлар отбасылық қарым-қатынастағы тән жазалауының Сильвестрдің «Домострой» заң жинағында бекітіліп берілгендігін көрсетеді [2, с.4].

Дегенмен, зиялы ақсүйектерді тән жазалауынан құтқару 1754 жылғы Қылмыс істері Уложениясында алғаш рет басталып, ол туралы патша Екатерина II «Зиялыны тән жазасына жығуға болмайды», - деген пікір айтқан екен [2, с.8]. Десе де, зиялы, ақсүйек толық құқылы азамат пен оған қарама-қарсы тап өкілдері - холоптың, крепостнойдың Ресей өміріндегі алған орындары мен иеленген құқықтары жер мен көктей. Егер, алғашқылары өздерін әлем билеушілеріндей сезінсе, соңғыларының құны құл есебіндей ғана болып келген. Осыған байланысты, крепостнойларды тән жазалауларынан азат ету ісі 150 жылға

кешеуілдеген.

1797 жылы Павел I-нің патшалығы тұсында Синодтың өтініші бойынша дін иелері, 1801ж. дворяндар, 1808 жылы священниктердің жұбайлары, 1811 жылы қарапайым монахтар, 1833 жылы шетелдік дворяндар, Сібір «киргиздарының» сұлтандары, грек-ресейлік дін священниктері мен олардың жұбайлары мен жесірлері, 1 және 2 гильдия көпестері, олардың балалары мен жұбайлары, кейбір төменгі шендегілер, 1842 жылы барлық оқыған азаматтар осы жаза түрінен босатылған. Ал, 1817 жылы тән жазасының сорақы түрі - танау кесу жаза ретінде жойылған. Осыншама азат етулерге қарамастан, Ресей қоғамының негізгі бөлігі тән жазалауынан құтыла алмаған. Авторлар тән жазалауының адам өміріне деген аяуандық қастандығын толық әрі дәл келтіру үшін, сондай жазаны көрген адамның сөзін толық келтірген. Тән жазалауының зұлматын неғұрлым айқын берілуі мақсат еткендіктен, Л.А. Севрюков дегеннің сөзін аудармасыз беріліп отыр: «при первых ударах обыкновенно слышен был у казнимых глухой стон, который умолкал скоро, затем уже их рубили, как мясо ... Когда наказанный не издавал ни звука, ни стоны, не замечалось признаков жизни ... ему развязывали руки, и доктор давал понюхать спирт. Затем если преступник оказывался жив, то казнь продолжалась ... на спину, которая походила на высоко вздутое рубленое мясо, накидывался какой-то тулуп ...» [2, с.11].

Осыншалықты сорақы, адам тұлғасын масқаралайтын жазаның түрлерінен құтылу үшін Ресей қоғамы дамудың қандай дәрежесіне жету керек деген ой көптеген қайраткерлер мен ойшылдарды толғандырмай қала алған жоқ. Мысалы, Д.Г.Бертрам бұл үшін біріншіден, ел басқару ісіне барлық халықтың қатысуы және басқару әкімшілігінің үстемдігінен құтылуы; екіншіден орыс азаматтарының теңқұқылы жағдайға қол жеткізуі; үшіншіден, түбірлі әлеуметтік-экономикалық реформаларды жасау; төртіншіден, барлық тұрғындар оқи алатын мектептердің ашылуы сияқты іс-шаралар Ресей азаматтарын тән жазалауларынан толық құтқара алады деген сенімде болды [4].

Сурет - №1. Тән жазалауларында пайдаланылған кейбір құралдар түрлері (Ашық интернет өрісінен алынды): 1 Дыба (соққыны көтере алмаған айыптының денесін көтеріп ұстап тұру құралына ұқсайды) және кнут; 2 Отқа күйдіру; 3 Батыс Еуропа дыбасы; 4 Сатыға керу; 5 Аяққа салынатын тискалар (тар құрсау болса керек); 6 Саусаққа салынатын тискалар [5].

Ресейлік әрбір патша тән жазалаулары тарихына өзінің қолтаңбасын қалдырып отырған. Екатерина II тән жазалауларынан зиялы қауым мен білім беру ісін азат етуге тырысса, бұл жазаның түрінің қауырт өсуі А.А. Аракчеевтің қолымен от көсеген «либералды» патша Александр I мен Николай I тұсына дәлме дәл келген [3].

Еміс-еміс қана естілгені болмаса, көпшілікке айтылмаған, КСРО тарихы оқулықтарынан «түсіріліп» тасталған беймәлім тарихи факт ретіндегі Ресейдегі тән

жазалауларының классификациясына тоқталатын болсақ, олар:

1. Ағза мүшесіне зиян келтіру;
2. Денені ауырту;
3. Масқаралау жазалары болып үш үлкен топқа бөлінген.

Осындай жазалардың өздерінің «кнут», «батоба», «шпицрутен», «кошка», «линка», «розга», «плеть», «колесо», «барабан» т.б. сияқты арнайы құралдары да сол кезеңдегі Ресей қоғамының дамуын нақты сипаттап бере алады.

Нәтижелер мен талқылау. Осындай тән жазалауының ең соңғы сарқыншағы - шаруалар мен жаөспірім шеберлерді болыстық соттың кесімі бойынша 20 рет соққыға жығу жазасы 1904 жылдың 24 тамызында тақ мұрагерінің тууына байланысты арнайы манифест арқылы жойылғанын жоғарыда көрсеттік. Нақ осы, Ресей тарихының ең зұлмат үдерістерінің соңғы нүктесі қызметін атқарған атаулы болуы тиіс тарихи оқиғаның сол елдің тарих ғылымында нақты ашылып көрсетілмеуі, яғни, тұтас халықтың толық мағынада азаттыққа ие болуы неліктен көмескі түрде ашылғандығы таңқалуды сұрағын туындатады. Бұл жердегі түйінді мәселе бұл оқиғаның себебі осы қорлаушы жазаға отар елдерде, оның ішінде Қазақстанда тек қана үстем отарлаушы мемлекеттің титулды ұлты өкілдері ғана тартылатындығында болып отыр. Өйткені, отарланған Қазақстандағы отарлық әкімшіліктің шенеуніктеріне бөгде ұлтты өз уысында ұстап тұруы үшін иық тірейтін, арқа сүйейтін көмекшілер керек болды. Құйтырқы саясат пен қарудың күшімен құрылған алып империяның құрамында кешегі құл-крепостнойлық жағдайдан енді ғана құтылған, өзінің өмір сүруі үшін қаңғырып жаңа жер іздеген орыс шаруасының өзінен да «төмен» деп есептелінген отарланған халықтар - бұратаналар, «туземдіктер», «киргиздер», «дикокаменный киргиздер» пайда болған болатын. Сондықтан, шаруалар үстем халық өкілі дәрежесіне көтеріліп, бұратаналар арасында билікті қолдайтын күшке айналдырылуы тиіс болды. Ал, өздері басқаруы тиіс болған «бұратаналар» алдында масқаралану жазасына ұшырап жатқан шаруалар мұндай бедел мен рухани күшке ешқашан ие бола алмайтын еді. Керісінше, орыс шаруаларының онсыз да өздері жаңа келген «пәтершілер» күйін кешіп жатқан орыс билігі үшін қарсылық көрсету тобына айналып кету қаупі да бой көрсетіп тұрған болатын. «Бөліп ал да, билей бер» деген отаршылдардың атақты ұстанымына сәйкес, соңғы тән жазалауын жою арқылы біріншіден, орыс шаруаларын қауіпті көтерілісшілерден өзінің көмекшісіне айналдырудың алдын алу, екіншіден, отарлыққа түскен елдің еркіндікті аңсаған азаматтарының мойнына саналуан алым-салықтарды салып, шұрайлы жерлерін тартып алуды оңайлатуды көздеген стратегиялық ойды негізге алған Далалық генерал-губернаторлықтың генерал-губернаторы, кавалерия генералы барон фон Таубе 1895 жылдың 13 шілдесінде №3224 ретпен тіркелген, Ресей империясының юстиция министрлігіне мән-жайды толық баяндаған тарихи хатын жолдады. Фон Таубенің хатында 1876 жылы қабылданған шаруалар туралы жалпы Ереженің 102 бабы бойынша болыстық соттардың өзі кінәлі деп тапқандарға 20 соққыдан артық емес тән жазалауын бере алатындығы, алайда баптың көрсеткен қылмыс құрамы үшін мұндай жазаның міндетті де емес екендігі көрсетіледі. Таубе өзінің осы пікірін Ережедегі №102 баптың 2-ші түсіндірмесіндегі нақ осындай қылмысты жасаған, алайда уездік училищелерді аяқтаған шаруалардың 20 соққылық тән жазалауынан босатылатындығы мүмкін екендігін көрсетумен негіздеген. Яғни, қылмыстық іс құрамы денеге соққы беруді қайткен күнде де жасауды талап етпейтін болып отыр. Таубенің пікірі бойынша бұл жердегі кілтипан - оқыған шаруа мен оқымаған шаруа арасындағы сословиелік артықшылықтар мен кемшіліктерде. Ал, енді тарихи жаңа кезеңде сословиеге мүлдем кіре алмайтын «бұратаналар» пайда болған кезде, оқымаған шаруа беделі жоғарылатылуы империя мақсатына төтенше жауап беретін маңызды мәселе екендігі нақтыланады. Таубе өз хатында пікірін дәлелдеуді толыққанды ету үшін адам психологиясы саласына да бет бұрғанын көреміз. Ол: «...телесное наказание действуя на крестьянина угнетающим

образом, кроме того не может вести к той цели, к которой стремится, - именно к ограждению общества от преступления. Если дети, подвергнутые к телесному наказанию, озлобятся на некоторое время на родителей, то во много раз сильнее и продолжительнее должно быть это озлобление во взрослом человеке. Телесное наказание осраив и унижив наказанного перед сельским миром, заставит его и не забыть этого унижения, возбудит в нем злобу по отношению к ... обществу: чувство мести живо во всяком человеке, стоящем не на высокой ступени нравственного развития», – деп көрсеткен [6].

Дегенмен, заңның екіұштылығын болыстық соттар әрдайым тән жазалауын пайдалануға қарай бұрып отырғандығы да ашылған. Өйткені, болыстық соттардың арасында сауатсыздар үлесі мол болып, заңның нақты мәтінімен толық таныс еместігі де тек өздері білетін жазаны жаппай қолдана беруді мүмкін еткен, әрі бұл тән жазалауының үйреншікі қалыпты іс болғандығын да көрсетеді. Мысалы, Ақмола облысының 8 болысының сотын тексерген прокурор Виктор және Макинск болыстықтарында бірде бір болыс сотының сауатты емес екендігіне көз жеткізген. Осы орайда айта кететін жағдай, орыс отаршылдары өз ұлтының жаппай сауатсыздығына орай, орысша хат танымайтын, дегенмен, жаппай мұсылманша сауаттылығы біршама жоғары жергілікті қазақ ұлтын да сауатсыздар қатарына қосып жіберуді де жөн санаған. Бұл да орыс шаруаларының алдындағы жергілікті ұлт өкілдерінің еңсесін төмендетудің тағы бір айла-шарғысы болатын. Осы хаттың мазмұнының Ресейдің отарлық саясатына толық сәйкес келуі нәтижесінде империяның ауыр канцеляриялық машинасы осы бағыттағы өз жұмысын бастады - шаруалар мен жасөспірім шеберлерге 20 дүре соғатын тән жазалауын жою ісі үшін алғашқы дайындық жұмыстары юстиция және әскери министрліктер арасында басталып та кетті [7].

Фон Таубе тек өзі басқарып отырған Далалық генерал-губернаторлығы туралы сөз көтергенімен, юстиция министрлігі осы мәселенің шешімін табуды әскери министрлікке жүктей отырып, сонымен бір мезгілде Түркістан өлкесінде де өлкені басқару ережесінің 8-ші бабы бойынша қалыптасқан жағдай да нақ сондай, яғни «туземдіктердің» тән жазалауларына тартылмайтындығы себебінен ол жердегі орыс шаруалары да осы жазадан босатылғаны дұрыс болар еді деген өз пікірін қосты [7, л.2].

Фон Таубенің бастамасы туралы әскери министрліктің Азия бөлімі Түркістан генерал-губернаторлығын да толық хабарландырды, оларға генерал-губернатор фон Таубенің хатының көшірмесі жіберілді және бұл мәселе туралы қандай пікірлері бар екендіктерін жазып, жауап беру талап етілді [8].

Әрине, отарлық әкімшілік ел басқарудағы өз одақтастарын күшейтуді көздейді. Сондықтан, ойлағандай жауапты Түркістан генерал-губернаторлығы да «...тек үстем халыққа (*орыстарға* - Г.Ж.) ғана қолданылатын мұндай маскара қорлаушылық жаза Түркістанда орын алмауы керек», - деген пікірімен қоса береді [9].

Өз қарамағындағы аймақ - Түркістаннан осындай жауап алған әскери министр юстиция министріне 1895 жылдың 17 желтоқсанында кезекті хат-қатынас қағазын жолдап, ол жерде Далалық генерал-губернатор фон Таубе жобалаған мәселені Түркістан өлкесіне де тарату керектігі, сәйкес қылмысы үшін 219 бап бойынша 20 соққы түріндегі тән жазалауы жергілікті «туземдік тұрғындарға» берілмейтіндігі, ал орыс ұлтты адамдар «орыс жерінің» өзінде орналасқан орыс қоныстары мен селоларында осы Ереженің 102 бабы бойынша осындай жазаға тартылып жататындығы; орыс халқының Түркістанда үстемдік құрып отырғандығы жағдайында өлкедегі орыс ықпалын күшейту ісіне бұл жазаның зияни кері ықпал жасайтындығы; осы айтылғандар бойынша барон фон Таубенің көтеріп отырған бастамасы дер кезінде жасалған бастама деген сарындас пікірлерін қайталап айтып шығады [10].

Қорытынды. Осылайша, бір-біріне мәселе қойып, өзара сұрау салып, бірін-бірі мақұлдай отырып, әскери министрлік пен екі генерал-губернаторлықосы істі мемлекеттік Кеңестің қарауына юстиция министрлігі атынан өткізуге әрекет жасайды [11].

Бірақ Ресейдің ішкі губернияларында әлі де болса адам есебінен сыртқары төмен қалып кеткен әлеуметтік топ - шаруалар үшін мемлекеттік Кеңестің алдына мәселе қоядан юстиция министрлігі ат-тонын ала қашады [12].

Дегенмен, Ресей империясының канцелярия машинасының қозғалысқа келіп қалған дөңгелегі тоқталмақ емес, өзара сұрау салулар қайта басталып [13], ақыр соңында жауапкершілікті патша ағзам өз мойнына алады. Сөйтіп, өзінің тақ мұрагері туылған кезде берілетін жеңілдіктер түріне енгізе отырып, қоғам алдында төменгі сословиені неліктен «адам қатарына қосқандығына» моральдық тұрғыдан жауап бергендей болып, тән жазалауларының соңғы түрін тоқтатып, Ресей адами өркениеттіліктің жаңа қарым-қатынастары кезеңіне өтті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Блок М. Тарих апологиясы, немесе тарихшы Кәсібі. // Блок М.-ның монографиясының аудармасын орындаған Жанысбекова Г.А. Шымкент: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 2014. Б.74

2. Жбанков Д.Н., Яковенко В.И. Телесные наказания в России в настоящее время. Москва. 1899. 217 с

3. Бочаров А.А. Ограничение телесных наказаний в армии и на флоте в России в середине XIX века. // 2011. №3. С. 146.

4. Бертрам Д.Г. История розги. Москва. Просвещение, 1992. Т.1. 288 с. / www.anzob.info/index.php?a=41&c=hud_lit&module=articles
<http://kanobu.ru/articles/bol-i-strah-pyitka-i-nakazanie-365924/>

5. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Копия письма Таубе к министру юстиции. Л.3-

6. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо первого департамента министерства юстиции военному министерству. Л.1.

7. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо Азиатской части Ч.3484/1425 от 27 октября 1895 г. исполняющему делами Туркестанского генерал-губернатора. Л.6.

8. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо Туркестанского генерал-губернатора начальнику штаба Азиатской части №50070 от 27 ноября 1895 г. Л.7.

9. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо военного министра министру юстиции №92606/1714 от 19 декабря 1895 г. Л.8.

10. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо Главного штаба и Азиатской части министру юстиции №100884/1859 от 23 декабря 1897 г., Л.10.

11. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письмо министра юстиции к Главному штабу и Азиатской части №10111/191 от 31 января 1898 г. Л.11.

12. РГВИА. Ф. 400. Оп.1 Д.1818. По вопросу об отмене телесного наказания крестьян Степных областей и Туркестанского края. Письма Азиатской части. 1898 г. Л.12-14.

References list:

1. Blok M. Istoricheskaya apologiya, ili professiya istorika. // Zhanysbekova G.A., perevedshaya monografiyu M. Bloka. Shymkent: M. Yuzhno-Kazakhstanskiy gosudarstvennyy universitet imeni Auezova, 2014. S.74

2. Zhbakov D.N., Yakovenko V.I. Telesnyye nakazaniya v Rossii segodnya. Moskva. 1899. 217 s.

3. Bocharov A.A. Ogranicheniye telesnykh nakazaniy v armii i na flote v Rossii serediny XIX veka. // 2011. № 3. S. 146.
4. Bertram D.G. Istoriya verna. Moskva. Obrazovaniye, 1992. T.1. 288 str./ www.anzob.info/index.php?a=41&c=hud_lit&module=articles
<http://kanobu.ru/articles/bol-i-strah-pytka-i-nakazanie-365924/>
5. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Kopiya pis'ma Taube ministru yustitsii. L.3-
6. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo Pervomu otdelu Ministerstva yustitsii i Voennoy ministroy. L.1.
7. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo Aziat'skoy chasti CH. 3484/1425 ot 27 oktyabrya 1895 g. ispolnyayushchiy obyazannosti general-gubernatora Turkestana. L.6.
8. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo Turkestanskogo general-gubernatora nachal'niku shtaba Aziat'skoy divizii № 50070 ot 27 noyabrya 1895 goda. L.7.
9. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo №92606/1714 ot 19 dekabrya 1895 g. voyennogo ministra ministru yustitsii L.8.
10. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo v General'nyy shtab i Aziat'skoye otdeleniye Ministerstva yustitsii № 100884/1859 ot 23 dekabrya 1897 g., L.10.
11. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'mo ministra yustitsii v General'nyy shtab i Aziat'skoye otdeleniye № 10111/191 ot 31 yanvarya 1898 g. L.11.
12. RGVIA. F. 400. Op.1 D.1818. K voprosu ob otmene telesnykh nakazaniy krest'yan Stepnykh rayonov i Turkestanskogo kraya. Pis'ma iz aziat'skoy chasti. 1898 g. L. 12-14.

Аннотация: В 24 августа 1904 года Российская империя отменила последний вид телесного наказания - наказания 20-тью ударами для крестьян и малолетних мастеровых. Данное знаменательное событие в исторической литературе связывается с рождением цесаревича, тем не менее, в статье доказано и вследствие стало доподлинно известно, что оно не является прихотью царствующей особы. Автор на основе анализа архивных документов царской канцелярии доказывает, что данное событие является последней точкой процесса, связанного причинно-следственной связью и, происходившего в Туркестанском и Степном генерал-губернаторствах колониальной страны конца XIX - начала XX вв. - Казахстана.

Для этого статья делает короткий обзор практике по применению телесных наказаний и его постепенному гуманизации. Отмена телесных наказаний началась во времена правления Екатерины II, в 1754 г., когда царица своим «Уложением» отменила данное наказание для аристократов. Затем, в 1797 г. избавились от этого наказания по просьбе Синода - религиозные деятели, в 1801 году - дворяне, в 1808 году - супруги священников, в 1811 году - простые монахи, в 1833 году - иностранные дворяне, султаны Сибирских «киргизов», греко-римские священники, их супруги и вдовы, купцы 1-й и 2-й гильдий, их дети и супруги, нижние чины, а в 1842 году все грамотные граждане. Далее анализируется процесс подготовки отмены телесных наказаний для русских крестьян и русских малолетних ремесленников в 1904 году, который произошел в Казахстане.

Ключевые слова: Телесные наказания, колония, крепостные крестьяне, барин, унижение, волостной суд, инородцы, туземцы.

Abstract: In August 24 1904 Russian empire has cancelled the last type of the flesh-colored punishment - a punishments 20-тью blow for крестьян and juvenile мастеровых. Given portentous event in history literature links with birth of the crown prince, however, in article is proved and in consequence of became доподлинно the known that it is not a whimsy of the reigning person. The Author on base of the analysis archive document to tsarist chancellery proves that given event is a last point of the process,

bound by causal relationship and, occurred in Turkestanском and Stepnom general-губернаторствах of the colonial country end H_H - begin HH vv. - Kazakhstan.

For this article does the short review a practical person on using the flesh-colored punishments and his(its) gradual гуманизации. Cancelling the flesh-colored punishments began in timeses of the rule of the Catherine, in 1754, when tsarina its «Code of law» has cancelled the givenned punishment for aristocrat. Then, in 1797 disposed of this punishments on request of the Synod - a religious figures, in 1801 - дворяне, in 1808 - a spouses priest, in 1811 - a simple monks, in 1833 - foreign дворяне, sultans Siberian «kirghiz», greek-roman priests, their spouses and widows, merchant 1-y and 2-y guild, their children and spouses, lower ranks, but in 1842 all literate people. Is it Then analysed process of preparing the cancelling the flesh-colored punishments for russianкрестьян and russian juvenile handicraftsman in 1904, which has occurred in Kazakhstan.

Keywords: Corporal punishment, colony, castle serfs, master, humiliation, parish, count, aliens, natives.

УДК 94(574)303·4

Мулдахметова Ж.И. *

к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ ТЮРКОВ – МОНГОЛОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В НАСЛЕДИИ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Автор корреспонденнт: zhanar_0869@mail.ru

Аннотация: В данной публикации автора раскрывается реальная историко-этнографическая картина прошлого коренных насельников Золотой Орды, показано взаимосвязь в духовной и культурной сфере казахов и их прямых наследников населения Золотой Орды. В действительности история казахского народа должна рассматриваться и изучаться в едином историческом контексте с историей Золотой Орды, истоки которой уходят своими корнями в глубокую древность. К сожалению, в условиях господства жесткой командно-бюрократической системы, когда искусственно и намеренно по партийным соображениям искажалась правдивая историческая панорама того времени, история Золотой Орды не получила систематического и углубленного освещения в общественной и научной мысли. Отдельные элементы как материальной и духовной культуры населения Золотой Орды также не были изучены в расширенном направлении. Следует подчеркнуть, что наиболее весомый вклад в изучение истории этнографии населения Золотой Орды внесли яркие представители российской научной среды, которые в своих солидных и содержательных трудах осветили наиболее важные в историко-методологическом плане проблемы, касающиеся истории, культуры и этнографии населения Золотой Орды. Не осталось без внимания, вопросы, касающиеся истории взаимоотношений кочевых и оседлых народов, экономики, культуры, торговли между тюркскими и соседними народами.

Ключевые слова: традиционный уклад жизни, быт и культура, верования, занятия, жилище, пища кочевников тюрко-монголов Золотой Орды

Введение. История этнографического изучения тюрков - монголов Золотой Орды насчитывает многие века и имеет, безусловно, огромное количество богатых эмпирических материалов разнообразного масштаба. Характерны в этом отношении оценки выдающегося патриарха среднеазиатской историографической научной школы Б.В.Лунина который справедливо писал, что пристальный анализ специалистов истории и этнографии, и ныне берут по малым частичкам данные по хозяйству и занятию населения, устройства общества, веры, обрядов и обычаев населения Среднеазиатского региона, который содержится в письменных источниках древности, «начиная с текстов «Авесты» и памятников эпиграфии, как клинописные надписи Ахеменидов, сведения греческих и римских авторов, армянских, сирийских, китайских, индийских и других.

Сюда же примыкают сведения об Иране и Средней Азии европейских путешественников, монахов, дипломатов и купцов XIII - XV веков (Плано Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло и др), западноевропейских путешественников XVI - XIX вв. среди которых выделяются публикации А.Бернса, А. Вамбери, Д. Вуда, А. Дженкинсона, Ю. Скайлера, С. Гедина» [1].

Автор разделяет точку зрения Б.В. Лунина и считает, что настало время для систематического и углубленного переосмысления и изучения богатейших исторических источников, отраженных в наследии греческих, латинских, китайских, индийских, зарубежных исследователей. Широкомасштабное комплексное исследование наиболее ключевых проблем истории и этнографии тюркских народов даст нам представителям научной и мировой общественности возможность воссоздать и реконструировать в целостном виде реальную историческую картину прошлого, познать исторические корни и возродить утраченные духовно-нравственные ценности.

Теоретическая часть. Истории изучения Золотой Орды в советское время не уделялось пристального внимания в связи с господством жесткой советской командно-бюрократической системы, когда всячески игнорировалась оценка роли и места тюркских народов в мировой истории. И только с провозглашением суверенитета и независимости резко возросло интерес к изучению богатейшего историко-культурного наследия тюрков – монголов Золотой орды российскими, казахстанскими и зарубежными исследователями. На наш взгляд, ЮНЕСКО приняло совершенно справедливое решение отпраздновать 750-летие со времени образования Золотой Орды, ибо ее история тесно можно сказать, генетически связана с историей тюркских народов Евразийского континента.

Происходившие на территории Золотой Орды важные историко-культурные события и процессы, безусловно, оказали позитивное воздействие на дальнейшую судьбу коренных насельников данного государственного объединения.

На огромной земле Золотой Орды проживало много народностей, которые говорили на тюркском языке. Основную массу составили кипчаки (половцы). Сами же монголы, и их Улус Джучи мигрировал мало. Монголы же, в основном переходили на завоеванные территории Иран, Среднеазиатский регион, Китай, в Восточную Европу) оказывались немногочисленными по сравнению с местным населением. Завоеватели в первые годы осознавали свою принадлежность к монгольскому народу. Но позднее находясь в кругу местного населения тюрков – кочевников, быстро, через век, полностью слились с ними. В Золотой Орде они постепенно утратив свой язык, культуру и быт, смешались с коренными жителями [2]. Данное утверждение весьма справедливо и обоснованно с научной точки зрения и соответствует исторической действительности.

Многочисленную часть составляли не только монголы, но и другие этносы - ясы, черкесы, русские, ираноязычные, а также народ Кавказа. Огромную массу составили тюркские народы, среди особенно выделялись кипчаки - половцы, с которыми прошел процесс ассимиляции у монголов. Хотя Узбек хан принудил принять ислам, основная часть населения была многоконфессиональной. Многие народы также проповедовали христианскую религию, а также имело место и племенное культа [3].

Таким образом, благодаря миролюбивой глубоко взвешенной межконфессиональной политике правителей Золотой Орды в данном государственном объединении мирно и параллельно сосуществовали мировые традиционные религии, игравшие весьма существенную роль в мировом контексте.

Побывавший в 1254 году в Монголии известный итальянский путешественник В. Рубрук стал очевидцем и свидетелем интересного обычая возлияния молоком белой кобылицы жертвенных животных. По этому поводу известный российский исследователь А.Г. Юрченко писал: «Кумысные церемонии совершались во славу Неба и местных божеств, к которым со временем были добавлены многочисленные буддийские фигуры и символы. Эти церемонии состояли из определенной последовательности возлияний и

распрыскиваний кобыльего молока.

Автор данной работы ссылаясь на выдержки из работ В. Рубрука отмечает, что по свидетельству в 9-й день мая месяца они собирают всех белых кобылиц стада и освящают их. Туда надлежит собраться также и христианским священникам с их кадилом. Затем они выливают новый кумыс на землю и устраивают в тот день большой праздник, так как считают, что они пьют тогда впервые новый кумыс» [4].

Аналогичный обряд освящения молоком белых кобылиц жертвенных животных присутствуют у большинства тюркских народов Центральной Азии, в том числе у казахов. В труде известного российского исследователя Т.И. Султанова приводится описание обряда возведения золотоордынских правителей на трон. В ней автор ссылаясь на труды зарубежных исследователей, в частности на работу П.Карпини, который писал: «Церемония интронизации хана происходила в специально возведенном по такому случаю шатре, который монголы называли «Золотой Ордой». Все присутствующие, по обычаю, обнажали головы, развязывали пояса и перекидывали их через плечо. Двое самых старших по возрасту членов ханского рода брали за руки избранника и усаживали на престол верховной власти и подушку царствования. По рассказу доминиканца Симона Сен-Кентина, который передает слова Бенедикта, спутника Плано Карпини, перед избранником, сидящим на троне, царевичи клали меч и говорили: «Мы желаем, мы просим, мы приказываем, чтобы ты владычествовал над всеми нами. А кандидат на престол верховной власти так обращался к присутствующим: «Если вы хотите, чтобы я царствовал над вами, то готовы ли все до одного делать то, что я прикажу, приходить, когда бы я ни позвал, идти туда, куда я пошлю вас, предать смерти всякого, кого я прикажу?». Присутствующие отвечали, что они готовы. Тогда избранник говорил: «Мой приказ будет мой меч». С этим они все соглашались. Затем кандидата на престол царствования сажали на белый войлок, говоря ему: «Смотри вверх и познай бога, и смотри вниз и увидишь войлок, на котором сидишь. Если ты будешь хорошо управлять своим царством, будешь щедр и будешь поступать справедливо, и почитать каждого из князей соответственно его рангу, то будешь царствовать во славу, весь мир преклонится перед твоим правлением и господь пошлет тебе все, что ты пожелаешь в сердце твоём. Но если ты будешь делать противное, то будешь несчастен, отвержен и беден так, что этот войлок, на котором ты сидишь, не будет оставлен тебе». Все собравшиеся, как внутри огромного шатра, - Золотой Орды, так и вне ставки, вместе с царевичами девять раз по Рашид-ад-Дину, по Джувайни - три раза) преклоняли колени и вновь громогласно выкрикивали имя нового хана. Затем царевичи и высшая знать давали письменную присягу в верности новому суверену. При выходе из шатра совершали троекратное поклонение Солнцу. А после все принимались за чаши и неделю, другую занимались пиршествами» [5].

Следует отметить, что древнемонгольский обычай избрания ханов существует у ряда кочевых и оседлых народов Центральной Азии, в частности у казахов, кыргызов, узбеков и.т.д.

Немалое место в кочевом обществе номадов занимал вопрос равномерного распределения прав и обязанностей между мужчинами и женщинами. «Обязанностью женщин было в том, чтобы править повозками, ставить на них жилища, и снимать их, доить коров, делать масло и крут, готовить шкуры, и шивать их, а шивают их они ниткой из жил. Именно они разделяют жилы на тонкие нитки и после сплетают их в одну длинную нить. Они шьют также сандалии, башмаки другое платье. Они делают войлоки, покрывают дома. Дом, в котором они спят, они ставят на колесах из плетенных прутьев, бревнами его служат прутья, сходящиеся кверху в виде маленького колеса, из которого поднимается ввысь шейка наподобие печной трубы, ее они покрывают белым войлоком, чаще же пропитывают также войлок известкой, белой землей и порошком из костей, чтобы он сверкал, ярче, а иногда также берут они черный войлок. Этот войлок около верхней шейки, они украшают красивой и разнообразной живописью» [6].

Таким образом, следует отметить, что повседневная трудовая жизнь кочевых монголов протекала в благоприятной обстановке. Благодаря кропотливому труду как мужчин, так и женщин, кочевое скотоводческое хозяйство номадов достигло небывалого апогея и расцвета. Важным элементом материальной культуры тюркских народов является пища. Основными продуктами тюрко-монголов являются: мясо, молоко, масло и т.д. «Тюрки эти не едят ни хлеба, ни плотной пищи, а приготавливают еду из какого-то водящегося у них проса называемого ими дуки. Они ставят на огонь воду и когда, она вскипит, сыплют в нее частицу этого дуки, а если у них есть мясо, то нарезают его на мелкие куски и варят его вместе с ним. Потом кладут каждому человеку порцию его на блюдо, поливают ее кислым молоком, да хлебают ее и затем запивают это кобыльим молоком, которое они называют кимиз. Они кипчаки народ сильный, крепкий и здоровый. В иное время они приготавливают еще пищу, которую называют бурхани. Это тесто, которое режут на мелкие куски, просверливая их по середине, и кладут в котел, а когда они куски сварились, то льют на них кислое молоко и хлебают их» [7].

Таким образом, главная роль в пищевом рационе тюрко-монгольских народов и по сей день отводится мясу и молочным продуктам. Немалый интерес с этнографической точки зрения вызывает у представителей научной и мировой общественности устройство, основные детали, роль и место традиционных тюрко-монгольских жилищ, игравших весьма значительную роль в кочевом обществе. Дома у них округлой формы, напоминающие палатки и приготовлены из мягких согнутых прутьев и тонких палок. Наверху в середине дома имеется круглое отверстие - окошко, откуда поступает свет и выходит дым, потому что посередине домика расположен очаг. Стены и крыши покрыты шкурой домашних животных, двери также сделаны из войлока. Некоторые дома большие, а некоторые малые, соответственно рангу и сословию общества. Некоторые быстро разбираются и чинятся и переносятся на вьючных животных, другие не могут разбираться, но перевозятся на повозках. Для малых домов при перевозке на повозке достаточно одного быка, для больших три, четыре или даже больше, сообразно с величиной повозки» [8]. Вполне соглашаясь с данной точкой зрения автора, следует лишь добавить, что юрта – это жилище не только кочевников, но и значительной части оседлого населения. Юрта представляет собой не просто тип жилища, а имеет и сакральный смысл. Именно поэтому ее основные элементы воспроизводятся и в других типах построек.

Заключение. Таким образом, история кочевых монголов связано неразрывной нитью с историей народов Центральной Азии, безусловно, этот исторический факт не вызывает никаких сомнений. Однако, по ряду причин история кочевых монголов в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы освещалась поверхностно, изолированно, многие факты и сведения, касающиеся тех или иных актуальных проблем истории, этнографии, культуры кочевых и оседлых народов в силу ряда обстоятельств и описываемых событий не получили в достаточной степени научного освещения. Более того, в силу господства командной административно-бюрократической и партийной системы многие яркие и видные правители Золотой орды выпали из поля зрения исследователей. Произошедшие важные исторические события намеренно искажались, фальсифицировались и преподносились совершенно противоположном ракурсе. В советской историографии на протяжении долгих лет господствовали ложные, псевдонаучные догмы и постулаты, которые нанесли непоправимый ущерб изучению истории возвышения Золотой Орды и ее роли и места в мировой истории. В силу этого на наш взгляд, возросла в достаточной степени потребность углубленного и широкомасштабного изучения богатейшего историко-культурного прошлого коренных насельников Золотой Орды, с целью возрождения реальной и объективной истории в свете требований сегодняшнего дня.

Список литературы:

1. ЦГАРУз Ф-2868. Опись 1. Дело 2. 105-106.
2. Трепавлов В.В. Степные империи Евразии. Монголы и татары. СПб, 2015. С.192.
3. Вовин В.Г., Кожанов А.А., Никулин Т.В. История Золотой Орды. 2003. С. 3.
4. Юрченко А.Г. Элита монгольской империи. Время праздников, время казней. 2013. С.41-42.
5. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001. С.69-70.
6. Вовин В.Г., Кожанов А.А., Т.В. Никулин История Золотой Орды, 2003. С. 126.
7. Там же. С. 131.
8. Греков Б.Г., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва 1950. С. 75.

References list:

- 1.TSGARUz F-2868. Opis' 1. Delo 2. 105-106.
2. Trepavlov V.V. Stepnyye imperii Yevrazii. Mongoly i tatary. SPb, 2015. S.192.
3. Vovin V.G., Kozhanov A.A., Nikulin T.V. Istoriya Zolotoy Ordyy. 2003. S. 3.
- 4.Yurchenko A.G. Elita mongol'skoy imperii. Vremya prazdnikov, vremya kazney. 2013. S.41-42.
5. Sultanov T.I. Podnyatyeye na beloy koshme. Potomki Chingiz-khana. Almaty, 2001. S.69-70.
6. Vovin V.G., Kozhanov A.A., T.V. Nikulin Istoriya Zolotoy Ordyy, 2003. S. 126.
7. Tam zhe. S. 131.
8. Grekov B.G., Yakubovskiy A.YU. Zolotaya Orda i yeye padeniye. Moskva 1950. S. 75.

Түйін: Осы жарияланымда автор Алтын Орданың байырғы тұрғындарының өткендегі нақты тарихи-этнографиялық бейнесін ашады, қазақтардың рухани-мәдени саладағы байланысын және олардың Алтын Орда халқына тікелей мұрагерлерін көрсетеді. Шындығында, қазақ халқының тарихы Алтын Орданың тарихымен біртұтас тарихи тұрғыдан қарастырылуы және зерттелуі керек, оның шығу тарихы ежелгі дәуірден бастауалады. Өкінішке орай, қатаң әмір мен бюрократиялық жүйенің үстемдігі кезінде сол кездегі шынайы тарихи панорама партиялық себептермен жасанды және әдейі бұрмаланған кезде Алтын Орданың тарихы қоғамдық және ғылыми ойларда жүйелі және терең жарияланбады. Алтын Орда тұрғындарының материалдық және рухани мәдениетінің жекелеген элементтері де кеңейтілген бағытта зерттелмеген. Алтын Орда халқы этнографиясының тарихын зерттеуде ең маңызды үлесті Ресейдің ғылыми қоғамдастығының көрнекті өкілдері қосқанын атап өткен жөн, олар өздерінің байыпты және танымды кең бектерінде Алтын Орда халқының тарихына, мәдениеті мен этнографиясына қатысты маңызды тарихи-әдістемелік мәселелерге тоқталды. Көшпелі және отырықшы халықтар арасындағы қатынастардың тарихы, түркі және көрші халықтар арасындағы экономика, мәдениет, сауда мәселелері де назардан тыс қалмады.

Кілт сөздер: Алтын Орданың көшпелі түрік-моңғолдардың дәстүрлі өмір салты, өмірі мен мәдениеті, сенімдері, кәсібі, баспанасы, тамағы.

Abstract: In this publication, the author reveals a real historical and ethnographic picture of the past of the indigenous inhabitants of the Golden Horde, shows the relationship in the spiritual and cultural sphere of the Kazakhs and their direct heirs to the population of the Golden Horde. In fact, the history of the Kazakh people should be considered and studied in a single historical context with the history of the Golden Horde, the origins of which are rooted in ancient times. Unfortunately, under the dominance of a rigid command and bureaucratic system, when the true historical panorama of that time was artificially and intentionally distorted for party reasons, the history of the Golden Horde did not receive a systematic and in-depth coverage in public and scientific thought. Certain elements of both the material and spiritual culture of the Golden Horde population have also not been studied in an expanded direction. It should be emphasized that the most significant contribution to the study of the history of the ethnography of the population of the Golden Horde was made by prominent representatives of the Russian scientific community, who in their solid and informative works highlighted the most important problems in

historical and methodological terms concerning the history, culture and ethnography of the population of the Golden Horde. Issues related to the history of relations between nomadic and settled peoples, the economy, culture, and trade between Turkic and neighboring peoples were not left without attention.

Keywords: Traditional way of life, life and culture, beliefs, occupations, housing, food of nomadic Turks-Mongols of the Golden Horde

УДК 94(574)303:446·4

Тажмуханова Н.Е.*

к.ист.н., ст.преподаватель. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Автор корреспондент: nagima7@mail.ru

Аннотация: Происхождение понятия «Золотая Орда», по мнению исследователей, связано с ханской ставкой, парадной юртой великого монгольского хана, описания которой содержится в источниках XIII-XIV вв. Позже «Золотой Ордой» стали называться и ставки улусных ханов, располагавшиеся в долине Таласа в начале XIV века. Автор данной статьи исследует духовную историю Золотой Орды, базирующийся главным образом на материалах письменных источников, созданных авторами из сопредельных и отдаленных стран Востока. Важнейший материал содержится в нарративных сочинениях: исторических, мемуарных, географических, написанных прежде всего на персидском (фарси) языке, их дополняют труды созданные на чагатайском, староузбекском (тюрки), а также на арабском языках. Степень информативности этих источников различна, наиболее осведомлены авторы из Центральной Азии, а также Ирана, Восточного Туркестана. Более точные сведения относятся к Южному и Юго-Восточному Казахстану. Сведения о духовной жизни в сочинениях восточных авторов представлены фрагментарно. Имеется разрозненный материал по духовной и материальной культуре.

Ключевые слова: тюркология, культура, ценности, источники, религия, язык, литература

Введение. Происхождение понятия «Золотая Орда», по мнению исследователей, связано с ханской ставкой, парадной юртой великого монгольского хана, описания которой содержится в источниках XIII – XIV вв. Например, у Рашид ад-дина написано: «Там (т.е. около Каракорума) разбили такой большой шатер, что в нем помещалась тысяча человек. Крепы его были золотые, внутренность его была обтянута тканями. Его называли «Золотая ставка (Орда)» (Рашид ад-дин Сборник летописей, т. II, с. 41). По свидетельству Плано Карпини, «Золотой Ордой» монголы называли шатер, где происходила церемония коронации великого хана Гуюка. В первом и во втором случае авторы имеют в виду главную ставку, т.е. резиденцию.

Исследование духовной истории Золотой Орды базируются главным образом на материалах письменных источников. Важнейший материал содержится в нарративных сочинениях: исторических, мемуарных, географических, написанных прежде всего на персидском (фарси) языке, их дополняют труды созданные на чагатайском, староузбекском (тюрки), а также на арабском языках. Степень информативности этих источников различна.

Исторический труд Фазлаллаха Рашид ад-дина - «Джами ат-таварих» [1] («Сборник летописей») является наиболее значительным источником по истории монгольских и тюркских племен и народов XII-XIII вв.

Сведения Рашид ад-дина свидетельствуют о стремлении автора к правильному описанию всего того, что он наблюдал и изучал. «Я могу засвидетельствовать, писал он, – что не пренебрегал никакой предосторожностью, никаким старанием, чтобы узнать истину и не писать ничего ложного и на авось. Я рассмотрел творения историков и генеалогистов. Я определил правописание названия каждого народа и каждого племени. Я

расположил свои материалы в систематичном порядке, которому никто до меня не следовал и который должен был сделать мое сочинение более понятным для всех моих читателей». (Записки императорского археологического общества. СПб., 1858.-Т.14.-С.6-7). Вместе с тем сочинение автора не свободно от воспроизведения различных сведений, имевших мифологический и религиозный характер, которые иногда историками принимались на веру. Все же сведения Рашид ад-дина служили основой для многих авторов, развивавших эти темы для последующего времени.

Ценным источником для духовной истории Казахстана является труд Му'ин ад-дина Натанзи «Мун-тахабат-таварих-и Му'ини». Это сочинение под названием «Аноним Искандера» введено в научный оборот В.В. Бартольд, посвятившим ему несколько статей [2], отметивший оригинальность этого источника, достоверность данных, подтверждаемых сравнением с русскими летописями. Труд Му'ин ад-дина Натанзи написан (1412-1414 гг.) по просьбе внука эмира Тимура Искандера. В.В. Бартольд пишет, что хотя автор жил в Фарсе, он был хорошо знаком со среднеазиатскими преданиями, обычаями и взглядами, и что он использовал монгольские и уйгурские источники. Это видно из оригинального характера сведений, сообщаемых им по истории Восточного Дешт-и Кыпчака, Жетысу, Восточного Туркестана.

Теоретическая часть. История Могулистана, одного из крупных государств, существовавших на территории Казахстана и соседних территорий в XIV - начале XVI вв., посвящено сочинение известного историка и литератора Мирзы Мухаммада Хайдара Дуглата «Тарих-и Рашиди». Работа написана на среднеазиатском фарси и состоит из двух частей - дафтаров. Дафтар I содержит историю могульских ханов-чагатаидов, изложены события в Могулистане со времени возведения эмиром Пуладчи дуглатом на ханский трон в 1348 г. Тоглук-Тимур-хана и до начало правления в Кашгарии (Могулии) в 1533 г. Абд ар-Рашид-хана в честь которого, наряду с другими мотивами, автор и назвал свое сочинение. В дафтаре II освещены многие исторические события рубежа XV-XVI столетий, происходившие в Средней Азии, Восточном Туркестане, Афганистане, Индии. М. Хайдар основывает свой труд на устных преданиях, известных среди могулов [3]. Существенное внимание автор уделяет известным поэтам, таким как Абдрахман Джами, Алишер Навои, Сухайми, Хилали, Бинаи. Достаточно внимания в «Тарих-и Рашиди» уделяется музыкантам, художникам, и в целом - деятелям культуры. В XVIII - XIX вв. произведение было переведено на уйгурский язык М.С. Кашгари и М. Нийазом. Список перевода хранится в Институте востоковедения АН Республики Узбекистан.

Впервые как основной и ценный источник его использовал в своем труде В.В. Вельяминов-Зернов. После него сведениями данного сочинения пользовались А.Ж. Куропаткин в своем историко-географическом очерке о Кашгарии и В.И. Масальский при описании Туркестанского края. В.В. Бартольд привлек сведения М.Хайдара ко многим своим научным публикациям, посвященным истории городов, культуры, этнических групп и народов Центральной Азии. По мнению автора, труд М.Хайдара во многом напоминает записки его двоюродного брата Бабура, так как историческое повествование М.Хайдара отличается такой же правдивостью и беспристрастностью, а главы географического содержания такой же ясностью и наглядностью («Иран»).

Сопоставляя оба сочинения исследователи приходят к выводу о том, что хотя по систематичности изложения, точности хронологии, описанию мелких деталей «Тарих-и Рашиди» и уступает «Бабур-наме», в первом содержатся уникальные сведения по истории Могулистана и ни один источник их почти не дублирует, в то время как события, нашедшие отражение в «Бабур-наме», в значительной мере получили освещение в ряде других сочинений. Однако, если «Бабур-наме» З.М.Бабура неоднократно издавалось в тексте и в переводах, то труд М.Хайдара, кроме ряда извлечений из него полностью

увидел свет только в английском переводе Росса в 1895 г., переизданном без изменений в 1972 г.

Новое вдохновение сочинение получило после перевода на русский язык, осуществленный группой сотрудников института востоковедения АН Республики Узбекистан, и изданный в Ташкенте в 1996 году. Сейчас данный труд переведен и на казахский язык. Значение сочинения и вклад М. Хайдара в изучение средневековой истории было подитожено казахстанскими учеными на научной международной конференции, посвященной 500-летию М.Х. Дулати в 1998 году.

К этой же эпохе относится труд известного арабского путешественника Ибн Баттуты (XIV в.), который провел в путешествиях 25 лет (1325-1349), пройдя более 150 тыс. км. О многочисленных странствиях он поведал в своей книге «Подарок созерцающим о диковинках городов и чудесах путешествий». Ценный материал содержится в описании маршрута от Крыма по южнорусским степям до Волги. Эти земли находились под эгидой Золотой Орды. Из Астрахани ученый проехал в Константинополь, а затем вновь вернулся в Золотую Орду и, побывав в ханской резиденции Сарае, переправился через Волгу, проехал Устюрт, Хорезм, Бухару и Афганистан. Исключительный интерес представляют сведения о хозяйстве, быте, культуре, географии средневековых кыпчаков, расселившихся на обширной территории Казахстана и южнорусских степей [4].

К плеяде выдающихся арабских историков принадлежит Ибн Халдун (XIV – начало XV вв.) принадлежит исторический труд «Книга назиданий и поучительных примеров», состоящий из трех частей. Для нас представляют интерес две первые части. В первой части автор излагает свои социальные, философские и политико-экономические взгляды, воззрения на развитие общества и государства, на развитие человеческой цивилизации в целом, включая культуру и хозяйственную деятельность людей. Вторая книга содержит историю древних народов и современных автору восточных мусульманских государств и их взаимоотношений. Труд Ибн Халдуна дает обильный фактический материал по средневековой истории тюркских племен: огузов, карлуков, кимаков, кыпчаков.

Большинство вышеназванных источников является трудами авторов своего времени. Поэтому мы не должны забывать о том, кем написаны, когда написаны и в каких условиях создавались эти произведения. Для восстановления достоверной картины средневековой истории необходимо получить историческую информацию и из других источников, требующих сравнительно-сопоставительного и источниковедческого анализа.

Из числа европейских источников XIII в., в которых содержится значительный материал о Средней Азии и Казахстане являются сочинения Плано Карпини «История монголов» и «Путешествие в восточные страны» Гильома де Рубрука [5]. Плано Карпини выехавший с духовной миссией в 1245 г. в течение двух лет совершал длительное путешествие через Хорезм, Семиречье, Тарбагатай в Центральную Монголию. Его труд, дошедший до нас, представляет ценный источник не только для истории монголов, но и для истории Казахстана дающий интересный материал об образе жизни, религии и нравах разных народов проехавших регионов. Путешествие Рубрука в Монголию в 1253-1255 гг., и оставленное им описание является значительным сочинением. Его наблюдательность позволила ему заметить множество ценных и важных подробностей из жизни монголов и других народов XIII в. Сочинение Рубрука по справедливости одно из серьезных источников по истории Востока, имеющихся в западноевропейской литературе позднего средневековья. Неутомимый венецианец Марко Поло по стопам вышеназванных путешественников дойдет до монгольского хана Хубилая в Китай. У него прослужит семнадцать лет и оставит повествование о новых странах и народах. Особый интерес вызывает глава, где трактует о южных районах покоренной Золотой Ордой, повидавший на обратной дороге из Китая [5, с.206-217].

Степные жители под общим названием «татары» занимают значительное место в книге венецианского дипломата И. Барбаро «Путешествие в Тану и Персию». Помимо

освещения исторических событий периода правления ханов Едыге и его сыновей Муртазы, Улуг-Мехмеда, царевича Кичик-Мехмеда, Жанибека, упоминается разрушительный поход Тимура по городам Южного Дешта-и Кыпчака в 1395-1396 гг. Также автор [6] дает описание религиозных верований, судопроизводства, военного дела, торговли и ремесла.

Во времена Золотой Орды в степях Дешт-и-Кыпчак процветало развитое в экономическом и культурном отношении государство. Поэтому в эпоху Золотой Орды на обширной территории от Джунгарских ворот до реки Дунай хорошо знали кыпчакский язык.

Торговцы, путешественники, послы, военные, державшие путь из Европы в Азию, проезжали Дешт-и Кыпчак. Им необходимо было знание кыпчакского языка. Именно для таких людей в XIV в. была написана «Книга куманов», или «Книга кыпчаков» - «Кодекс Куманикуса» - своего рода словарь кыпчакского (куманского) языка. Словарь состоит из двух разделов, которые, как полагают тюркологи, написаны разными авторами в разных целях. Первый раздел, составленный, очевидно, итальянцами, представляет собой хорошо продуманный трехязычный латинско-персидско-кыпчакский словарь и охватывает 110 страниц рукописи. Второй раздел «Кодекса Куманикуса» состоит, главным образом, из фольклорных материалов: местных сказок, сказаний, пословиц, поговорок, загадок и переведенных на кыпчакский язык христианской проповедей и легенд о жизни деды Марии, Христа и его апостолов.

Неоценимое значение Кодекса Куманикуса давно признано всеми исследователями – тюркологами, занимавшимися его изучением и анализом с разных точек зрения. Например, Г.Гренбек, Ю.Клапорт, Г.Кун, В.Радлов, перевели произведения на латинский, французский, немецкий, русский языки. Баскаков, Наджип, Кордабаев изучали языковые и грамматические особенности. Конратбаев, Суюншилиев, Кумеков оценили значение источника как письменное наследие тюркских народов.

Новый импульс придало исследование А.К. Курышжанова. Им защищена кандидатская диссертация на тему «Формы и значения падежей в языке» «Кодекса Куманикуса» (автореферат, 1956 г.) и докторская диссертация на тему «Язык старокипчакских письменных памятников XIII-XIV вв.» (автореферат, 1973 г.). Также автором опубликованы статьи: «К изучению куманских загадок», «Көне қыпшақ тіліндегі ай, күн, аттары», «Куманша-қазақша жиілік сөздік», внеся тем самым значительный вклад [7].

Автор познакомил нас с методом обработки материалов «Кодекса Куманикуса» для алфавитного словаря, рассмотрел вопросы места происхождения рукописи, обстоятельства ее появления, излагает содержание и историю последующих исследований. Также подчеркнута важность значения источника в исследовании истории развития современных языков тюркской группы, в частности, кипчакско-тюркских диалектов. Автор дает полный список слов «Кодекса Куманикуса» - 2.940, превосходя списки других вариантов. Наличие слов словаря показало автору в литературном языке Золотой Орды отражение наряду с кыпчакскими словами значительного пласта огузской лексики, фонологии, тенденции кумано-кипчакских заимствований, подтверждающий долгий этно-культурный контакт соседних тюркских народов.

Из литературного и культурного наследия эпохи Золотой Орды мало что сохранилось, но до нас дошли авторские творения «Мухаббат-наме» Хорезми, «Хосров и Ширин» Кутба, «Гюлистан би-т-тюрки» Сайфа Сарай, «Жусуп-Зылиха» Дурбека, «Киссас уль-анбия» Рабгузи. Одно из значительных произведений эпохи Золотой орды – дастан «Хосров и Ширин», написанная Кутбом в 1341-1342 годах на кипчакском языке.

Дастан Кутба «Хосров и Ширин» написан в духе назиры (ответа) по мотивам одноименной поэмы Низами. Но в отличие от него, Кутб сжато дает диалоги героев, а также заменяет иранские реалии тюркскими: показывает жизнь и быт ханов Золотой

Орды, описывает пейзажи Дешт-и-Кыпчака. И образы своих героев, в особенности женские персонажи, Кутб рисует в соответствии с тюркским пониманием роли женщины в жизни, с реальным общественным положением женщины в эпоху Золотой Орды. Поэма имеет большую идейную и художественную ценность [8].

Поэма «Хосров и Ширин» явилась своеобразным стимулом к созданию целого ряда поэм о любви в последующий период. Н.А. Баскаков считает, что язык Золотой Орды как народный, так и литературный не был однородным. Поэтому памятники делит на восточные и западные. Дастан Кутба «Хосров и Ширин» относит ко второй группе, где преобладали кипчакские племена и, следовательно, язык отражал в большей степени элементы кипчакской группы [9, с.176].

По мнению А.Н. Самойловича, поэма представляет памятник письменного литературного языка западной части Золотой Орды, написанный на кипчакском языке, но имеющий элементы уйгурского языка [9, с.177]. Ф.Е. Корш считает, что памятник кипчакского языка состоит из различных диалектов, обнаруживающих в значительной степени черты языка огузских племен и в меньшей мере - элементы древнеуйгурского языка [9, с.179].

Результаты и обсуждение. Точка зрения исследователей на язык памятника разная. Возможно, это связано с тем, что в период Золотой Орды еще происходит дальнейшая дифференциация языков, связанная с историко-культурным процессом и самим ходом развития истории тюркских народов. Художественные особенности, содержание и язык поэмы изучали Э.Н. Наджип, Э.Ф. Теншиев, А.М. Щербак. В Казахстане языковой аспект и перевод проводил А.Ибатов. В 1974 году им выпущена работа «Құтығын Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі (XIV ғасыр)». Автору свойственно сопоставление грамматики слов и изучение языка поэмы.

Замечательным образцом художественной литературы XIV в. является лирическая поэма «Мухаббат-наме» Хорезми, написанная в 1353 году по поручению одного из придворных хана Джанибека - Мухаммеда Кожобека.

Рукописи Хорезми до нас дошли в двух вариантах и хранятся в Британском музее. Один из вариантов рукописи переписан уйгурским алфавитом в 1432 году. Вторая копия, сделанная через 166 лет после создания поэмы, в 1509 году написана арабским алфавитом. Она достаточно полно воспроизводит текст памятника. «Мухаббат-наме» - новое по форме и содержанию произведение в тюркской средневековой литературе. Содержание поэмы чисто любовные. Поэма «Мухаббат-наме» Хорезми явилась началом зарождения в духовной культуре Дешт-и Кыпчака новой литературы, воспевающий высокие чувства обычного человека. Поэма Хорезми имеет большое литературное и историческое значение.

Определением языковой группы памятника Золотой Орды занимались П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков. По мнению П.М. Мелиоранского, поэма написана на огузо-кипчакском языке в Хорезме в конце XIII века, по мнению С.Е. Малова, в языке памятника имеется большая доля южного элемента. Н.А. Баскаков считает, что на Востоке в Хорезме, где основным населением были огузско-кипчакские племена, язык литературных памятников отражавший, кроме того, воздействие среднеазиатского литературного языка, характеризуется наличием большого количества огузских и в меньшей степени кипчакских элементов. Авторы изучая литературный памятник пришли к одному мнению о языке, о месте написания памятника, хронологии создания поэмы.

В 1954 г. памятник переведен Т.Жалаловым на узбекский язык. В 1981 г. вышла поэма на татарском языке. В 1985 г. А.Кыраубаева перевела поэму на казахский язык. Тюркологи М.Жармухамедов, А.Дербисалиев, О.Кумисбаев всесторонне исследовали произведение, определив художественные особенности, языковое соответствие, передали своеобразие литературного жанра и дух средневековой тюркской поэзии.

К одному из замечательных историко-литературных памятников средневековья относится труд историка, поэта, правителя Бабура (1483-1530), известного в историографии как «Бабур-наме» («Записки Бабура») [10].

В «Бабур-наме» подробно описаны города Туркестан, Сайрам, Отрар, жизнь того времени. Как литературный и исторический памятник общественно-политической жизни Средней Азии и Казахстана в конце XV – начале XVI вв. «Бабур-наме» не имеет себе равных. Особенно по степени самостоятельности содержащихся в ней исторических материалов. В этой книге дана наиболее полная картина нравов того времени. Ученые «Бабур-наме» исследовали тщательно и всесторонне. В 1714 г. в Бухаре Т.Пулат впервые приобрел список «Бабур-наме». Эта рукопись затем была изучена Г.Кером в Санкт-Петербурге. На основе этой же рукописи в 1857 г. было осуществлено первое издание «Бабур-наме» в Казани Н.И. Ильминским. Наиболее авторитетным воспроизведением приходится считать Хайдарабадский список «Бабур-наме», представляющий старейший из дошедших до нас текстов, изданный в Лондоне в 1905 г. А.Бевеидж. Первый полный перевод «Бабур-наме» на русский язык был осуществлен М.А. Салье и опубликован в 1958 г. с предисловием и под редакцией С.Азимжановой. В дальнейшем в 1956-1966 гг.; его текст переиздавался в 1982 и 1992 годах. Ученые разных стран высоко оценивали данное произведение. Английский ученый А.С. Бевеидж ставит эту книгу в один ряд с мемуарами Гиббона и Ньютона. Английский востоковед Е. Дениссон Росс рассматривает «Бабур-Наме» в одном ряду с наиболее увлекательными и романтическими произведениями литературы всех времен. Крупный французский востоковед Луи Базен считает, что автобиография Бабура представляет собой редкий жанр в исламской литературе. С.А. Азимжанова пишет: «По богатству и разнообразию материала, по языку и стилю «Бабур-наме» стоит выше любой исторической хроники, составленной придворными летописцами того времени. Неудивительно поэтому, что в разные времена труд этот привлекал пристальнейшее внимание ученых всего мира» [10, с.6].

Выводы. Действительно, подтверждением сказанному являются мнения ученых, оценившие значение книги Бабура для истории, участвовавшие в международном издании «Бабур-наме» на французском языке под эгидой ЮНЕСКО в Париже в 1980 и 1985 гг. Луи Базена (Франция), С. Азимжановой (Республика Узбекистан), Абдул-хай Хабиби (Афганистан), Мухиб уль-Хасан (Индия), являющееся очередным признанием роли и места выдающегося творения Бабура на международной арене. [11].

Литературные памятники периода Золотой Орды являясь тюрко-язычными письменными источниками дают более полную историю духовной жизни XIII-XV вв. Поэтому автор работы рассматривает их подробно и обращается к ним как к источникам, и как духовному наследию тюркских народов, позволяющий прийти к важным выводам по самым общим вопросам истории и культуры средневековых тюрков.

Список литературы:

1. Рашид ад-дин. Сборник летописей // Пер. с персидского Ю.П. Верховского. 1952. Т. I. 222 с.
2. Бартольд В.В. Еще об анониме Искандера // Соч. Москва, 1963. Т. VIII. С.491-503.
3. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи-и Рашиди. Ташкент, 1996. 576 с.
4. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. 1968. 65 с.
5. Плано Карпини, Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны. 1993. 248 с.; Книга Марко Поло / Пер. И.П. Минаева. Москва, 1955. 248 с.; Барбаро и Константинополи России. К истории итало-русских связей в XV в. 1971. 223 с.
6. Курьшжанов А. Ескі түркі жазба ескерткіштері. Алматы: 2001. 472б.
7. Ибатов А. Кутбың «Хисрау ва Шырын» поэмасының сөздігі. 1974. 278 б.
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. 1969. 383 с.
9. «Бабур-наме». Ташкент, 1992. 464 с.

10. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение. 1950. 473 с.

References list:

1. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey // Per. s persidskogo YU.P. Verkhovskiy. 1952. T.I. 222 str.
2. Bartol'd V.V. Podrobneye ob bezymyannom Iskandere // Soch. Moskva, 1963. Tom S. 491-503.
3. Mirza Mukhammad Khaydar. Tarikhi-i Rashidi. Tashkent, 1996. 576 s.
4. Ibragimov N. Ibn Battuta i yego puteshestviya po Sredney Azii. 1968. 65 s.
5. Plano Karpini, Giyom de Rubruk. Puteshestviya po stranam Vostoka. 1993. 248 s.; Kniga Marko Polo / Per. I. P. Minayeva. Moskva, 1955. 248 s.; Varvaro i Konstantin Rossii. Istoriya italo-russkikh otnosheniy v 15 veke. 1971. 223 s.
6. Kuryshzhanov A. Pamyatniki starykh turetskikh nadpisey. Almaty: 2001, 472 s.
7. Ibatov A. Slova poemy Kutba «Khisrau i Shiryn». Alma-Ata, 1974. 278 s.
8. Baskakov N.A. Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov. 1969. 383 s.
9. «Babur-name». Tashkent, 1992. 464 s.
10. Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. Zolotaya Orda i yeye padeniye. 1950. 473 s.

Түйін: Зерттеушілердің пікірінше, «Алтын Орда» ұғымының пайда болуы XIII – XIV ғғ.көздерінде сипатталған ұлы моңғол хандарының салтанатты киіз үйімен байланысты, кейін XIV ғасырдың басында Талас алқабында орналасқан Ұлыс хандарының ставкалары де «Алтын Орда» деп аталды. Осы мақаланың авторы Шығыстың шектес және алыс елдерінен авторлардың жасаған жазба дерек көздерінің материалдарына негізделген Алтын орданың рухани тарихын зерттейді. Аса маңызды материал нарративті шығармаларда қамтылған: тарихи, мемуарлық, географиялық, ең алдымен парсы (фарси) тілінде жазылған, оларды Шағатай, ескіөзбек (түріктер), сондай-ақ араб тілдерінде жазылған еңбектері толықтырады. Бұл дереккөздердің ақпараттылық дәрежесі әртүрлі, Орталық Азиядан, сондай-ақ Ираннан, Шығыс Түркістаннан келген авторлар анағұрлым хабардар. Нақты мәліметтер оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанға жатады. Шығыс авторларының шығармаларындағы рухани өмір туралы мәліметтер фрагментті. Рухани және материалдық мәдениет бойынша бытыраңқы материал бар.

Кілт сөздер: Түркітану, мәдениет, руханият, деректер, дін, тіл, әдебиет

Abstract: The origin of the concept of the "Golden Horde", according to researchers, connected with the Khan's rate, the front of the Yurt of the great Mongol Khan, which contains the sources of the XIII - XIV centuries Later, "the Golden Horde" became known and the rates of khanates located in the valley of Talas in the early fourteenth century. The author of this article explores the spiritual history of the Golden Horde, based mainly on the materials of written sources created by authors from neighboring and remote countries of the East. The most important material is contained in narrative works: historical, memoir, geographical, written primarily in Persian (Farsi), they are supplemented by works created in Chagatai, old Uzbek (Turki), as well as in Arabic. The degree of information content of these sources varies, the most knowledgeable authors are from Central Asia, as well as Iran and East Turkestan. More precise information applies to southern and South-Eastern Kazakhstan. Information about spiritual life in the works of Eastern authors is presented in fragments. There is scattered material on spiritual and material culture.

Key words: Turkology, culture, values, sources, religion, language, literature

УДК: 94"04/15"

Батырбекқызы Г.,* Биболаева М.Б., Ергебекова А.О.

доктор PhD, ст.преподаватель, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

ЗОЛОТАЯ ОРДА В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ

Автор корреспонденции: goha_batyr@mail.ru

Аннотация: Становление государственности казахского народа напрямую связано с историей этнического строя, сложившегося в Золотой Орде. Эта империя разделена на Орды, в частности, Синюю Орду и Белую Орду, появление последних двух напрямую связано с рассматриваемой проблемой. Рост феодальных раздоров и борьба за власть между потомками Чингисхана постепенно ослабляли Золотую Орду. Последние из правителей, правившие 132 года (1227–1359), 15 ханов из этой династии сменяли друг друга в течение 20 лет после смерти Батыя. В процессе распада Золотой Орды на территории Казахстана образовалось новое государство - Белая Орда, которое включало большую часть долины Сырдарьи, степи от Аральского моря на северо-восток до рек Волга и Сарысу. В статье анализируются особенности Золотой Орды в решении проблем интеграции и конструктивного взаимодействия различных этнорелигиозных групп в стране. В своем развитии турецко-монгольское общество стремительно движется от инверсии, от «черного и белого» мира к более глубокому, более опосредованному пути. Сложившаяся медиакультура характеризовалась толерантностью и восприимчивостью к нововведениям.

Ключевые слова: Золотая Орда, источники, историография, Казахстан, Россия, Российская академия наук.

Введение. Известный востоковед и нумизмат П.С.Савельев в своем труде об истории Золотой Орды «Монеты Джучидские, Джагатайские, Джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыш» дал полную характеристику и оценку событиям времени правления Тохтамыш хана. Он попытался дать полную характеристику монетам каждого хана, исследователь описывал исторические события в последовательности, тем самым одним из первых дал очерки о ханах того периода. П.С. Савельев впервые провел историко-нумизматическое изучение ханов – выходцев из Восточного Дашт-и Кыпчака. На основе известных на тот момент персидских источников им коротко описаны военно-политическая деятельность Мубарак-ходжа-хана, Урус-хана и Токтамыш-хана, ханов - ставленников Идегея и сыновей Токтамыш на троне. П.С. Савельев впервые выделил в качестве отдельной проблемы государственность Восточного Дашт-и Кыпчака, посвятив улусам Орды и Шибана, находившихся в рамках этого региона, отдельный раздел «Джучиды Синей Орды». Здесь он обратил внимание на противоречивость сведений русских и мусульманских источников о названии орды Восточного Дашт-и Кыпчака. Он писал: «В Синюю Орду входил и улус Шейбанов, «Шейбанские Татары» наших летописей. Упоминаемые последними выходцы «из Синей Орды» были большею частью не из улуса Орда-Эджена, а Шейбаниды из Шейбановой Орды...». Опираясь на сведения Рашид ад-дина, Гаффари и Мунеджим-баши, он дал генеалогию Джучидов, правивших в Восточном Дашт-и Кыпчаке, хронологию правлений некоторых из них. Одним из первых П.С. Савельев писал, что подчинение Ак-Орды Золотой Орде «было более номинальное... самое управление было независимо...» [1].

После этой работы П.С. Савельева проблемы истории Восточного Дашт-и Кыпчака на некоторое время остались за пределами интересов историков Золотой Орды. Появившиеся, немногим ранее или позднее этой книги П.С. Савельева, исследования других русских историков Н.И. Березина, В.В. Григорьева, Г.С. Саблукова изучали

отдельные проблемы истории, собственно золотоордынского государства, не касаясь степей восточнее Яика.

С появлением первых работ академика В.В. Бартольда история Восточного Дашт-и Кыпчака снова приводит к себе большой интерес. «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», «Очерк истории Семиречья», «Улугбек и его время» исследования этого востоковеда - и еще много остальных, которые явились олицетворением классики мирового востоковедения. Они затрагивают разный аспект проблем истории Центральной и Средней Азии XIII–XV вв. Особое внимание ученого было обращено на развитие и проблемы военной, политической и этнокультурной истории XIII в. - эпоху монгольского нашествия. Необходимо отметить, что исследовательские интересы В.В. Бартольда напрямую не касались истории Восточного Дашт-и Кыпчака. Тем не менее, им были высказаны интересные мысли об образовании Улуса Джучи, о жизни и деятельности его основателя – первого сына Чингиз-хана – Джучи. Историк говорил о том, что «еще сам Джучи обнаруживал стремление к независимости, и только его смерть помешала возникновению войны между ним и его отцом». Исследуя историю Чагатайского Улуса, его составных территорий – Туркестана и Жетысу – В.В. Бартольд затрагивал и проблемы истории Джучидского Улуса, его восточной части, упоминал и о правителях Восточного Дашт-и Кыпчака Кунг-Киране, Баяне, Мубараке, Бараке. Важное значение имеют многие источниковедческие работы В.В. Бартольда, который обнаружил, исследовал и ввел в научный оборот большое количество новых источниковых материалов на персидском и тюркском языках. К таковым, в частности, относится и «Мунтахаб ат-таварих» Му‘ин ад-дина Натанзи, источника, являющегося одним из основных по истории Восточного Дашт-и Кыпчака. Его работы, посвященные этому источнику, имеют первостепенную важность при рассмотрении вынесенной в название данной книги темы. Вместе с тем, В.В. Бартольд высказывал мысль о необходимости дальнейшего изучения истории монгольских улусов: «отследить, какой отпечаток нанесло на истории Средней Азии образование монгольской империи, какие следы ее устройства сохранились в государствах, возникших на ее развалинах, несомненно, представляло бы высокий интерес; но ответ на эти вопросы вполне может послужить задачей большой самостоятельной работы». В рамках этого высказывания можно отметить тот факт, что проблемы монгольского наследия в истории стран и народов Востока являлись предметом неоднократных научных разработок за прошедшее, после этой мысли В.В. Бартольда, время. Много было сделано усилиями самого В.В. Бартольда. В современной историографии все еще остается актуальной и привлекает внимание ученых изучение Восточного Дашт-и-Кыпчака [2].

Советская историко-востоковедческая наука создала первые фундаментальные научные труды по истории советских республик и отдельных регионов, в них рассматривалась и история XIII–XV вв; появились и обобщающие монографии по истории Золотой Орды, в которых затрагивались история Восточного Дашт-и Кыпчака XIII–XV вв. В работах советских историков и востоковедов история Восточного Дашт-и Кыпчака, как владение старшего Джучида – Орды и его потомков (Ордаидов), начинает вычленяться в отдельную исследовательскую проблематику, характеризуется более конкретным и сравнительно углубленным вниманием к различным аспектам державы Ордаидов. Все это свидетельствует о сложении новой и самостоятельной историографической традиции в изучении истории восточной части Улуса Джучи. В обозначенном ракурсе привлекают внимание работы П.П. Иванова, М.П. Вяткина, А.Ю. Якубовского, М.Г. Сафаргалиева и др.

В работе П.П. Иванова «Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.)» в качестве предыстории описываемых в книге процессов, дан краткий обзор военно-политических событий, происходивших на территории Восточного Дашт-и Кыпчака, «составлявших в XIII–XIV вв. так называемую Белую Орду (Ак-Орду. – К.У.), находившуюся под властью различных полунезависимых династий, родственных ханам

Золотой Орды». Краткая реконструкция событий истории Ак-Орды дана П.П. Ивановым на основе, главным образом, сведений «Анонима Искандара» («Мунта- хаб ат-таварих» Натанзи). В соответствии с этим источником приведены список ханов и те характеристики, которые им (ханам) дал Натанзи. Исследователь обращал внимание на то, что «ни время возникновения Белой Орды, ни особенности ее политической и социально-экономической жизни не подвергались пока специальному исследованию и не могут быть, поэтому освящены с достаточной полнотой... [3].

Некоторые аспекты этнической и политической истории Ак-Орды отпечатаны в работе М.П. Вяткина «Очерки по истории Казахской ССР. С древнейших времен до 1870 г.». Автор, насколько это было возможно, обозначил границы улусов сыновей Джучи – Бату, Орды, Шибана и Тукай-Тимура, обратил внимание на проблему названий основных джучидских улусов. По его мнению, владения Бату назывались Синей или Золотой Ордой, а владения его старшего брата – Орды, расположенные «в низовьях Сыр-Дарьи до гор Улуг-тага и Кучук-тага» получили название Ак-Орда, т.е. Белая Орда». Обозначен М.П. Вяткиным и государственный статус Ак-Орды. «Старший сын Орда считался номинальным главой рода», но если при Бату еще поддерживалось единство этих улусов, то «уже со второй половины XIII в. владения сыновей Джучи жили самостоятельной политической жизнью». Другой дискуссионный вопрос в историографии средневекового Казахстана – происхождение династий казахских ханов – также привлек внимание М.П. Вяткина: «и Жанибек и Керей, – пишет он, говоря о первых казахских ханах, – были потомками Барака, который через 7 поколений происходил от Орды». Резюмируя этот вопрос он отмечал: «Таким образом, уже в начале 80-х годов XV в. в огромном пространстве Дешт-и Кыпчака становятся объектом борьбы двух султанских фамилий – потомков Орды и Шейбани» [4].

В 1950г. в издательстве Академии Наук СССР, вышел труд двух крупнейших советских историка Б.Д. Грекова и востоковеда А.Ю. Якубовского «Золотая Орда и ее падение». Эта книга, которая стала одним из важных событий в советской историографии по справедливому замечанию В.В. Трепавлова. Авторы затронули по существу много проблем в истории Улуса Джучи на всем протяжении его существования – от образования до падения на основе широкого применения всех известных источников и исследовательской литературы. В рецензии историка М.Г. Сафаргалиева отмечалось, что эта «нужная и ценная работа... сыграет большую роль» в устранении того отставания, которое наблюдалось в разработке истории Золотой Орды [5]. В первой советской монографии по истории Улуса Джучи получила свое освещение и история Ак-Орды. По мнению А.Ю. Якубовского, «до начала XIV в. территория Золотой Орды совпадала с теми землями, которые понимали мусульманские источники под термином «Улус Джучи». Однако, – продолжает историк, – с начала XIV в. Улус Джучи распался на два государства – Кок-Орду и Ак-Орду, из которых последняя была в вассальной зависимости от первой... После отделения Ак-Орды термин Золотая Орда применялся главным образом к землям Кок-Орды...». А.Ю. Якубовский впервые подошел к истории Ак-Орды, как к отдельной историографической проблеме в контексте общей истории Джучидского государства, написав отдельную главу «Возвышение Ак-Орды и попытка Тохтамыша возродить могущество Золотой Орды в 80-90-х годах XIV в.» [6]. Ученый, тщательно изучив сведения средневековых сочинений, в основном персоязычных, реконструировал малоизвестную историю Ак-Орды, частично ее историческую географию и некоторые проблемы этнического состава населения. Ряд вопросов, рассмотренных А.Ю. Якубовским в этой монографии, впервые им анализировался еще в 1929 г. в статье «Развалины Сыгнака», опубликованной в Сообщениях Государственной Академии истории материальной культуры [7].

Еще одной классической работой советской историографии Улуса Джучи стала монография М.Г. Сафаргалиева «Распад Золотой Орды», вышедшей отдельным изданием в

Ученых записках Мордовского государственного университета (Саранск, 1960. Вып. XI). Несмотря на название, книга раскрывает всю историю золотоордынского государства. Автор исследовал историографию и образование Золотой Орды, рост ее государственного могущества в XIII–XIV вв., социально-экономический строй, междоусобицу 1360–1370-х гг., эпоху Токтамыша и Едиге. Но основное внимание М.Г. Сафаргалиев уделил образованию новых орд, ханств и улусов, возникших в ходе распада Золотой Орды. История Ак-Орды, которую он именует Синей Ордой, рассматривается им в неразрывной связи со всем Улусом Джучи, в контексте всей хронологической истории Золотой Орды, разбросана по тексту всей книги, а не представлена, как у А.Ю. Якубовского, одной главой [5]. М.Г. Сафаргалиев высказал интересные мысли о Кок-Орде и Ак-Орде, о времени их образования, территории восточного улуса Золотой Орды. Многие высказывания и мнения автора «распада Золотой Орды» будут неоднократно приводиться в тексте книги, поэтому здесь ограничимся лишь кратким упоминанием затронутых им проблем. В целом же, монография М.Г. Сафаргалиева является признанным научным исследованием, без учета результатов которой не обходится ни одно современное исследование по истории Евразийских степей XIII–XV вв.

В монографии Г.А. Федорова-Давыдова «Общественный строй Золотой Орды» [8] исследуется социальный и политический строй и его развитие в государстве Джучидов, в том числе и в Восточном Дашт-и Кыпчаке. Впервые подробно изучена улусная система Джучидского государства, влияние военно-политических и этнических процессов на состояние и генезис общественного строя государства. Исследователем высказан важный вывод о влиянии улусной организации на дальнейшую этническую историю и образование новых народностей на территории Улуса Джучи. Эта же проблема – этнические последствия улусной системы – к слову сказать, были предметом изучения и в статьях Л.П. Лашука [9], который исследовал ее на фоне всей истории кочевников. Также в работе Г.А. Федорова-Давыдова был высказан ряд важных моментов о конкретных фактах политической истории Золотой Орды. Им впервые подробно, с максимальным привлечением источников, исследована проблема Ак-Орды и Кок-Орды [8, с.56].

Теоретическая часть. Изучено влияние нечингизидской аристократии Улуса Джучи на социально-политическое развитие государства и мн. др. Проблемы исторической географии Золотой Орды стали предметом изучения в монографии и статьях В.Л. Егорова. Привлекая археологические и письменные источники исследователь попытался, где это было возможно, воссоздать территорию и границы Золотой Орды в XIII–XIV вв. Кроме этого, им рассмотрена география золотоордынских городов, экономическая и военно-политическая география Золотой Орды, ее административно-политическое устройство [10].

Вместе с тем, специальное исследование В.Л. Егорова не решило задачи определения границ Ак-Орды (Восточного Дашт-и Кыпчака). Предложенные им «суммарные определения» восточной, юго-восточной и южной границ Улуса Джучи не учитывают в достаточной мере показания источников и ход военно-политических событий в этой части Джучидской империи. Несправедливо для улуса Орды (у него Кок-Орды) отводится лишь территория Южного Казахстана. В целом необходимо отметить, что работа В.Л. Егорова раскрывает, в большей мере, проблемы исторической географии улуса Бату, т.е. собственно Золотой Орды. Проблемы же исторической географии восточной части Улуса Джучи – Ак-Орды, остаются по существу не исследованными. Детально В.Л.Егоров остановился на проблеме развития центробежных устремлений в Золотой Орде, исследовал апогей децентрализма – междоусобицу 1360–1370-х гг. [10, с. 42].

Историк К.И. Петров считал, что улус Орды (Ак-Орда) неправильно считается «неким придатком» Золотой Орды. Ак-Орда и Золотая Орда, в его представлении, с момента образования, в первой половине XIII в. «являлись двумя отдельными государственными объединениями». История Ак-Орды, считает этот автор, представляет

собой проблему «номер один». Он предложил краткий очерк ее истории на основе данных Рашид ад-дина и Му'ин ад-дина Натанзи [11].

Если в работе К.И. Петрова были затронуты проблемы ранней истории Ак-Орды, то в работах известного советского узбекского востоковеда Б.А. Ахмедова рассматривается история Восточного Дашт-и Кыпчака первой половины – середины XV в., условно последнего, «Бараковского» периода истории этого государства. В статьях «Из истории взаимоотношений кочевых узбеков с Тимуридами» и «Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.» востоковед освещает историю взаимоотношений хана Ак-Орды Барака с эмиром Мавераннахра Улугбеком, их войны, последующие судьбы двух правителей, ставших врагами. В монографии «Государство кочевых узбеков» [12] главное внимание исследователь уделил истории возникновения развития и падения на территории Восточного Дашт-и Кыпчака ханства Абулхайра/Абу-л-Хайра (позднего Узбекского Улуса) или, как называет его сам автор, «государства кочевых узбеков», взаимоотношениям этого государства с правителями Мавераннахра.

Джучиеведческая историография в современной России пополнилась новыми исследованиями, монографиями и статьями. В некоторых из них затрагивается история Восточного Дашт-и Кыпчака. Одним из первых в Казахстане и России отдельные проблемы истории Восточного Дашт-и Кыпчака XIII–XV вв. исследовал известный российский историк-востоковед, иранист и тюрколог, проф. Т.И. Султанов. В своих ранних работах он исследовал проблемы соотношения терминов Ак-Орда, Кок-Орда и Йуз-Орда; сведения источников по истории Казахстана 70-х годов XIV в.; деятельность Барак-хана [13]. Многие интересные сюжеты истории этого периода были впервые им проанализированы в монографических исследованиях. Большой пласт восточных источников исследован в книге «Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV–XIX вв.» [14].

В серии статей и монографий ленинградского тюрколога А.П. Григорьева, рассматривались, кроме всего другого, и вопросы истории Восточного Дашт-и Кыпчака. Им были анализированы значение и использование древнемонгольского института «эджен» в практике наследования отцовского юрта (этот термин присутствовал и в имени Орды, сына Джучи); история золотоордынской междоусобицы и роль в ней «восточных» Джучидов; отдельно он исследовал роль и место Шейбанидов в золотоордынской истории; исследователь изучил сведения «Му'изз ал-ансаб» о потомках Токтамыша и предложил свое «собственное восприятие как родословия чингизидов в целом, так и отдельных его фрагментов, в частности»; интересны исследования автора о пребывании Урус-хана в Поволжье [15].

Проблемы этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи, причины и ход его распада в XIV в. исследовал Ю.Е. Варваровский. Вмешательство Джучидов Восточного Дашт-и Кыпчака в борьбу за престолонаследование в Золотой Орде, по его мнению, «было спровоцировано осложнением династийной ситуации, создавшейся после смерти хана Бердибека и двух его ближайших преемников на сарайском престоле». Говоря о политическом статусе державы Ордаидов, он отмечает, что они пользовались «практически полной самостоятельностью», сохраняя лишь «номинальную форму вассалитета по отношению к сарайским династиям», когда ханы ветви Бату «выносили формальный вердикт» на утверждение ханов Восточного Дашт-и Кыпчака [16]. В принципе этот вывод достаточно нов, ранее об этом же писал В.Л. Егоров [17], а до него и все другие исследователи истории Улуса Джучи. Интересен другой вывод Ю.Е. Варваровского. Анализируя изученность рассматриваемой им проблемы, автор отмечает: «...определенная ограниченность уже имеющихся исследований, выражается в том, что большинство ученых, обращавшихся к истории Улуса Джучи, рассматривают западную часть этого государства, в отрыве от восточной, как некое замкнутое политическое образование». К сожалению, рассмотрение его работы

показывает, что Ю.Е. Варваровский все же и сам до конца не преодолел эту историографическую традицию.

Самый широкий спектр вопросов средневековой истории кочевников Евразии рассматривает в своих работах известный российский исследователь В.В. Трепавлов. В изучении истории политической организации номадов Восточного Дашт-и Кыпчака важную роль играют работы ученого по проблемам исторической преемственности в государственном строе Монгольской империи. Многие вопросы, касающиеся истории казахстанских степей в позднее средневековье рассмотрены в фундаментальной монографии этого автора по истории Ногайской Орды [18]. К этим и многим другим работам историка автор этих строк будет обращаться не раз в настоящей книге.

Большой вклад в разработку проблем политической истории и археологии Улуса Джучи, в особенности улуса Шибана в XIII-XIV вв.; взаимоотношений Шибанидов с другими джучидскими улусами; генеалогических связей различных линий Джучидов, главным образом Шибанидов и Тукай-Тимуридов, внес своими исследованиями В.П. Костюков [19].

В исследованиях Р.Ю. Почекаева также получила отражение история «левого крыла» Джучидов. При изучении политической истории Восточного Дашт-и Кыпчака будет полезен его опыт реконструкции событий первого десятилетия XIV в. В представлении историка «Синяя Орда фактически являлась независимым государством, и ее правители вспоминали о своем номинальном подчинении сарайским ханам лишь в случае крайней нужды» [20].

Современный археолог А.М. Илюшин посвятил свою работу происхождению хана Урус-хана, однако я не могу согласиться с предложенной им идеей «малой родины» Урус-хана в Кузнецкой котловине, поскольку известные источники говорят о его возвышении именно на берегах Сырдарьи. Также ставлю под вопрос исследования А.М. Илюшина в области изучения этимологии происхождения имени Урусхана. Как отмечает А.М. Илюшин его имя является нарицательным и состоит из слов Ур и ас, которые он связывает с названием р. Ур в Кузнецкой котловине и племенем асы. Автор также ссылается на краткую публикацию об Урусхане автора этих строк, где говорилось и о возможном месте смерти Урус хана в поселении Кыштам, но при этом вполне ясный по этимологии топоним возводиться А.М. Илюшиным к сибирским кыштымам. В другой своей работе «Восточные кыпчаки и Золотая Орда (к вопросу о границах улуса Джучи)» [21] этот исследователь справедливо пишет, что для установления восточных пределов Джучидских владений важно учитывать культурные границы Дешт-и Кыпчака в предшествующий период, место распространения археологических культур и памятников, а в частности различных этапов Сросткинской культуры кимеков. Но вместе с тем, совершенно не убедительно автор «скорректировал восточную границу территории Золотой Орды, продвинув ее до озера Байкал».

Выводы. Как показал опыт проведения 550-летия Казахского ханства, даже просто официальное анонсирование такой даты само по себе служит мощным толчком для научно-исследовательской работы: проведения научных мероприятий, выпуска монографий и статей. В будущем серьезное, фундаментальное исследование истории Золотой Орды вполне реально может сделать казахстанскую историческую школу мировым лидером в данной сфере.

Список литературы:

- 1 Савельев П.С. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелараидов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша, Т. I-II. Спб., 1858. с. 356
- 2 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1960.
- 3 Иванов В.А. Кочевники Золотой Орды: история, культура, религия. Монография. Уфа: 2015. 208 с.

- 4 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. Т.1. С древнейших времен по 1870 год. М.: 1941. 368 с.
- 5 Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.
- 6 Греков Б.Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение, 1950, с. 295–335
- 7 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV вв.). Ленинград., 1937 (1-е издание); Ташкент-Самарканд, 1940 (2-е издание); Л., 1941 (3-е издание). 128–134.
- 8 Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973, с. 18.
- 9 Лашук Л.П. Кочевничество и общие закономерности истории // СЭ. Москва, 1973 г.
- 10 Егоров В.Л. Государственное и административное устройство Золотой Орды // ВИ. М., 1972, №2
- 11 Петров А.Е. Историческая информация о Куликовской битве в тексте «Сказания о Мамаевском побоище» // Письменная культура: источниковедческие аспекты истории книги. Москва. 1998. С.110-130.
- 12 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965. 362 с.
- 13 Султанов Т.И. Золотая Орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. Алматы: Мектеп, 2004. 176 с.
- 14 Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой степи / Редакционная коллегия: С.Г.Кляшторный (председатель), Т.И.Султанов, В.В.Трепавлов. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. 362 с.
- 15 Григорьев В. В. Описание клада из золотоордынских монет, найденного близ развалин Сарая, с. 42-51.
- 16 Варваровский Ю.Е. Улус Джучи в 60–70-е годы XIV века. Серия «История и культура Золотой Орды». Вып. 6 / Редактор И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. 128 с.
- 17 Егоров В. Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. М., с. 208.
- 18 Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в. (проблема исторической преемственности). М.: Восточная литература, 1993. 168 с.
- 19 Костюков В.П. О хронологической позиции поминальных оградок Южного Зауралья // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара, 1998. 280 с.
- 20 Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды / Редактор И.М. Миргалеев. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 260 с.
- 21 Илюшин А.М. К вопросу о восточной границе Золотой Орды // Форум «Идель - Алтай»: материалы науч.-практ. конф. «Идель - Алтай»: истоки евразийской цивилизации, I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. Казань: Ин-т истории АН РТ, 2009. С. 109-111.

References list:

- 1 Savel'yev P.S. Monety Dzhuchidov, Dzhagataidov, Dzhelaraidov i drugiye, obrashchavshiesya v Zolotoy Orde v epokhu Tokhtamysha, T.I-II. Spb., 1858. s. 356
- 2 Bartol'd V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya. M., 1960.
- 3 Ivanov V.A. Kochevniki Zolotoy Ordyy: istoriya, kul'tura, religiya. Monografiya. Ufa: 2015. 208 s.
- 4 Vyatkin M.P. Ocherki po istorii Kazakhskoy SSR. T.1. S drevneyshikh vremen po 1870 god. M.: 1941. 368 s.
- 5 Safargaliyev M.G. Raspad Zolotoy Ordyy Saransk: Mordovskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1960. 279 s.
- 6 Grekov B.D., Yakubovskiy A. YU. Zolotaya Orda i yeye padeniye, 1950, s. 295–335
- 7 Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. Zolotaya Orda (Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozheniya i rastsveta v XIII-XIV vv.). Leningrad., 1937 (1-ye izdaniye); Tashkent-Samarkand, 1940 (2-ye izdaniye); L., 1941 (3-ye izdaniye). 128–134.
- 8 Fedorov-Davydov G.A. Obshchestvennyy stroy Zolotoy Ordyy. M., 1973, s. 18.

- 9 Lashchuk L.P. Kochevnichestvo i obshchiye zakonomernosti istorii // S.E. Moskva, 1973 g.
10. Yegorov V.L. Gosudarstvennoye i administrativnoye ustroystvo Zolotoy Ordy // VI. M., 1972, №2
11. Petrov A.Ye. Istoricheskaya informatsiya o Kulikovskoy bitve v tekste «Skazaniya o Mamayevskom poboishche» // Pis'mennaya kul'tura: istochnikovedcheskiye aspekty istorii knigi. Moskva. 1998. S.110-130.
- 12 Akhmedov B.A. Gosudarstvo kochevykh uzbekov. M., 1965. 362 s.
- 13 Sultanov T.I. Zolotaya Orda. Gosudarstvo Chingizidov v Yevraziyskoy stepi. Almaty: Mektep, 2004. 176 s.
- 14 Tyurkologicheskiy sbornik 2005. Tyurkskiye narody Rossii i Velikoy stepi / Redaktsionnaya kollegiya: S.G.Klyashtorny (predsedatel'), T.I.Sultanov, V.V.Trepavlov. M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2006. 362 s.
- 15 Grigor'yev V. V. Opisanie klada iz zolotoordynskikh monet, naydennoye bliz razvalin Saraya, s. 42-51.
- 16 Varvarovskiy YU.Ye. Ulus Dzhuchi v 60–70-ye gody XIV veka. Seriya «Istoriya i kul'tura Zolotoy Ordy». Vyp. 6 / Redaktor I.M. Mirgaleyev. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2008. 128 s.
- 17 Yegorov V. L. Zolotaya Orda pered Kulikovskoy bitvoy. M., s. 208.
- 18 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyy stroy Mongol'skoy imperii XIII v. (problema istoricheskoy preymstvennosti). M.: Vostochnaya literatura, 1993. 168 s.
- 19 Kostyukov V.P. O khronologicheskoy pozitsii pominal'nykh ogradok Yuzhnogo Zaural'ya // Kul'tury yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n.e. (voprosy khronologii). Samara, 1998. 280 s.
- 20 Pochekayev R.YU. Pravo Zolotoy Ordy / Redaktor I.M. Mirgaleyev. Kazan': Izdatel'stvo «F'en» AN RT, 2009. 260 s.
- 21.Ilyushin A.M. K voprosu o vostochnoy granitse Zolotoy Ordy // Forum «Idel' - Altay»: materialy nauch.-prakt. konf. «Idel' - Altay»: istoki yevraziyskoy tsivilizatsii, I Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoy arkheologii yevraziyskikh stepey. Kazan': In-t istorii AN RT, 2009. S. 109-111.

Түйін: Қазақ халқы мемлекеттілігінің қалыптасуы Алтын Ордада орныққан ұлыстық жүйенің тарихымен тікелей байланысты. Бұл империя Ордаларға, атап айтқанда, Көк Орда және Ақ Ордаға бөлінеді, соңғы екеуінің пайда болуының қарастырылып отырған проблемаға тікелей қатысы бар. Феодалдық бөлшектенумен үкіметтік билік үшін Шыңғыс ұрпақтары арасындағы таластың өріс алуы Алтын Орданы біртіндеп әлсірете береді. 132 жыл (1227-1359) әмірін жүргізген билеушілердің ең соңғысы Батый өлген соң 20 жыл ішінде осы әулетте шыққан 15 хан бірін-бірі алмастырды. Алтын Орданың ыдырауы процесінде Қазақстан жерінде жаңа мемлекет Ақ Орда құрылады, Сырдария алқабының басым көпшілігі, Арал теңізінен солтүстік шығысқа қарай Еділ мен Сарысу өзендеріне дейінгі дала оның құрамына кірді. Мақалада Алтын Орданың мемлекеттегі әр түрлі этноконфессиялық топтардың бірігу және сындарлы өзара іс-қимыл мәселелерін шешу ерекшелігі талданды. Түрік-моңғол қоғамы өз дамуында инверсиялықтан, «қара-ақ» әлемінен неғұрлым терең, медиативке дейінгі жолдан тез өтеді. Қалыптасқан медиативтік мәдениетке төзімділік, инновацияларға сезімталдық тән болды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, дереккөздер, тарихнама, Қазақстан, Ресей, Ресей Ғылым академиясы.

Abstract: The formation of the Kazakh nation's statehood is directly related to the history of the national system that developed in the Golden Horde. This Empire is divided into hordes, in particular, Kok-Ords and AK-Ords, the appearance of the latter two is directly related to the problem under consideration. For a government with a feudal breakdown, the reversal between the descendants of the Genghisids gradually weakens the Golden Horde. Within 20 years after the death of batai, 15 khans who came out in this dynasty replaced each other. In the process of disintegration of the Golden Horde, a new state AK-Orda is formed on the territory of Kazakhstan. The vast majority of the Syrdarya valley includes

the steppe from the Aral sea to the northeast to the Volga and Sarysu rivers. The article analyzes the peculiarity of the Golden Horde in solving the problems of consolidation and constructive interaction of various ethnic and religious groups in the state. In its development, the Turkic-Mongolian society is rapidly moving from an inversion, from a "black-and-white" world to a deeper, mediative one. It is characterized by resistance to the established mediation culture, sensitivity to innovations.

Keywords: Golden Horde, sources, historiography, Kazakhstan, Russia, Russian Academy of Sciences.

УДК: 94(574).02

Анарбаев К.С.*

к.ист.н., и.о. доцента, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

МАТЕРИАЛЫ НАРОДНОГО ФОЛЬКЛОРА – КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Автор корреспонденции: anarbaev.1968@mail.ru

Аннотация: В данной статье автор исследовал материалы народного фольклора, рассматривая его в качестве исторического источника. Уделено особое внимание истории устной летописи - шеджире. Этот вид исторического познания требует специального научного исследования. Благодаря подобным источникам было написано множество исторических произведений. Разумеется, в некоторых местах авторы «историй» преувеличивают, то есть, мифологизируют реальную жизнь скифов. В них встречаются факты использования рассказов скифов и элементы древне-греческой мифологии. Особенно велика роль жыра и исполнителя жыра – жырау. Жырау – воспеватель, вдохновитель не только в мирное время, но он воодушевлял воинов и во время войны, с призывом верности Родине, духам предков. В жыра мы находим многие исторические данные, касающиеся этнического состава того или иного народа и племени, а также, онамастические и топонимические историко-этнографические сведения. А комплексное изучение таких материалов, на стыке других исторических источников, позволяет с определенной долей точностью установить место и сведения об участниках исторических событий.

Ключевые слова: народный фольклор, история, исторический источник, жырау, народ, этнография

Введение. Формирования национального исторического сознания у наших предков непосредственно связана с воспитанием в семье. В этой связи они уделили особое внимание истории устной летописи - шеджире. Этот вид исторического познания требует специального научного исследования.

Исследователи иногда уменьшают ценность устных данных по сравнению с записными данными. Но иногда мы забываем, что эти письменные исторические источники обоснованы на устных творчествах разных народов. В официальной истории принято Геродота, древне греческого ученого, считать «отцом истории». Несомненно, что его труды по художественности изложения и по широте замысла, по использованию разных видов исторических источников были значительным шагом вперед по сравнению с трудами его предшественников.

Хотя, первоначальным источником истории древней Греции являются поэтические сказания Гомера, хронология событий греческой истории была установлена главным образом позднейшими греческими историками. Одним из них является - Геродот.

Теоретическая часть. Сегодня в научном мире, древнегреческие ученые считаются основоположниками научных знаний, во всех сферах науки. Столь же мало выяснен вопрос, были ли греки в историографии, как и во многих других отраслях науки и литературы, учениками народов древнего Востока. Академик В.В. Бартольд на этот вопрос отвечал положительно, то есть были. Вместе с тем, он указал о научных недостатках

работы Геродота. Он предлагал считать, что первым научным историческим трудом должна быть признана история Пелопоннесской войны Фукидида [1, С.212-213].

Но нас интересует не эта проблема, а источниковедческие стороны трудов обоих историков. Здесь мы сталкиваемся с очень интересными вещами. Вместе с письменными источниками, в своих трудах, древнегреческие историки много раз отмечают, что они использовали устные информации разных категорий рассказчиков, в том числе самих скифов. Благодаря подобным источникам было написано множество исторических произведений. Разумеется, в некоторых местах авторы «историй» преувеличивают, то есть, мифологизируют реальную жизнь скифов. В них встречаются факты использования рассказов скифов и элементы древне-греческой мифологии. Например, в работах Геродота был использован древне-скифский рассказ о первом жителе этих необитаемых стран - Таргитае и древнегреческий миф о Геракле. В них автор указывает, что Скиф – это человеческое имя, и он прямой потомок Геракла. Значит, он также обращался к фольклору. И, сравнивая разные источники, древнегреческие историки делали выводы о кочевых народах Средней Азии и Восточной Европы. Например, тот же Гомер пишет: «...Либо лаконцы носят длинные волосы, а от них все эллинство... **скифы же первые стали стричься**, почему и называются «оскифленными»; «...Абии, кочевых скифов, откуда происходит и Анахарсис...», или же в другом месте: « **Когда все скифы покорились Александру, одни абии, говорят, не подчинились ему**». А Фукидид отмечает: «...С этим последним не только не могут сравниться европейские царства, но даже в Азии нет народа, который мог бы один-на-один противостоять скифам...» [2, С.43; 5-6; 81-82]. Этот факт, еще раз доказывает не только развитую культуру, но и военную мощь древних скифов (саков, АКС) и превосходство Азиатских государств перед древне - европейскими странами. Соответственно, такая информация древне-исторического характера, духовно вдохновляет, и вызывает чувство гордости у потомков скифов. Одним из таких потомков и является казахский народ. Это ярко отображено в государственном символе – Гербе страны. Отсюда и выявляется научно-историческая ценность материалов народного фольклора - как исторического источника.

Многие столетия исторические памятники казахского народа находились под великорусским, а затем и советским (в свою очередь они являются и европоцентрическим АКС) идеологическим давлением. Только после приобретения независимости Республики, народ, историки, ученые смогли поистине оценить, вклад своих предков в мировую историю.

Результаты и обсуждение. В последнее время в исторической науке Казахстана все чаще стали подниматься вопросы использования устного народного творчества, в том числе народное генеологическое древо-шежире, как исторического источника. По этому поводу в свое время замечательный ученый

Валиханов Ч.Ч. писал: «Если поэтические сказания Гомера и предания, собранные по слухам Геродотом, имеют сколько-нибудь достоинство историческое, если всякое искаженное, баснословное предание имеет в основании своем происшествие и истину, то, нет сомнения, что положительные и последовательные сказания киргиз (*то есть, казахов АКС.*), их образ жизни, обычаи и нравы современные, отражающие быт их предков и при сличении их со всем согласные с историческими указаниями, могут иметь значение историческое. Как... произведения чисто народного ума, обуславливающие чувствования, жизнь и прогресс всей массы общества, наконец, как ... произведения, вылившиеся из уст всего народа как от лица одного существа, они не лишены как исторического, филологического, так и психологического интереса». Ч.Ч. Валиханов указывает на очень важные моменты и утверждал, что одним из важных источников, для сведений по быту и хозяйству кочевых племен и в целом народа, которые не имели как такового письменных документов, является их басни, легенды, некоторые косвенные материалы из писем иностранных народов, которые имели сопроикосновение с их культурой.

Можно конкретизировать их с историей народов Средней Азии, где еще мало изученного, или вовсе нет совершенно никаких сведений.

Также приводится пример о сохранении акынами импровизаторами с поколения в поколение такх называемых - «жырау» - песен сказаний, предания, сказки, в которых пересказывалась история и особенные исторические события и о героических подвигах народа, важные сведения о культуре и быте народа, его внутренней и внешней политике, отношения сословий между собой. Однако есть и факт сомнения на достоверность того или иного устного источника информации, здесь исследователь обращает внимание на специфическое развитие внутреннего образования общества, его этнографические данные [3].

Выводы. Автор полностью одобряет мнение великого ученого. Народ в своем фольклоре восхваляет своих предков, защитников Родины, и тем самым воспитывает патриотизм и национальный дух молодого поколения. Особенно велика роль жыра и исполнителя жыра - жырау. Жырау – воспеватель, вдохновитель не только в мирное время, но он воодушевлял воинов и во время войны, с призывом верности Родине, духам предков. В жыра мы находим многие исторические данные, касающиеся этнического состава того или иного народа и племени, а также, онамастические и топонимические историко-этнографические сведения. А комплексное изучение таких материалов, на стыке других исторических источников, позволяет с определенной долей точностью установить место и сведения об участниках исторических событий. Функциями исторической науки, является то же самое. Значит, история каждого отдельного народа служит тому народу, у которого не забыта историческая память. Историческая память казахского народа, несмотря на разные давления, веками сохранялась благодаря фольклору народа. На что имеются исторические факты. Исходя из этих суждений делаем выводы, что главным источником для истории народов, должен быть фольклор того или иного народа, то есть их легенды, шежиры, джиры, предания и т.д.. Которые могли и могут поднять национальный дух народа, привить патриотические чувства молодому поколению и бережное отношение к национальным и общечеловеческим ценностям. На наш взгляд, благодаря осмыслению фольклора мы сможем достичь высокого уровня духовной модернизации нации

Список литературы:

- 1 Академик В.В.Бартольд. том IX. Москва 1977.
- 2 Великая Степь в античных и Византийских источниках. Сборник материалов /Составитель и редакция А.Н. Гаркавец/ Алматы: 2005. 1304 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр.сочинений.Алма-Ата.1984-1985, Т.1.,С.302; Т.2., С.49,157.

References list:

- 1 Akademik V.V.Bartol'd. tom IX. Moskva 1977.
- 2 Velikaya Step' v antichnykh i Vizantiyskikh istochnikakh. Sbornik materialov /Sostavitel' i redaktsiya A.N. Garkavets/ Almaty: 2005. 1304 s.
- 3 Valikhanov CH.CH. Sobr.sochineniy. Alma-Ata.1984-1985, T.1.,S.302; T.2., S.49,157.

Түйін: Бұл мақалада автор фольклор материалдарын зерттеп, оны тарихи дерек көзі ретінде қарастырды. Ауызекі шежіре - шежіре тарихына ерекше көңіл бөлінді. Тарихи танымның бұл түрі арнайы ғылыми зерттеуді қажет етеді. Осындай дереккөздердің арқасында көптеген тарихи шығармалар жазылды. Әрине, кейбір жерлерде "әңгімелер" авторлары асыра сілтейді, яғни скифтердің нақты өмірін мифологиялайды. Оларда скифтердің әңгімелерін және ежелгі грек мифологиясының элементтерін қолдану фактілері кездеседі. Жыршы мен жыршы – жыраулардың рөлі ерекше. Жыраулар-жырлаушы, тек бейбіт уақытта ғана емес, соғыс кезінде де, Отанға, ата-бабалар рухына адал болуға шақырған жауынгерлерді жігерлендірді. Жырда біз белгілі бір халық пен тайпаның этникалық құрамына қатысты көптеген тарихи деректерді, сондай-ақ онамастикалық және топонимикалық тарихи-этнографиялық мәліметтерді табамыз. Мұндай материалдарды жан-

жақты зерттеу, басқа тарихи дереккөздердің қиылысында, тарихи оқиғаларға қатысушылар туралы орын мен ақпаратты белгілі бір дәлдікпен анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: халық фольклоры, тарих, тарихи дереккөз, жырау, халық, этнография

Abstract: in this article, the author has studied the materials of folk folklore, considering it as a historical source. Special attention is given to oral history Chronicles - secire. This type of historical knowledge requires special scientific research. Thanks to such sources, many historical works were written. Of course, in some places the authors of "stories" exaggerate, that is, mythologize the real life of the Scythians. They contain facts about the use of Scythian stories and elements of ancient Greek mythology. Especially great is the role of Zhyr and the performer of Zhyr – Zhyrau. Zhyrau is a chanter, an inspirer not only in peacetime, but he also inspired soldiers during the war, calling for loyalty to the Motherland, the spirits of their ancestors. In zhyra we find many historical data concerning the ethnic composition of a particular people and tribe, as well as onomastic and toponymic historical and ethnographic information. A comprehensive study of such materials, at the intersection of other historical sources, allows you to determine with a certain degree of accuracy the place and information about the participants of historical events.

Keywords: folk folklore, history, historical source, Zhyrau, people, Ethnography

АРХИВ- 2025 – АРХИВ-2025 – ARCHIVE-2025

УДК:930.253

Кукеева М.К.*

к.педагог.н доцент, ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

ЛИЧНЫЕ ФОНДЫ БЕКНАЗАРОВА Р.Б., НУРОВА Г.А. В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИКО-АРХИВНОГО ИЗУЧЕНИЯ

Автор корреспонденнт: askar_kukeev@mail.ru

Аннотация: Многие годы «Туркестанский областной государственный архив» собирает документы личного происхождения. Они представляют огромную научную, историческую, познавательную и краеведческую ценность. Личные фонды составляют документальные материалы, образовавшиеся в течение жизни и деятельности отдельного лица, семьи, рода и включают документы, как составленные фондообразователем, так и полученные от других лиц и организаций. Личный фонд не подлежит делению, т. е. должен находиться в одном архиве. Наряду с фондами в архиве хранятся коллекции - собрания отдельных документов и дел, имеющих государственное, политическое, научное, историко-культурное или практическое значение и объединенных тематически. В статье проведен анализ комплекса документов личных фондов Бекназарова Р., Нурова Г.А. Изучение личных фондов краеведов, историков, ученых конкретного региона - актуальное направление исследования архивных фондов, которое связано с сохранением в архивах современных документальных комплексов, что позволяет сохранить знания личности в конкретную историческую эпоху и запечатлеть ментальные особенности общества.

Ключевые слова: архивный фонд, музей, краеведение, личные фонды, исторический источник, информационная ценность, архив, Южный Казахстан.

Введение. С изменением парадигмы развития государства в течение двух последних десятилетий в общественном сознании получила широкое распространение концепция возрастающей активности личности, с которой связывают возникновение гражданского общества - основы демократического строя. Поэтому значительно возросла актуальность и значимость работы по созданию личных фондов. Комплектование ГУ ОГАЧО фондами и коллекциями документов личного происхождения стало одним из главных направлений деятельности отдела инициативного документирования. Документальные материалы архивных фондов личного происхождения являются одной из

важнейших групп исторических источников. Их значение особенно велико для изучения истории науки, литературы, искусства края т.е. тех сторон человеческой деятельности и исторического процесса, где на первый план выступает индивидуальное творчество.

Для решения проблем, которые изучаются краеведами и музейными работниками - фонды личного происхождения содержат важнейшие источники, вскрывающие стороны общественной жизни, зачастую ускользающие от фиксации в официальных документах.

К примеру, по разнообразию «фактов ни один официальный документ не может сравниться с частным письмом или записной книжкой. В связи с этим экспертиза ценности, фондирование и обработка архивных фондов личного происхождения являются делом очень сложным и ответственным.

Эта проблема имеет и еще один важный аспект. Если документальные материалы учреждений и организаций сосредоточены преимущественно в государственных архивах, то фонды личного происхождения хранятся не только в государственных архивах, но и в рукописных отделах музеев, библиотеках и т.д. Такие фонды часто (формируются в музеях при школах, предприятиях, учебных заведениях, научно-исследовательских институтах. Почти в каждом из этих хранилищ собираются, как правило, и документы личных фондов.

Теоретическая часть. Одним из первых фондов личного происхождения является фонд историка, краеведа Бекназарова Рысымбета. Бекназаров Р. родился в 1923 году в Ташкенте, рано лишился своих родителей, с 1930 г. находился на воспитании в детских домах №5, 23, 17 г. Ташкента. Работал учителем, с 1942 г. с 1943 г. учеба в военном училище, командует пулеметным взводом на Южном фронте. После войны, работает директором средних школ в Ташкентской и Южно-Казахстанской областях. С 1962 г. преподаватель исторического факультета Чимкентского педагогического института, защищает кандидатскую диссертацию на соискание канд. ист. наук «Юг Казахстана в составе Кокандского ханства и его присоединение к России». - Алма-Ата, 1969- 16 с.

Архив Бекназарова Рысымбета был передан родными и близкими в фонд Шымкентского ГОА. Документы сгруппированы по следующим разделам: «Документы к биографии Бекназарова Р.Б.», «Рукописи трудов Бекназарова опубликованные в печати», «Неопубликованные рукописи в печати», «Статьи Бекназарова Р.Б.», «Учебные пособия автора», «Изданные книги Бекназарова Р.Б.», «Материалы, собранные Бекназаровым для своих работ и по интересующим его темам», «Выписки из дореволюционных исторических источников», «Копии исторических трудов, перенятых автором в архивах и библиотеках Москвы, Ленинграда, Оренбурга, Омска и других городов», «Материалы о Бекназарове», «Коллекции автора».

Результаты и обсуждение. Таким образом, из вышеперечисленного можно сказать, что в фонд Бекназарова Р., входят документы творческой и научно-педагогической деятельности. Они несомненно представляют особый интерес у краеведов, музейных работников, преподавателей вузов, школ. И самое интересное, что по данной описи документов можно судить о научных идеях, творческих планах, поисках и интересах ученого историка.

Особый интерес вызывают неопубликованные рукописи Бекназарова Р. К примеру, статья «Сведения о проживающих в юго-западной части Чимкентского уезда казахских родах». Она актуальна и современна сегодня для воссоздания картины расселения казахских родов на территории Южного Казахстана. В основу работы были положены рукописные материалы ученого Э.А. Шмидта, участвовавшего в этнографической экспедиции (комиссии СНК Кирреспублики в 1922 г). Р. Бекназаров в своей статье показывает путь и методику работы Э.А. Шмидта по составлению этой этнографической карты. Автор высказывает свое собственное мнение и выводы по этому вышеназванному материалу. Читатель может ознакомиться с работой в фонде архива (ф. 693, оп. 2. св.2.л. 15).

Другая незавершенная рукопись (ф. 693 оп.3.д. 16) ”О существовании ранее в

Чимкентском уезде народных традициях, связанных с празднованием по случаю рождения ребенка и других дат жизни / (по аналогии с узбекскими традициями). Работа написана с уст старожилов-узбеков села Карамурт Сайрамского района. Использовались очевидно и печатные дореволюционные источники - периодика Туркестанского края. Обряды описаны очень подробно и многие страницы могут вызвать определенный интерес у краеведов, историков, этнографов. Мне думается, что данный материал может послужить хорошим подспорьем для сотрудников этнографических отделов музеев, так как они отражают страницы духовной культуры народов населяющих наш южный край.

С точки зрения современной истории интересными представляются его работы «Судьба рукописей Гейнса» на казахском языке, написанная на 17 страницах. Не потеряла своей значимости и актуальности его работа «Хозяйство казахов Южного Казахстана второй половины XIX начала XX века».

Библиографической редкостью является сегодня книга автора «История Южного Казахстана» ч.1, ч.2 на казахском языках.

В архиве много выписок, заметок, данных и пути поиска к истории жизни, уклада, быта, духовной культуры казахов Южного Казахстана.

Особенно большой интерес вызывает библиография, указание местонахождения исторических источников. Эти сведения интересны как для краеведов, историков-преподавателей, музейных работников, для студентов, магистрантов при выполнении необходимых историко-этнографических изысканий.

Библиографической редкостью являются и статьи Р. Бекназарова о городе Шымкенте и Туркестанской области, опубликованные на страницах периодической печати: куриалов, трудов, сборников, республиканских и местных газетах. Отрадно, что сотрудники архива подобрали данные работы в отдельные папки под названием «Шымкент қаласы және оның көне тарихы», «Ордабасы». Их можно использовать студентам и магистрантам при написании интересных страниц истории нашего города и Туркестанского края.

Таким образом из вышесказанного можно сделать следующие выводы, что наш областной архив и сотрудники проделали большую исследовательскую и творческую работу по сохранности и популяризации творческого наследия простого, скромного человека. Через восприятие этой личности можно полнее представить свое региональное прошлое, углубить знание истории нашего края.

Рукописи трудов Р. Бекназарова опубликованные в печати.

- 1 Судьба рукописей Гейнса /на каз языке/.
- 2 Налоговая политика царизма в Казахстане /12 с./
- 3 Состояние хлопководства на юге Казахстана /конец XIX вв./
- 4 К истории Сайрама /18 с/.
- 5 К истории Арыси, сел Сыр-Дарьинской области /16 с./.
- 6 К истории Туркестана /16 с./.
- 7 О формах землевладения, землепользования, вопросы переселения, положение трудящихся /28 с/.
- 8 Хозяйство казахов Южного Казахстана 11 половины XIX нач. XX в.
- 9 О юности Алтынсарина ч.1,2. на каз яз.
- 10 История Южного Казахстана ч. 1-2 казах. яз. /149 с./.

Неопубликованные рукописи в печати.

О существовании ранее в Чимкентском уезде народных традициях связанных с празднованием по случаю рождения ребенка и других дат его жизни / по аналогии с узбекскими традициями / на узбекском языке / 8 стр/.

Статьи Бекназарова Р.

- 1 «Дневник С.Я. Ключарева - источник по истории Южного Казахстана» // Известия АН СССР. Серия общественных наук, 1969
- 2 Қазақ шаруаларының Қоқан хандығы үстемдігі кезінде отарлық езгі // Известия АН Каз.ССР, серия общ. Наук /1969,1981/.
- 3 Статьи «Шымкент қаласы және оның көне тарихы», «Ордабасы и др. опубликованные в газетах «Оңтүстік Қазақстан» и «Шымкент келбеті» по истории города Казахстана.
- 4 Статья «Мартөбе, Ордабасы» о важном историческом периоде в жизни казахского народа / объединение трех жузов /; опубликованные в журнале «Жибек жолы» на каз. языке.
- 5 Статья - опровержение автора в газету «Қазақ әдебиеті» по поводу статьи О. Шарипова «Тайна чудесного Тайказана» об исторических событиях, связанных с завоеванием юга Казахстана войсками генерала Черняева / на каз. языке/.
- 6 Статья: «Турктер кімдер» неопубликованная в печати/9с./

Учебные пособия автора.

Методическое пособие для студентов вузов и учителей «Новая история стран Азии и Африки», «Южный Казахстан», «О религии ислам» /на каз. языке/.

Историческая терминология стран Востока: Методические указания для студентов исторических факультетов и учителей истории средних школ.

Изданные книги Бекназарова Р.

«Оңтүстік Қазақстан тарихы очерк» / XVIII - XIX вв./ - Очерк истории Южного Казахстана / на казахском языке/.

Материалы, собранные Бекназаровым Р.Б. для своих работ и по интересующим его темам.

Выписки из дореволюционных исторических источников. Рукописные материалы.

Выписки из «Горного журнала» за 1853 год - «Геоностическая поездка в восточную часть киргизской степи в 1859 - 1861 гг.» - 4 с.

Рукописные материалы из «Записок русского Географического общества: М. Венюков «Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь в 1851 -1860 гг.» и «Очерки Зайлийского края» - 10 с.

Выписки из книги «Указатель книг, журналов газетных статей и замечаний о киргизах» о жизни и быте казахов.

Не менее интересным является личный фонд краеведа Г.А. Нурова К сожалению, в архиве отсутствуют документы к биографии Г.А. Нурова: личные документы, автобиография, документы служебной деятельности. Сотрудники составлявшие описи его дел, выехали в Россию. Однако, по рассказам некоторых архивистов его документы были найдены на свалке, так как он был одинокий человек. Люди занявшие его квартиру использовали его библиотеку и бумаги как ненужный хлам. О наличии этих документов архивисты узнали по чистой случайности. Какой же интерес могут представлять материалы местного краеведа. Всего в фонде хранится 70 дел. Опись на них составлена была в декабре 1987 года. Отрадно, что сотрудники архива дают пользоваться ими для всех категорий пользователей. Они, т.е. исторические источники интересуют историков-исследователей из-за подборки интересных сведений о Южном Казахстане, недоступных многим читателям из-за отсутствия межбиблиотечного абонеента и невозможностью выезда в архивы, информационные центры нашей республики и ближнего зарубежья.

Примерная характеристика и структура описи фонда: «Собранные материалы из истории Туркестанского края и Сыр-Дарьинской области»; «Собранные материалы из истории г. Туркестана и Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави»; «Собранные материалы и статьи Г.А. Нурова по истории Чимкентской области»; «Фотографии города и области» многие из

них дореволюционного периода».

К примеру, краеведом были тщательно собраны и переписаны некоторые дореволюционные источники, ныне труднодоступные, хранящиеся в различных фондах российских, узбекистанских библиотек. Пользователи могут ознакомиться с «Материалами для статистики Туркестанского края: Ежегодник. Вып. 11. под ред. Н.А. Маева»; Очерк Наливкина 1913 г. «Туземцы раньше и теперь»; «Историко-демографическое описание и обзоры Сыр-Дарьинской области /1887г. 1913 г./»; «Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии. Древности Сыр-Дарьинской области», выписки из Военно-исторического сборника «Оренбуржцы в Туркестане» В. Водопьянова 1916 г. и др.

Среди документов фонда можно выделить группу документов под общим названием: «Собранные материалы из истории г. Туркестана и Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави». Исследователи могут познакомиться с работами М. Бекчурина; выписками из различных сборников, описаний, путевые заметки о мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави за 1866, 1887, 1896, 1923, 1927 гг.

В фонде в деле имеется интересная выписка из журнала. «Военный сборник», «Воспоминания Гилярия Сирковского о Туркестанских походах 1864-1865 гг.».

Имеется немало материалов из трудов Туркестанского Восточного института, Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы за. 1923, 1924, 1927, 1928 ГРК.,

В разделе «Собранные материалы и статьи Г.А. Нурова по истории Чимкентской области» подобраны материалы из сборников: «Туркестанский сборник», «Военный сборник», газет: «Туркестанские ведомости», «Туркестанский курьер», работы А.Н. Добромыслова А.Н. «Города Сыр-Дарьинской области», М.В. Лаврова «Сыр-Дарьинская область. Географическое положение, границы, поверхность и т.д.».

Определенную краеведческую информацию несут статьи о Чимкентской области статьи из периодических изданий за 1905-1918 гг. В ней исследователи края могут найти интересные сведения о г. Шымкенте, Арыси, Бадаме, Туркестане, Сайраме. В них дается характеристика экономического уклада, культурной, просветительской жизни. Эти данные оказывает несомненную помощь музейным, работникам, краеведам, студентам, магистрантам при выполнении определенных исследовательских задач.

Выводы. Таким образом, маленький обзор фонда краеведа Г.А. Нурова может послужить прекрасным исследовательским материалом.

Документы, собранные этими людьми - бесценный источник информации об истории Южного Казахстана. Они освещают развитие образования, науки, медицины, промышленности, искусства, литературы в нашем крае, проливают свет на жизнь и деятельность выдающихся людей нашего региона.

Эти документы представляют ценнейший исторический источник, который раскрывает не только социальные и культурные явления юга Казахстана, но и личные судьбы ярких и неординарных людей. К сожалению, исследователи изредка обращаются к материалам архивных фондов личного происхождения краеведов, ученых, поэтому весьма актуален вопрос о более интенсивном использовании потенциала этих документов. Они помогают выбрать научноенаправление, способствуют самореализации молодого ученого в научной деятельности. Первостепенное значение имеет и тот факт, что фонды личного происхождения являются общественным достоянием и ими могут воспользоваться ученые, обучающиеся, просто люди, неравнодушные к истории своей местности.

Изучение личных фондов ученых конкретного региона- актуальное направление исследования архивных фондов, которое связано с сохранением в архивах современных документальных комплексов, что позволяет сохранить знания личности в конкретную историческую эпоху и запечатлеть ментальные особенности общества. Документы личных фондов представляют достаточно информации, чтобы судить о конкретном историческом

периоде, в котором пришлось жить и работать человеку. Они отражают научные поиски и открытия; пути изучения геологических, биологических и человеческих ресурсов в контексте развития культурной, повседневной жизни. Но, что особенно важно, в архивных документах заключена информация об удивительных людях - тружениках культуры, образования, науки, неутомимых исследователях, искателях, которые выполняли важную, значимую и трудную работу по освоению и изучению южной территории края.

Список литературы:

1. Раскин И.А. Архивоведение: учебник. Москва: 2017, 383 с.
2. Государственный архив Южно-Казахстанской области: Шымкент. 1993.319 с.
3. ГОА Туркестанской области - фонд 1348 - фонды личного происхождения и коллекции.
4. Там же фонд 497 - Нуров Гали Акбарович, историк-краевед.
5. Там же фонд 693 - Бекназаров Рсымбет, историк-краевед.

References list:

1. Raskin I.A. Arkhivovedeniye: uchebnik. Moskva: 2017, 383 s.
2. Gosudarstvennyy arkhiv Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti: Shymkent. 1993.319 s.
3. GOA Turkestanskoy oblasti - fond 1348 - fondy lichnogo proiskhozhdeniya i kollektsii.
4. Tam zhe fond 497 - Nurov Gali Akbarovich, istorik-krayeved.
5. Tam zhe fond 693 - Beknazarov Rsymbet, istorik-krayeved

Түйін: Көп жылдар бойы «Түркістан облыстық мемлекеттік мұрағаты» жеке тұлғалардың шығу тегі туралы құжаттарды жинайды. Олар үлкен ғылыми, тарихи, танымдық және өлкетану құндылықтар болып табылады. Қор құрушы жеке қорлар жеке адамның, оның отбасының, өмірі мен қызметі барысында жиналған құжаттық материалдарды жинайды, сондай-ақ басқа адамдар мен ұйымдардан алынған құжаттарды да қамтиды. Жеке қорды бөлуге болмайды, яғни жеке қор бір мұрағатта болуы сақталуы тиіс. Мұрағатта қорлармен қатар мемлекеттік, саяси, ғылыми, тарихи-мәдени немесе тәжірибелік маңызы бар құжаттар, сондай-ақ тақырыптық біріктірілген жекелеген құжаттар мен істердің жинақтары сақталады. Мақалада Р.Бекназаровтың, Г.А. Нурованың жеке қорларының құжаттар кешеніне талдау жүргізілді. Нақты өңірдің өлкетанушыларының, тарихшыларының, ғалымдарының жеке қорларын зерттеу - архивтерде қазіргі заманғы құжаттық кешендердің сақталуымен байланысты архив қорларын зерттеудің өзекті бағыты болып табылады. Бұл нақты тарихи дәуірде тұлғаның білімін сақтауға және қоғамның менталдық ерекшеліктерін түсіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мұрағат қоры, музей, өлкетану, жеке қор, тарихи деректер, ақпараттық құндылық, Оңтүстік Қазақстан

Abstract: For many years, the Turkestan regional state archive has been collecting documents of personal origin. They are of great scientific, historical, educational and local history value. Personal funds consist of documentary materials formed during the life and activities of an individual, family, or clan, and include documents both compiled by the funder and received from other individuals and organizations. The personal Fund is not subject to division, i.e. it must be located in the same archive. Along with the funds, the archive contains collections - collections of individual documents and cases that have state, political, scientific, historical, cultural or practical significance and are United thematically. The article analyzes the set of documents of personal funds of Beknazarov R., nurova G. A. The study of personal funds of local historians, historians, and scientists of a particular region is an actual research area of archival funds, which is associated with the preservation of modern documentary complexes in the archives, which allows you to preserve the knowledge of an individual in a specific historical era and capture the mental characteristics of society.

Keywords: archive Fund, Museum, local history, personal funds, historical source, information value, archive, South Kazakhstan.

**ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ –
КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ –
LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY**

УДК: 72 03 (574)

Юсупов А.Н.,* Иманалиев К.Е., Юсупова А.А.
к.арх., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
тарих.ғ.к., доцент.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD, аға оқытушы. М.Әуезов ат-ғы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ОТЫРАР ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ СӘУЛЕТ - ҚҰРЫЛЫС БЕЙНЕСІН
ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖОБАСЫ**

Автор корреспондент: andaklk@mail.ru

Түйін: Мақала Отырар қалашығын қайта қалпына келтіріп, оны туризмге бейімдеуге арналады. Ортағасырдағы Отырар Жібек жолындағы саудамен дамыған, сәулетті іргелі қалалардың бірі болған. Мақала тарихи әдебиет көздері, археологиялық, картографиялық материалдардың негізінде орындалды. Аталмыш құжаттар негізінде қаланың тарихи сәулеттік бейнесі, оның айрықша нысандары қалпына келтірілді. Ортағасырдағы Отырардың сәулеттік бейнесін қайта қалпына келтіру - ашық аспан астындағы мұражай, сауда-саттық, қолөнер бұйымдары орталығын ұйымдастырып, жандандыруға септігін тигізеді. Қайта қалпына келтіру жұмысын нақты орындау үшін Өзбекстандағы Бұқара, Ресейдегі Сарайбату нысандарының аналогтары негізінде орындалды. Мақала Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасында ел құндылығымен тарихын жаңаша тәсілде насихаттау мақсатында 3Ds Max, CorelDraw, Lumion сияқты заманауи компьютерлік бағдарламалармен орындалып, ғылыми талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Отырар қалашығы, қалақұрылыс бейнесі, Жібек жолы, шахристан

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасында ел құндылығымен тарихын жаңаша тәсілде насихаттау туралы айтылған болатын: «Мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек. Ол әртүрлі мультимедиялық тәсілдермен де шыққаны абзал. Бұған ауқымды мемлекеттік қолдау жасалуы қажет. Бұл жұмыста шығармашылық зиялы қауым,оның ішінде университеттер үлкен рөл атқаруға тиіс» [1].

Аталмыш нұсқауды назарға алып, ортағасырлық Отырар қаласының сәулеттік бейнесін арнаулы компьютерлік 3Д бағдарламасында қайта қалпына келтіруді қолға алынды. Өйткені Отырар кезінде Жібек жолындағы саудамен дамыған, Бұқара Самарқан сияқты қалармен терезесі тең мәшһүр қала болған қала құрылысы өнері дамыған еді.

Ал, қазіргі «Отырар төбе» археологиялық нысаны тарих мамандарынан басқа, туристік мақсатта келушілерге оның ортағасырлық сәулеті мен келбеті туралы сыр шерте алмайды. Сол себепті, кезінде Оңтүстік Қазақстан университетінің «Архитектура» кафедрасының мәжілісінде «Жібек жолында туризмді дамытуға бағытталған Отырарды қайта қалпына келтірудің сәулеттік-көркемдік концепциясы» атты магистрлік диссертация тақырыбы белгіленді. Оны орындауға магистрант Шагаева Әсел Ерланқызы, жетекшісі ретінде сәулет өнері доценті Юсупов Ардашер Намазбайұлы, кеңесшісі ретінде т.ғ.к. доцент Иманалиев Қуаныш Ералыұлы бекітілген.

Диссертация нәтижесі туралы БАҚ құралдары жариялады [3,4,5]. Диссертация жобасы 120 смx240 см планшете орындалып, 13 минуттық бейне фильм қосымша дайындалды. Төменде бейнефильм презентациясын дайындап, назарларыңызға ұсынып отырмыз. Бұл бейнефильмді ОҚУ бейне қорынан көруіңізге болады.

Теориялық талдау.

Отырардың жалпы сипаты. «Сіздер қазір ортағасырдағы Отырар келбетін құс ұшар биіктен көріп отырсыздар. Бұл Отырар келбетінің жинақы бейнесі. Осы көрілімде IX-XV ғасырлардағы Отырардың қалақұрылысы тарихы баяндалады.

Археология деректеріне сай, қазіргі кезде 20 га жерге жайылып жатқан Отырар төбе - ортағасырда Фараб деп аталатын сәулетті қала болған, ол айналдыра әскери қорғанмен қоршалған, қорғанның орташа биіктігі 11 м. болатын.

Сурет - №1. Магистрлік диссертацияның графикалық бөлімі

Әскери қорғанның оңтүстік тарабы - 380 м, батыс тарабы - 400 м, солтүстігі - 380 м, шығысы - 350 м, солтүстік шығысы - 145 м болған. Отырарды айналдыра терең ор қазып, сумен толтырған. Ордың ені 10 м, тереңдігі 5 м. Қаланың үш дарбазасы болды, олар қаланың оңтүстігінде, батысында және солтүстігінде оналасқан [2].

Жібек жолы торабында орналасқан Отырарға, Араб, Парсы, Қытай, Европа елдерінен керуендер қатынаған. Отырар жібек жолы саудасымен байыған, сондай-ақ, ғұлама-философтарымен аты шықан мәшһүр қала болды. Шығыстың атакты ғалымы Абу Наср әль-Фараби Отырарда туылған, жастық шағын осында өткізді, әйгілі Отырар кітапханасында білімін жетілдірді. Он үшінші ғасырдағы Қайырхан билігі кезеңінде қалақұрылысы көркейген еді. Шахристанда қоғамдық моншалар, мешіттер, құбырлармен жабдықталған тұғын-үй кварталдары болды.

Қала құрылысының ерекшелігі. Мінеки біз, оңтүстіке бағытталған Бас қақпадан өтіп Отырарға кіріп келеміз. Отырарда көптеген күмбезді салтанаты ғимараттар бой көтерген. Біз Әмі-Темірдің тапсырысымен 14 ғасырдың соңында салынған Орталық мешітке кіріп келеміз. Мешіт көп күмбезді ғимарат, жоспары төртбұрышты (ені 60 м х ұзындығы 75 м). Мешіттің орта тұсында ашық алаңы болған, оны жағалай қоршап аркалы бөлмелер орналасқан. Бас портал күмбезбен көмкерілген, екі қанатында дөңгелек мұнаралар бой көтерген. Мұнараға дөңеленген текпішекпен көтеріліп азан шақыратын болған.

Мешіт керамикалы кірпіштен салынып, түрлі түсті керамикалы тақтайшалармен безендірілген. Айта кететін жайт Отырардың мешіті Самарқандағы Бибіханым, Бұқардағы Калян мешіті сияқты жоспарланған. Отырар кезінде Орта Азиядағы Самарқан, Бұқар сияқты қалалармен терезесі тең, сәулетті қала болған [2].

Отырар сарайы. Мінеки біз орталықта орналасқан Ішкі қалаға жақындап келеміз.

Тарихи әдебиетте, ортағасырда бик қорғанмен қоршалған Ішкі қаланы, цитадель, арк немесе кремль деп атайды. Өздеріңіз көріп отырғандай Отырардың кремлі осындай сәулетті болған. Отырарда көптеген күбезді салтанаты ғимараттар бой көтерген [6].

Сурет - №2. Отырар қалашығының құсұшар биіктен көрінісі

Қазір біз Хан сарайын тамашалап отырмыз. Хан сарайы төрт бұрышты симметриялы жоспарланған, бас портал күмбезбен көмкерілген, екі қанатында мұнаралар бой көтерген. Хан сарайының орта тұсында ашық алаң жоспарланған, оны жағалай қоршап аркалы бөлмелер орналасқан. Бас порталдың алдында Қайырханның алтын тағын көріп отырсыздар, мұнда хан көпшілікпен кездесіп, мәжілістер өткізетін болған. Бұл жерде хан, уәзірлер, ғұламалар кеңес құрып осында үкім шығарған.

Кремльдің ішкі жағында кеңселер, сарай қызметкерлерінің мекен жайлары, бау-бақшалары, ат қоралары орналасқан. Аталмыш ғимараттар модулі Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен бірдей, яғни 1 кез 60,6 смге тең болған. Мысалы, Отырар мешітінің өлшемі мынадай - ені 100 кез ұзындығы 125 кез, демек метрлік өлшемде ені 60 м x ұзындығы 75 м ге сай келеді.

Өздеріңіз байқап отырғандай, Отырардың негігі құрамы тұрғын кварталдар болатын [6].

Тұрғын кварталдар әдетте 8-15 шақты үйделерден құралып, қам кірпіштен қаланған. Үйлер бөлмелері, терең орналасқан ошақ каналдарымен жылытылған. Яғни жылы еден (орысша айтасақ теплые полы) сол кезде Отырарда болған.

Сурет - №3. Отырар кварталдарының көрінісі

Айта кететін жайт, магистрант үйлердің жоспарларын, шартты түрде, төбесінде көрсеткен. Бұл қала жоспары нақты археологиялық деректерге сай орындалғанын білдіреді [5]. Қалада зергерлер, теміршілер, құмыра және шыны бұйымдарын жасайтын ұсталар тұратын кварталдар болды. Мінеки біз шеткі көшелердің бірімен шеберлер кварталына келе жатырмыз. Негізінде Отырардың керамика өндірісі қаланың сыртында, оңтүстік-шығысында орналасқан, жалпы аумағы екі гектар жерді алып жатыр. Балшықтан жасалған бұйымды күйдіруге арналған ошақ, екі қабатты болған.

Бірінші қабатында от жағылады, екінші қабатында ыстық ауа өтетін түтіктері бар алаңша орналасқан, оған ыдыстарды жайғастырып отқа күйдірген. Отырарда керамикадан құмыралар, легендер ал шыныдан ыдыстар, моншақтар, шүмектер жасаған. Карл Байпактовтың Жібек жолындағы Қазақстан кітабында Отырарда шыны жасау технологиясы Қытайдан басым болған деп жазған. Биіктігі адам бойындай үлкен құмыралар астық сақтауға арналған. Олар арнаулы дүкендерде сатылымға қойылған

Орталық базар алаңы. Шымкент қаласының Батыс дарбазасы маңында Орталық базар орналасқан. Кезінде Қазақстанда базар, жәрмеңкелер қалың жұрттың қайнаған ортасы болған. Мұнда айтыскер ақындар, кернейшілер-сырнайшылар, балуандар өнер көрсеткен. Қала шетінде мал базар бар. Ондағы қазіргі кездегі түйекештер туристерді қыдыруға дайын болып тұр. Сол жағымызда күбезбен көмкерілген орталық базар, ал қарсы алдымызда жазғы базар сөрелері орналасқан. Бұл жерге шет елдік туристер көптеп келеді. Келешекте Отырар осындай үрдісте қалпына келтіріледі деп үміт артамыз.

Сурет - № 4. Бас дарбаза маңындағы жәрмеңке көрінісі

Сөрелерде, ер-сайман, зергерлік бұйымдар, жалпы ұлтық қол өнер бұйымдары сатылымға қойылған. Базарда көкөніс, кептірілген жеміс- жидек сөрелері, шайханалар орналасқан.

Қорытынды. Ғылыми жұмыс тарихи әдебиет көздері, археологиялық, картографиялық материалдардың негізінде орындалды. Аталмыш құжаттар негізінде қаланың тарихи сәулеттік бейнесі, оның айрыша нысандары қалпына келтірілді. Ортағасырдағы Отырардың сәулеттік бейнесін қайта қалпына келтіру - ашық аспан астындағы мұражай, сауда-саттық, қолөнер бұйымдары орталығын ұйымдастырып жандандыруға септігін тигізеді [4]. Айта кететін жайт, қала құрылыс бейнесін компьютерде қалпына келтіру әдісі алғаш рет орындалып отыр, әзірше басқа елдерде

мұндай әдіс болған емес. Бұл ғылыми жұмыстың өзіне тән ерекшелігі бар. Мысалы, тарихи деректер ашылса қала құрылысы бейнесін толықтыруға болады [5]. Университет диссертациялық кеңесі аталмыш жұмысты жоғары бағалады, кеңеске арнайы келген Отырар ауданы әкімі Ерлан Айтаханов қатысты, оған бейнефильмнің алғашқы нұсқасы тарту етілді. Аталмыш диссертациялық жұмыс 2018 жылы Молдавия астанасы Кишиневте өткен Евразиялық жоғарғы оқу орындарының түлектері жарысында жұлделі 3 орынды иеленді.

Сурет - № 5. Диссертация соңында Отырар ауданы әкімі Е.Айтахановтың құттықтау сәті

Әдебиеттер тізімі:

1. Елбасы Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар:
2. Байпаков К., Древние города Казахстана. Алматы: 2007;
3. Бухара: музей под открытым небом. Ташкент 1991. Стр. 25-32
4. Юсупов А.Н.Отырардың туризмін дамыту-табысты, «Айғақ» 19.03.2014
5. Отырарды қайта тақалпына келтіру туралы бейнефильм /kone-otyrardy-kaita-kalrpya-keltiru-boiynsha-tyyn-bastama
6. Когда бы был Восток не стоь богат. «Панорама Шымкента» 08.06.2018
7. Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отрарский район. Институт Археологии им. А.Х.Маргулана. Алматы, 2007.

References list:

1. Prezident N.A. Nazarbayev «Oriyentatsiya na budushcheye:
2. Baypakov K., Drevniye goroda Kazakhstan. Almaty: 2007;
3. Bukhara: muzey pod otkrytyy nebyom. Tashkent, 1991. S. 25-32
4. Yusupov A.N. Razvitiye turizma Otyrara idet uspeshno, «Svidetel'stvo» 19.03.2014
5. Video o pereselenii /kone-otyrardy-kaita-kalpya-kel'tiru-boy ynsha-tyyn-bastama
6. Kogda Vostok byl tak bogat. «Panorama Shymkent» 06.08.2018
7. Arkhiv pamyatnikov istorii i kul'tury Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti. Otrarskiy rayon. Institut arkheologii. A. KH. Margulana. Almaty, 2007 g.

Аннотация: Стаття посвящена реконструкции градостроительства городища Отырар. В период средневековья Отрар являлся одним из крупнейших центров торговли и городской цивилизации. Исследование выполнено на основе литературных источников, археологических и

картографических материалов и научных исследований. На основе указанных материалов восстановлен исторический архитектурный образ городища и его уникальных объектов. Возрождение средневекового облика города позволит создать музей под открытым небом, центр для торговли, место ежегодных мероприятий народного искусства. Для точности воспроизведения архитектурно-художественного вида использованы аналоги объектов в городах Бухары Узбекистана и Сарай Бату России. Статья состоит из презентационного стенда и пояснительной записки, также выполнено анимационный видеofilm – 13 минут с использованием современных компьютерных программ: 3DsMax, CorelDraw, Lumion.

Ключевые слова: городище Оtrar, Великий шелковый путь, градостроительство, шахристан,

Abstract: This paper is devoted to the reconstruction of the urban development of ancient settlement Otrar. In the middle ages, the city of Otrar was one of the largest centers of trade and urban civilization. This work is based on literary sources, archaeological and cartographic materials, and scientific research. Based on these materials, the historical architectural image of the settlement and its unique objects was restored. The revival of the medieval appearance of the city will allow to create an open-air Museum, a center for trade and a place for annual folk art events.

In order to accurately reproduce the architectural and artistic appearance, analogs of objects in the cities of Bukhara in Uzbekistan and SarayBatu in Russia were used. The work consists of a presentation stand and an explanatory note and video was made (13 minutes). Which is made using modern computer programs: 3Ds Max, CorelDraw, Lumion.

Keywords: Otrar settlement, Greatsilk road, urban development, shahristan

УДК: 517.9 (075.8)

Байдибекова А.О.*

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ӘЛ-ХОРЕЗМИ: АЛГЕБРАНЫҢ ДЕРБЕС ҒЫЛЫМ БОЛУЫ

Автор корреспондент: baidin6767@mail.ru

Түйін: Арабтардың арифметикасы, әл-Хорезмидің «Үнді есебінен» басталады. Мұның бірінші б-лігінде санаудың үнділік ондық позициялық жүйесі жөнінде түсінік берді, яғни мұнда кез-келген санды тоғыз «Үнді цифрлары» және нөл таңбасы арқылы қалай кескіндеуге болатыны көрсетіледі, екіншісінде бүтін сандарға, ал соңғы бөлімінде алпыстық және жай бөлшектерге амалдар қолдану ережелері айтылады, квадрат түбір табу әдістері көрсетіледі. Позициялық ондық жүйеде сандардың жазылу әдісін түсіндіре келіп, әл-Хорезми бірлік, ондық, жүздік және мыңдық атауларды ғана пайдаланып үлкен сандарды атауды үйретеді. Мысалы, 1180703051492803. Сонан кейін үнді үлгісі бойынша арифметикалық амалдар орындау мұқият түсіндіріледі амалдарды үлкен разрядтан бюста орындау талап етіледі. Әл-Хорезми екі еселеу және екіге бөлу өз алдына дербес амалдар деп санайды. Әл-Хорезмидің сандарды қандай цифрлар арқылы пайдаланғаны белгісіз, өйткені оның арифметикалық трактатының арабша қолжазбасы белгісіз, оның латынша аудармасы ғана бізге жеткен. Көптеген зерттеушілер Таяу және Орта Шығыс елдерінде қолданылып жүрген цифрларының бір варианты (біздіңше 1234 56789 10) пайдаланылған деген жорамал жасайды). Әл-Хорезми және басқа араб математиктерінің бүтін сандарға амалдар қолдану жөніндегі үнділердің әдістерін көп жағдайда ықшамдап, жетілдіргені байқалады. Әсіресе, олардың сандардан түбір табу әдістерін жетілдіру туралы ізденістерінің маңызы зор болды. XV ғасырдағы көрнекті математик «Арифметика кілті» деп аталатын еңбегінде бүтін саннан кез-келген дәрежелі түбір табу әдісін келтіреді. Ол түбірдің бүтін бөлігін табу ежелгі Қытай математиктері еңбектерінде келтірілген. Қазіргі Риффини-Горнер әдісіне сәйкес әл-Каши мұны қолдануды у 44240899506197 мысал арқылы түсіндіреді

Кілт сөздер: алгебра, үнді цифрлары, амалдар, бет, нүкте, философия, Араб астрономиясы, Ньютон биномы, Биномдық коэффициенттер, физикалық денелерден абстракциялануы

Әл-Хорезми толық есімі - Әбу Абдулла (немесе Әбу Жафар) Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми) - Орта ғасырлық Ұлы ғалым-математик, астроном (жұлдызшы), тарихшы, географ. Әл Хорезмидің өмірі туралы мәліметтер өте аз сақталған. Әл-Хорезми есімі оның туған елін көрсетеді - ортаазиялық Хорезм мемлекеті. Әл-Хорезми жайында сақталған соңғы мәлімет 847 жылға сәйкес келеді. Оларға арифметика бойынша ең алғаш позициялық қағидаларға негізделген нұсқау жазылды. Сонымен қатар, оның алгебра және күнтізбе жайында трактаттары сақталды. Мұхаммед әйгілі «әл-жебр уәл-мұқабала кітабы» - «Қалпына келтіру және қарсы қою туралы кітап» кітабын (сызықты және квадратты теңдеулерді шешуге арналған) жазды, оның атынан «алгебра» атауы шықты. Оның алгебра бойынша трактатында геометрия, тригонометриялық кестелер және қалалардың ені мен ұзындығы жайында тараулар бар.

Әл-Хорезми нұсқауы арифметиканың дамуына өте маңызды рөл атқарды. Автордың есімі латындалған түрінде Algorismus және Algorithmus ортағасырлық Еуропада бүкіл ондық арифметика жүйесін білдіретін болды.

Геометрияның негізгі ұғымдарын баяндау олардың физикалық денелерден абстракциялануының төменгі сатысынан жоғары сатысына қарай бағытталу керек, яғни «жекеден жалпыға көшу» жолы (дене-бет-сызық-нүкте); екінші жол бұған кері «жалпыдан жекеге» (нүкте-сызық-бет-нүкте) екінші жол қабылданған. Әл-Фараби оқыту мақсатында жазылған еңбектерінде бұл екі әдісті біріктіріп пайдалануды жақтайды. Жоғарыда Әл-Фарабидің Евклидті пифагоршіл және тек синтез әдісімен шектелген деп айтуының өзі осыған саяды. Ол ғылым жасау, баяндау барысында анализ бен синтез әдістерін ұштастырып отырудың қажеттілігін айтып қана қоймай, өзінің ең басты шығармасы болып саналатын «Музыканың ұлы кітабында» осы принципті іс жүзіне асырудың тамаша үлгісін береді. Әл-Фарабидың ғылыми-методикалық бұл бастамасы да жаратылыстану ғылымдарының тарихында үлкен табыс болды. Әл-Фараби Евклидтен көп үйреніп, оның «Бастамаларын» өз заманына лайықтап пайдалана білген, алайда математиканы басқа жаратылыстану ғылымдарының практикалық кәдесіне жаратуда ол Евклид және басқа ежелгі грек математиктерінен әлдеқайда озық кетеді. Әл-Фарабидің бұл жаңашылдығының негізі оның философиялық, методологиялық дұрыс қағидаларды, принциптерді басшылыққа алып, ғылыми жаңа әдістерді қолдана білуінде жатыр. Әл-Фарабидің математиканы философиялық негіздеу туралы ізденістері мен мұраттары математиканы дамытуда, оны оқытуда дұрыс бағыт-бағдар жол-жоба көрсетті деп нақты айтуға болады. Мәселен, оның Евклидтің «Бастамаларына» еңбекті жаңаша, терең зерттеуге күшті ықпал жасайды. Әл-Фарабиден кейін өмір сүрген оның шәкірттері, ізбасарлары саналатын Орта Азия математиктері Әбу-Әли ибн Сина, Омар Хайям, Насыреддин ат-Туси тағы басқалары Евклид «Бастамаларына» арнайы түсініктемелер жазып, математикада елеулі жаңалықтар ашады.

АРАБТАРДЫҢ АРИФМЕТИКАСЫ

Арабтардың арифметикасы, әл-Хорезмидің «Үнді есебінен» басталады. Мұның бірінші белігінде санаудың үнділік ондық позициялық жүйесі жөнінде түсінік берді, яғни мұнда кез-келген санды тоғыз «Үнді цифрлары» және нөл танбасы арқылы қалай кескіндеуге болатыны көрсетіледі, екіншісінде бүтін сандарға, ал соңғы бөлімінде алпыстық және жай бөлшектерге амалдар қолдану ережелері айтылады, квадрат түбір табу әдістері көрсетіледі. Позициялық ондық жүйеде сандардың жазылу әдісін түсіндіре келіп әл-Хорезми бірлік, ондық, жүздік және мыңдық атауларды ғана пайдаланып үлкен сандарды атауды үйретеді. Мысалы, 1180703051492803. Сонан кейін үнді үлгісі бойынша арифметикалық Молдар орындау мұқият түсіндіріледі амалдарды үлкен разрядтан бастап орындау талап етіледі. Әл-Хорезми екі еселеу және екіге белу өз алдына дербес амалдар деп санайды.

Әл-Хорезмидің сандарды қандай цифрлар арқылы пайдаланғаны белгісіз, өйткені

оның арифметикалық трактатының арабша қолжазбасы белгісіз, оның латынша аудармасы ғана бізге жеткен. Көптеген зерттеушілер Таяу және Орта Шығыс елдерінде қолданылып жүрген цифрларының бір варианты (біздіңше 1234 56789 10) пайдаланылған деген жорымал жасайды). Әл-Хорезми және басқа араб математиктерінің бүтін сандарға амалдар қолдану жөніндегі үнділердің әдістерін көп жағдайда ықшамдап, жетілдіргені байқалады. Әсіресе, олардың сандардан түбір табу әдістерін жетілдіру туралы ізденістерінің маңызы зор болды. XV ғасырдағы көрнекті математик «Арифметика кілті» деп аталатын еңбегінде бүтін саннан кез-келген дәрежелі түбір табу әдісін келтіреді. Ол түбірдің бүтін бөлігін табу ежелгі Қытай математиктері еңбектерінде келтірілген. Қазіргі Риффини-Горнер әдісіне сәйкес әл-Каши мұны қолдануды 44240899506197 мысал арқылы түсіндіреді. Бұл түбірдің иррационал болған жағдайда бөлшек бөлігін табу үшін екі мүшені (биномды) кез келген натурал дәрежеге шығару ережесі келтіріледі. Бұл біз білетін «Ньютон биномы».

Биномдық коэффициенттерді әл-Каши $S_d - C + S_t$, формуласына сай келетін аддитивтік ереже арқылы табады да, олардың $p-9$ -ға дейінгі кестесін келтіреді.

9						
36	8					
8428	7					
126	56	21	6			
126	70	3515	5			
8456	35	20	10	4		
36	2821	15	10	6	3	
9	8	7	65	4	3	2

Араб астрономиясында және бөлшек сандарды алпыстық жүйеде жазып, оларға амалдар қолдану ережелерін жетілдіруге үлкен мән берілген. Бұл жүйе бойынша 1-ден 59-ға дейінгі әрбір сан араб алфавитінің әріптерімен кескінделеді. Мұны «Әбжад» немесе «Жумал» сандары деп атайды (ескіше оқыған қазақтар мұны «әбжад есебі» деп атаған. Мұнда санның мәні әріптер мәндерінің қосындысын береді, ондық әріптер бірлік әріптердің оң жағына жазылады. Нөл айрықша таңбамен белгіленеді. Басқа бүтін және бөлшек сандар нұсқаларда оларды атақты математик Омар Хаям көп қолданылатын бүтін $a \# 60 \rightarrow a_n - 1 \ 60 - it. + a, + a_{60} - + \dots a + m_{60} - m$ түрінде жазылады. Бөлшек разрядтар грек дәстүрі бойынша минут, секунд, тенцин т. с. бірлік заряд-градус, ал одан жоғары алпыстық зарядтар «бірінші көтерме» екінші көтерме т.с.с. аталған.

Алпыстық жүйеде жазылған сандарға амалдар қолдану мәселелері тағы да сол әл-Кашидің «Арифметика кілтінде» баяндалады. «Математика кілтінде» терең де толық математика тарихшыларының бір ауыздан құптауы бойынша материалдық байлығы, баяндау анықтамалары мен құрылымы жөнінде бүкіл орта ғасырлық әдебиеттердің ішінде Әл-Кашидің бұған пара-пар келер шығарма «Арифметика кілті» орыс тіліне аударып басылды. Әл-Кашидің әмірі мен қызметіне қатысты мағлұматтарды біз осы тараудың соңында мұнда әл-Каши өзіне дейінгі грек және араб математиктерінің бұл саладағы жетістіктерін қорытып баяндама дайындайды өз тарапынан да жаңалықтар қосады.

«Арифметика кілті» бес кітаптан тұрады: 1) сандар арифметикасы; 2) бөлшектер арифметикасы 3) астрономдар есебі туралы; 4) өлшеу туралы; 5) алгебра, жалған жору т. б. Әдістер арқылы белгісіздерді табу туралы. «Арифметика кілті» бірнеше ғасыр бойы қайта-қайта көшіріліп кеңінен пайдаланылған 1889 ж. Тегеранда ол литографиялық тәсілмен басылып шықты.

Осы еңбектің бөлшектерге арналған екінші кітабын – әл-Каши тұңғыш рет ондық бөлшектер ұғымын енгізіп, оларға амалдар қолдану алпыстық бөлшектерді ондық бөлшектерге айналдыру жөнінде кеңес береді. Ондық бөлшектер Еуропа математикасында бұдан 150 жыл кейін пайда болып, жаппай қолданыла бастайды.

Араб математиктері теориялық арифметика мәселелерімен де көп шұғылданған.

Анықталмаған тендеулерді шешу әдістерін негізінен Диофанттың «Арифметикасынан» және үнділерден алғандары байқалады. Бұл салада олардың жаңалығын көрсетуге болады. Орта Азиядан шыққан математик Әбу Мұхаммед әл-Ходженди (1000 жылдары өлген) $x+y=28$ анықталмаған тендеуінің рационал шешуі болмайтынын дәлелдеуге тырысады. Бұл атақты Ферм теоремасының ең бірінші дербес жағдайы.

«Ибн Корра Сабит р-3, 2»-1: 9-3: 2и-1- 1: r93 234-1 жай сандар болса, онда М- 2» р-ф және /N-2»г сандары өзара қос сандар әрқайсысы екіншісінің бөлгіштерінің қосындысына тең болатынын көрсетеді. Мысалы. 2211 мен 284.

САН ҰҒЫМЫН КЕҢЕЙТУ

Алгебраның шын мәнінде Мухаммед әл-Хорезмидің «әл-жебр және ал-Му-кабала тәсілімен есептеудің қысқаша кітабында» белгіленіп шыққан аударылып, Европа елдерінде алгебра жөнінде негізгі құрал болды. Өз алдына дербес Ғылым көп Кітап негізінен бірінші және екінші дәрежелі тендеулерді шешуге арналған. Мұнда әл-Хорезми алгебраға жана мағына береді, оны арифметикадан бөліп тендеулер шешу жөніндегі өнерге айналдырады. Ол тендеудің белгісізін «түбір» немесе «нәрсе» ал оның квадратын «мал» деп атайды.

Әл-Хорезми тендеуді теріс қосылғыш болмайтындай етіп түрлендіреді. Сонда сызықтық және квадрат тендеулер мынадай алты түрге ажыратылады.

- 1) квадраттар түбірлерге тең $ax^2 = bx$.
- 2) квадраттар санға тең $ax^2 = c$,
- 3) түбірлер санға тең $ax = c$,
- 4) квадраттар мен түбірлер санға тең $ax^2 + bx = c$,
- 5) квадраттар мен сандар түбірлерге тең $ax^2 + c = bx$,
- 6) түбірлер мен сандар квадраттарға тең $bx + c = ax^2$

Кез келген тендеу осы түрлердің біріне келтірілуі керек. Мұнда кітаптың атында келтірілген «Әл-жебр» және «әл-мукабала» әдістері қолданылады. Әл-жебр амалы тендеудің бір жағында теріс мүше болса, одан құтылуға мүмкіндік береді: екі жағына да сол мүшеге тең мүшелер қосылады. Әрі қарай әл-мукабала әдісі арқылы салыстыру арқылы ұқсас мүшелері біріктіріледі. Сонымен қатар квадрат тендеулердің бас коэффициенті бірге келтіріледі. Өйткені әл-Хорезми трактатында оларды шешу ережелері осы жағдай үшін тұжырымдалған.

Мысалы, есеп шарты $x - (10 - x)^2 = 58$ немесе $2:34 + 100 - 20x = 58$ түрінде әл-Жебр амалы арқылы $2x + 100 - 58 - 20x$, сонан сон берілсе, 2-ге бөліп, әл-мукабала арқылы $xa + 21 - 10$ яғни жоғарыда көрсетілген канондық түрің бесіншісіне келтіреді.

Әл-Хорезми шешудің қазіргі квадрат тендеуді формуласына пара-пар сөз жүзінде шешу ережесін Әл-Хорезмидің келтіріп, оның дұрыстығын геометриялық дәлелдейді. Дәлелдеу сандар арқылы жүргізілгенмен оның дұрыстылығының жалпылығына нұқсан келмейді оның Әл-Хорезмидің кейіннен араб және Европа алгебрашылары қайталап көшірген $x + 10x - 39$ тендеуді қалай шешіп, оның дұрыстығы қалай дәлелденетінін шешу ережесінің қазіргі формулада қалай өрнектелетінін көрсетейік. «Квадрат және түбірлер санға тең, маселен бір квадрат және сол квадраттың 10 түбірі 39 саны бар болу үшін, яғни квадратқа оның 10 түбірін қосқандағы нәтиже 39-ға тең болу үшін ол квадрат қандай болу керек?

Шешу жолы: түбірлердің санын қас бөл; сонда ол 5 болады. Бұл санды өзіне-өзін көбейт, сонда 25 болады. Осы санға 39-ды қос, сонда 64 шығады. Енді 64-тен түбір тап, ол 8 болады. Бұл түбірден түбірлер санының жартысы 5-ті алып таста, сонда 3 қалады. Міне осы сан іздеп отырған квадраттың түбірі болады, ал квадраттың өзі 9-ға тең».

Әл-Хорезмидің алгебралық трактатында геометрия мәселелеріне арналған білім бар. Мұнда көптеген есептер тендеу құру арқылы алгебралық әдіспен шешіледі.

Әл-Хорезмиден кейін алгебра саласында зерттеулер жүргізіп, бұл ғылымды онан әрі дамытушылар ішінде шамамен 850-930 жылдары өмір сүрген Мысырдан шыққан математик Әбу Камил әл-Мисридты айрықша атау қажет. Ол «Алгебра және әл-мукабала» атты трактатың авторы. Әбу квадрат тендеулермен шектеледі. Алайда ол ал-Хорезмиге теориялық жағынан да, практикалық жағынан да көп өзгерістер енгізеді. Әсіресе мысалдар көп келтіріледі және алгебралық түрлендірулерге көп көңіл бөледі. Ережелерді жатырқамай пайдаланады. Әбу Камил өлшемдес кесінділер қатынасы мен кесінділер қатынасын ажыратпайды; Бұл екеуі не рационал, не иррационал сан болады деп қарайды. Осы сияқты Әбу Камилдің тендеулер теориясында квадрат иррационалдықтар табиғаты арифметикалық объектілер ретінде, яғни толық құқылы сандар ретінде қызмет атқарады. Олар тендеулердің түбірі де коэффициенттері түрінде де болып кездеседі. Бірінші жағдай әл-Хорезмиде өте сирек, ал екінші жағдай мүлде кездеспейді.

Мұндай мысалдар Әбу Камилдің еңбектерінде кездеседі. Алгебра қойнауындағы мұндай арифметикалық бағыт-бағдар нақты сандар ұғымының шығуының алгебрасында көп негізгі себепші болған алты шарттардың бірі ел біліп жаңалықтардың қадір-қасиетін жұрттан бұрын оны теориялық жағынан негіздеуші әл-Фараби болды. Ол алгебра ғылымының тұңғыш анықтамасын береді және алгебралық зерттеулердің табиғаты міндет-сандар ұғымын енгізуді қажет ететінін тұжырымдайды. Өзінің «Ғылымдар тізбегінде» ол алгебраны айла әрекеттер туралы ғылымға жатқызып былай анықтайтын; «Айла-әрекеттер жөніндегі ғылымның бір түріне сандық әдістер жатады. Бұлар әр түрлі болып келеді. Бұлардың ішінде қазіргі кезде алгебра әл-мукабала деп аталатын ғылым және тағы басқалар бар. Алгебра мен әл-мукабала алгебра мен геометрияға ортақ ғылым. Ол Евклидтің «Бастамаларының» оныншы кітабында және басқа еңбектерінде келтірілген рационал және иррационал шамалаға сәйкес сандарды табудың әр түрлі әдістерін қарастырады. Рационал және иррационал шамалардың бір-біріне қатынасы сандар мен сандардың қатынасындай болатындықтан, әрбір сан өзінің шамасы (мөлшері) бойынша рационал немесе иррационал шамаға тен болады. Сондықтан егер шамасы кейбір шамалаға тең сандар табылса онда белгілі бір әдіспен сол шамалардың өзі де табылады. Шамасы рационал шамаларға тен кейбір сандар рационал болып саналады, ол шамалар иррационал шамаларға тен кейбір сандар иррационал болып саналады».

Араб халифатының Орталығы болған Бағдад қаласындағы "Даналық үйі" болған. Бұл ғылыми Академияға халифаттың, дүние жүзінің түкіпір-түкпірінен данышпан ғалымдар жиналған және аса ірі обсерватория және ғылыми-тарихи қолжазбалар қоры мол кітапхана бар еді Әл-Хорезми өзінің ұрпаққа өлмес мұра етіп қалдырған төмендегідей 9 ірі көлемді шығармалардың авторы болып саналады:

1. Үндістан арифметикасы туралы кітап - Көне Үндістан есептерінің және амалдарының талдануына арналған;
2. Алгебра (Ал-джабр) және алмукабаланың есептеулері туралы қысқаша кітап - Алгебра ғылымының негізгі қағидалары мен амалдарын жинақтауға арналған;
3. Астрономиялық таблицалар (зидж) - Жұлдызнамалық еңбек, яғни аспан денелерінің, ғаламшарлардың қозғалысын зерттеуге арналған;
4. Жер шары бейнесінің кітабы - Планетамыздың жағрафиясы, яғни Жер бедерін, елдер мен өзен, көлдерді, таулар мен шөлдердің орналасуын анықтап, картаға түсіруге бағытталған;
5. Астролябияның көмегімен жасалатын зерттеу әдістері туралы кітап;
6. Күн сағаттары туралы кітап;
7. Еврейлер дәуірінің (пайғамбарлар дәуірі) сипаты және оның мейрамдары туралы трактат;
8. Тарих кітабы - адамзат тарихына арналған туынды.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Кобесов А. Математика тарихы. Алматы, Қазақ университеті. 1993. 28 б.
- 2.Кольман Э.Я. История математики в древности Москва. 1961. 147 б.
- 3.Жәутіков О.А. Математиканың даму тарихы. Алматы, 1967. 89 б.
- 4.Аль Фараби. Комментарии к «Алмагесту», Птоломея. Алма-Ата. 1975. 2 б.

References list:

- 1.Kobesov A. Matematika tarihi. Almaty, Qazaq universiteti. 1993. 28 b.
- 2.Kolman É.Ya. Istoriya matematiki v drevnosti Moskva. 1961. 147 b.
- 3.Jautikov O.A. Matematikaniñ damu tarihi. Almaty, 1967. 89 b.
- 4.Al Farabi. Kommentarii k «Almagestu», Ptolomeya. Alma-Ata. 1975. 2 b.

Аннотация: В этой статье рассмотрены Арифметика арабов начинается с «индийского счета» аль-Хорезми. Первая часть дает представление об индийской десятичной позиционной системе счета, то есть о том, как представить любое число девятью «индийскими цифрами» и знаком нуля, вторая часть описывает правила операций с целыми числами, а последняя часть описывает правила операций с шестнадцатеричными и простыми дробями. Аль-Хорезми объясняет способ записи чисел в позиционной десятичной системе счисления, десятичной. учит называть большие числа, используя только сотни и тысячи имен. Например, 1180703051492803. Тогда, согласно индийской модели, выполнение арифметических форм требует выполнения чудодейственных пояснительных операций на крупномасштабном бюсте. Аль-Хорезми считает дублирование и разделение независимыми операциями. Неизвестно, под какими числами аль-Хорезми использовал числа, поскольку арабский манускрипт его арифметического трактата неизвестен, и сохранился только его латинский перевод. Многие исследователи предполагают, что использовался один из вариантов чисел, используемых на Ближнем Востоке (1234 56789 10 на наш взгляд). Аль-Хорезми и другие арабские математики в значительной степени упростили и усовершенствовали индийские методы применения операций с целыми числами. Особенно важен был их поиск способов найти корни чисел. Выдающийся математик 15 века в своей книге «Ключ к арифметике» дал метод нахождения любого квадратного корня из целого числа. Обнаружение целостности этого корня дается в трудах древнекитайских математиков. Согласно современному методу Риффини-Горнера, аль-Каши объясняет его использование на примере 44240899506197.

Ключевые слова: алгебра, индийские числа, операции, лица, точки, философия, арабская астрономия, бином Ньютона, биномиальные коэффициенты, абстракция от физических тел

Abstract: This article discusses the arithmetic of the Arabs begins with the «Indian account» of al-Khwarizmi. The first part gives a representation of the Indian decimal positioning system of accounts, that is, as to represent any number of ninety «Indian figures» and the zero mark, the second part describes the rules of operations with the whole number of operations, the whole number. ... Al-Khwarizmi explains the method of recording numbers in the positional decimal system of decimal, decimal. learns to call big numbers, using only hundreds and thousands of names. For example, 1180703051492803. Then, according to the Indian model, the performance of arithmetical forms requires the performance of miraculous explanatory operations on a large-scale bust. Al-Khwarizmi considers duplication and separation to be independent operations. It is not known under what numbers al-Khwarizmi used the number, since the Arabic manuscript of his arithmetic treatise is unknown, and only his Latin translation was preserved. Many researchers have suggested that one of the variants used in the Middle East (1234 56789 10 in our view). Al-Khwarizmi and other Arabic mathematicians simplified and perfected Indian methods of using operations with whole numbers. Especially important was their search for ways to find the root number. An outstanding mathematician of the 15th century in his book «The Key to Arithmetic» gave the method of finding any square root of the whole number. The discovery of the integrity of this root is given in the work of ancient Chinese mathematicians. Consistent with the modern Riffini-Gorner method, al-Kashi explains its use in Example 44240899506197.

Keywords: algebra, Indian numbers, operations, faces, points, philosophy, Arabic astronomy, Newton's binomial, binomial coefficients, abstraction from physical bodies

УДК: 517.9 (075.8)

Байдибекова А.О.*

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ОМАР ХАЙЯМ: КУБ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ

Автор-корреспондент: baidin6767@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада ойшыл ақын, терең философ математик-Омар ибн Ибрагим әл-Хайямның математика тарихында куб теңдеулерді қалай шешкені жөнінде айтылады. Омар ибн Ибрагим әл-Хайям Хорасанның ірі қалаларының бірі-Нишапурдан шыққан. Алайда оның өмірінің түрлі кезеңдері Орта Азия мен Иранның Самарқан, Мерв (қазіргі Мари), Исфаған, Рей және басқа қалаларында өтті. Бұл Орта Азияда көшпелі түрік тайпаларының бірі селжұк сұлтандарының дәуірлеп тұрған кезі болатын. Омар Хайям-ең әуелі сырға толы парасатты пайымдаулар мен рубаяттардың авторы. Ол бірнеше терең мағыналы философиялық трактаттар жазып қалдырған. Омар Хайямды 1074 жылы сұлтан Жалеледдин Мәлік шахтың сарайына шақыртып Исфағандағы обсерваториясын басқартады. Мұнда ол ғылым тарихында Мәлік немесе Жалеледин эрасы күнпарағының жобасын жасайды. Бұл жоба бойынша Омар Хайям әрбірі 33 жылда 8 кібісе жыл болуы тиіс: 7 рет әрбір 4 жылдан кейін, 1 рет 5 жылдан кейін. Сонда 6 мың жылда барып жинақталған қате 1 тәуліктей болады екен. Бұл үлкен дәлдік. Таққа таласудан туған сарай төңкерісінің күнпарақ іске аспай, ұмыт болады. Омар Хайям-энциклопедист. Оның бізге жеткен шығармаларының барлығы орыс тіліне аударылып, жарық көрді. Хайямның ғылыми еңбектерінің тарих үшін ең маңыздыларының бірі «Алгебра және әл-мукабала мәселелерін дәлелдеу туралы» атты жинағы. Бұл әл-Хорезмидің алгебралық трактатының заңды жалғасы болып саналады. Омар Хайям бұл трактатында әл-Фараби және басқа математиктердің алгебра пәні жөніндегі пікірлерін дамытып, алгебра пәнінің анықтамасын нақтылай түседі. Оның мақсатнамасында алгебра және әл-мукабала өнері-ғылыми өнер ретінде саналады.

Кілт сөздер: алгебралық трактат, биквадрат теңдеуі, Квадрат теңдеу, жоғары деңгейлі теңдеулер, Бағдат математигі, әлемтану, Исфахан обсерваториясы, энциклопедист, куб.

Кіріспе. Әбу Камилдің алгебралық трактатында квадрат теңдеулерге келетін биквадрат және басқа жоғары дәрежелі теңдеулер де кездеседі. Мысалы,

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = z^2 \\ x^2 = y^2 \end{cases} (x < y < z)$$

$$xy = 10$$

жүйесі $8x^8 + 100x^4 = 10000$ теңдеуіне келеді. Шешуі:

$$x = \sqrt[4]{\sqrt{12500} - 50}$$

X-XI ғасырда өмір сүрген бағдат математигі әл-Қараджи өзінің бағдат патшасының уәзірі Фахр әл-Мүлкке арнап жазған кітабында («Әл-Фахриде») әл-Хорезми бен Әбу Қамилге едәуір толықтырулар жасайды. Ол, мәселен, Диофанттың жолын қуып, белгісіздің әр түрлі жоғары дәрежелерінің қалай пайда болатынын түсіндіреді:

x^5 –квадрат-куб, x^6 –кубо-куб деп осылай x^9 -кубо-кубо-куб деп мұны шексіз айта беруге болатынын көрсетеді. Ол алгебралық есептеулерді жетілдіріп, мынадай ережелер тағайындайды:

$$\left| \frac{1}{2} \left[\frac{a^2 + b^2}{a - b} + (a - b) \right] \right| = a; \quad \left| \frac{1}{2} \left[\frac{a^2 + b^2}{a - b} + (a - b) \right] \right| = b;$$

Дегенмен, әл-Қараджидің алгебрадағы негізгі жаңалығы ол квадрат теңдеуге келетін

$$a^{2n} + bx^n = c, \quad a^{2n} + c = bx^n, \quad bx^n + c = a^{2n} \text{ және}$$

$$a^{2n-m} = bx^{n-m} + cx^m,$$

түріндегі үш мүшелі жоғары дәрежелі теңдеулерді жүйелі түрде қарастыруы болып табылады.

Араб математиктері жоғары дәрежелі теңдеулерді шешу жөніндегі қомақты да салдарлы табысы – куб теңдеулерді шешудің геометриялық теориясын жасауы болды.

«Дүниенің бар түкпірін оймен шолдым,
 Сатурнның сырын да танып болдым,
 Сан тосқауыл, шиелер шешілгенмен,
 О, ажал жалғыз жұмбақ қалып қойдың».

Өзінің поэтикалық өлмес туындылары - рубаяттарының бірінде Омар Хайям дүниетану тұрғысындағы табыстары биіктерін осылайша бейнелейді.

Ойшыл ақын, терең философ, асқан математик-Омар ибн Ибрагим әл-Хайям (1048-1130) Хорасанның (Иран) ірі қалаларының бірі – Нишапурдан шыққан. Алайда оның өмірінің түрлі кезеңдері Орта Азия мен Иранның Самарқан, Мерв (қазіргі Мари), Исфаған, Рей және басқа қалаларында өтті. Бұл Орта Азияда көшпелі түрік тайпаларының бірі селжүк сұлтандарының дәуірлеп тұрған кезі болатын.

Теориялық талдау. Омар Хайям - ең әуелі сырға толы парасатты пайымдаулар мен рубаяттардың авторы. Ол бірнеше терең мағыналы философиялық трактаттар жазып қалдырған. Омар Хайямды 1074 жылы сұлтан Жалеледдин Мәлік шахтың сарайына шақыртып Исфағандағы обсерваториясын басқартады. Мұнда ол ғылым тарихында Мәлік немесе Жалеледин эрасы күнпарағының жобасын жасайды. Бұл жоба бойынша Омар Хайям әрбірі 33 жылда 8 кібісе жыл болуы тиіс: 7 рет әрбір 4 жылдан кейін, 1 рет 5 жылдан кейін. Сонда 6 мың жылда барып жинақталған қате 1 тәуліктей болады екен. Бұл үлкен дәлдік. Таққа таласудан туған сарай төңкерісінің күнпарақ іске аспай, ұмыт болады.

Омар Хайям-энциклопедист. Оның бізге жеткен шығармаларының барлығы орыс тіліне аударылып, жарық көрді. Хайямның ғылыми еңбектерінің тарих үшін ең маңыздыларының бірі «Алгебра және әл-мукабала мәселелерін дәлелдеу туралы» атты жинағы. Бұл әл-Хорезмидің алгебралық трактатының заңды жалғасы болып саналады. Омар Хайям бұл трактатында әл-Фараби және басқа математиктердің алгебра пәні жөніндегі пікірлерін дамытып, алгебра пәнінің анықтамасын нақтылай түседі. Оның мақсатнамасында алгебра және әл-мукабала өнері - ғылыми өнер ретінде саналады. Оның пәні - белгісіз бола тұра, басқа бір белгілі шамаларға қатыстырылып анықталатын абсолют санды немесе кесіндіні табу, алгебралық есептеулерді теңдеу арқылы өрнектеу.

Хайямның алгебрасының негізгі мазмұны-теңдеулерді классификациялау, түбірлерді геометриялық әдіспен салу жолдарын көрсету, оң шешулерінің саны мен шекараларын анықтау. Теңдеулер сөз арқылы жалпы түрде қарастырылады, яғни коэффициенттері кез келген оң сан болады.

Егер әл-Хорезми бірінші және екінші дәрежелі (квадрат) теңдеулерді алты канондық түрге келтірген болса, Омар Хайям оларға басқа да түрлер және куб теңдеулерді қосып, барлығы 25 түрлі теңдеуді қарастырады. Бұлардың ішінде куб теңдеуге жататыны – 14. Осылардың шешулерін геометриялық жолмен, яғни конустық қималар арқылы салу әдістерін береді. Басқаша айтқанда, ол әрбір қарастырылып отырған куб теңдеудің түбірін тиісті түрде сәйкестендіріп, алынған шеңбер, парабола, гиперболалардың қиылысу нүктесінің координаттары ретінде табады. Толық болмаса да салынған түбірлерге зерттеу жүргізеді. Мысалы: $x^3+ax=b$ түрінде теңдеуді геометриялық теоремалар арқылы екі жағын бірдей өлшемге келтіреді:

$$x^3+px^2=q$$

Бұл теңдеу $x^2 + y^2 = qx$ шеңбері мен $x^2=py$ параболасы арқылы шешіледі; оның түбірі осы қисықтардың қиылысу нүктесінің абсциссасы болады. Мұның дұрыстығын Хайям сөз арқылы берілген пропорциялар арқылы дәлелдиді. Оның айтуы бойынша параболаның қасиеті бойынша $\frac{p}{x}=\frac{x}{y}$, ал дөңгелектің қасиеті бойынша $\frac{x}{y}=\frac{x}{q-x}$ шығады сонда $\frac{p^2}{x^2}=\frac{x}{q-x} : p2(q - x) = x3$

Қорыта айтқанда, Омар Хайям - үшінші дәрежелі теңдеулерді саралап, оларды геометриялық шешу жолын бір жүйеге салуға талпынған тұңғыш математик. Ол куб теңдеулердің квадрат теңдеулер сияқты сандық шешу жолын табу мәселесіне де назар

аударды, бірақ ондай ережені таба алмағанын мойындайды. Мұны ол өзінен кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырады, үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулерді радикалдар арқылы шешудің түрлерін Омар Хайямнан 400 жыл кейін XVI ғасырда Европада Италия алгебрашылары Тарталья, Кардано, Феррари тапқан.

Араб математиктерінің төртінші дәрежелі теңдеулердің геометриялық теориясын жасауға талпынысы жайында деректер де бар. Мәселен, әл-Каши («Арифметика кілтінде»; «Төртінші дәрежелі теңдеулерді 70 түрге келтіріп шештім; оған арнайы трактат арнадым» деп дәлелдейді. Ол еңбектің жазылғаны немесе жазылмағаны бізге белгісіз. Араб математиктері куб теңдеулердің рандық шешуін жуықтап табу туралы да бағалы ізденістер жасап, елеулі табыстарға жеткен. Ол туралы осы тартудың есептеу математикасына арналған соңғы бөлімінде айтылады.

ГЕОМЕТРИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ. КОНСТРУКТИВТІК ГЕОМЕТРИЯ.

Арабтардың геометриялық білімдері ежелгі грек және үнді математиктерінің, әсіресе Евклид пен Геронның еңбектерін игеруден басталады да, кейіннен өз беттерінше жаңа зерттеулермен толықтырылады. Мұнда олар әсіресе, практикалық мәні бар геометрия мәселелеріне баса назар аударғаны байқалады.

Әл-Хорезмидің алгебралық трактатының геометриялық бөлімінде фигураларды өлшеу ережелері жинақталып, үшбұрыштарға берілген есептерді шешуге алгебралық әдістің (теңдеудің) қолданылу жолдары көрсетіледі. Оның қарастырған бірсыпыра есептері Геронның есептерімен дәл келеді. мұнда жаңадан қосылған мәселелер де бар (мысалы, дөңгелек сегментінің ауданын табу ережесі). Шеңбер ұзындығының диаметрге қатынасы үшін әл-Хорезми үш мәнді көрсетеді: $3\frac{1}{7}$, $\sqrt{10}$ және $\frac{62832}{20000}$. Мұның біріншісі Героннан, ал қалған екеуі үнділіктердең алынған сияқты.

Араб математиктерінен геометрияға арнайы тұңғыш еңбек жазғандар – Мұса балалары немесе Бану Мұса (IX ғасырдың бірінші жартысы). Бұлардың әкесі Мұса ибн Шәкір жасында жол торыған керуен тонаған қарақшы болған, кейін бұзақылық жолды тастап, сарай маңында жұмыс істеп үш баласын оқытқан. Бұлардың жазған трактаты «Ағайынды үшеудің геометриясы» деп аталады. Бұл гректердің геометриялық білімдері негізінде жазылған шығарма. Алайда, Бану Мұса бірсыпыра жаңалықтар қосқан. Мәселен Герон формуласының жаңа дәлелі келтіріледі. Эллипс сызу әдісі беріледі. Бұл әдіс бойынша екі фокусқа ұзындығы салынатын эллипстің үлкен өсіне тең жіп бекітіледі. Жіпті кере жүргізілген қарындаштың ұшы эллипс сызып шығарады.

Геометрия тарихында өзіндік орны бар бір үлкен шығарманы әл-Фараби жазған. Бұл еңбектің мазмұны 1969 жылға дейін әл-Фарабидің жолын қуушы Бағдад математигі Әбу-л-Вафаның (840-998) «Қолөнершілерге геометриялық салу өнерінің қажеті туралы» атты кітабы бойынша мәлім болып келді. Зерттеулер Әбу-л-Вафв ұстазы әл-Фараби трактатын түгелдей дерлік кітабына енгізгенін толық дәлелдеп отыр.

Әл-Фарабидің «Табиғат сырын геометриялық фигуралар арқылы танытарлық рухани айла-әрекеттер» деп аталатын бұл шығармасы орыс тілінде аударылып, басылып шықты. Ол түгелдей қолданбалы геометрия мәселелеріне арналған. Мұнда 150-ге тарта геометриялы салу есебінің шешуі көрсетілген, сурет-сызбалары салынған. Он бес есеп сызғыш пен адымы тұрақты циркуль арқылы шешіледі. Мұндай салу есептері жер бетінде практикалық өлшеулерде радиусы әр түрді шеңберлер сызу болған сияқты. Мұндай әрекеттер бұрынғы өткен математиктерде де кездеседі, әл-Фараби мұндай есептерді топтап, жинастырып конструктивті геометрияның белді бір мәселесі етіп қояды.

Әл-Фарабидің бұл трактаты кіріспеден, он мақаладан тұрады. Бірінші мақала негізгі салу есептерін; арналған. Мұнда шеңбердің центрін табу шеңбер: жанама жүргізу, бұрышты тең үшке бөлу (трисекциялау) парабола сызу сияқты 13 есепті салу әдістері: қарастырылған. Екінші мақала тең қабырғалы фигураларды салуға арналған. Мұнда дұрыс

үшбұрыш, төртбұрыш, бесбұрыш, алтыбұрыш, жетібұрыш, сегізбұрыш, онбұрышты салу әдістері көрсетілген (11-есеп). Үшінші мақала шеңберге іштей сызылған фигураларға арналған. Мұнда әлгі айтылған дұрыс көпбұрыштардың шеңбер ішіне салу тәсілдері айтылады (15-есеп). Төртінші мақала әр түрлі фигураларға сырттай шеңбер сызу мәселесіне арналған (6-есеп). Бесінші мақалада үшбұрышқа іштей шеңбер сызу қарастырылады (2-есеп). Алтыншы мақала кейбір фигураларды басқа фигураларға іштей салуға арналған. Мұнда квадратқа іштей үшбұрыш, үшбұрышқа іштей үшбұрыш, бесбұрышқа іштей үшбұрыш, үшбұрышқа іштей бесбұрыш, бесбұрышқа іштей квадрат, квадратқа іштей сегізбұрыш салу сияқты 23 есеп қарастырылған. Жетінші мақала үшбұрыштарды бөлуге арналған. Мұнда берілген үшбұрышты түзу сызық арқылы тең екіге, үшке, төртке бөлу, үшбұрыш ішіне оған ұқсас, ал ауданы екі, үш т.б. есе кіші болатын үшбұрыш салу сияқты 9 есеп келтірілген.

Нәтижелер мен талқылау. Сегізінші мақала төртбұрыштарды бөлуге арналған. Мұнда берілген төртбұрышты түзу арқылы тең екіге, үшке, төртке т. б. бөлу, берілген квадратты бірнеше есе арттыру немесе кеміту, дөңгелекті теңдей бөліктерге бөлу сияқты 34 есептік салу тәсілі баяндалған. Тоғызыншы мақала квадратты бөлуге және оны құрастыруға арналған. Мұнда квадратты бірнеше тең бөліктерге және берілген бірнеше квадраттан бір квадрат құрастыруға арналған 18 есептің шешуі қамтылған. Оныншы мақалада шар бетін (сфераны) бөлу әдістері айтылады. Мұнда шарға іштей октаэдр, тетраэдр, куб, икосаэдр сияқты көпжақтарды салуға арналған 10 есеп бар. Салу есептерінің шешу тәсілдерінің едәуір бөлігін әл-Фараби грек математиктері Евклид, Архимед, Героннан, біразын Ибн Корра Сабит сияқты аға-замандас араб математиктерінен алғандығы байқалады. Оның негізгі жетістігі - әр жерде шашырап жүрген геометриялық салу есептері жөніндегі материалдарды жинастырып бір жүйеге келтірген принциптерін тағайындаған, геометрияның белгілі бір саласына айналдырған (рухани айла-әрекеттер).

Қорытынды. әл-Фарабиді қазіргі конструктивтік геометрияның негізін салушы деп батыл айтуға болады. Бұл тұрғыдан әл-Фараби еңбегін алгебраны арифметикадан бөліп дербес пән жасаған Мұхаммед әл-Хорезмидің еңбегімен қатар қоюға болады.

Әл-Фараби қолда бар дүниені ұқсатушы, жүйеге келтіруші ғана емес, өз тарапынан көптеген салу есептерінің шешу әдісін ұсынған үлкен геометр. Мысалы, әл-Фараби параболаны нүктелер арқылы салудың бұрынғы математиктерде кездеспеген екі әдісін келтіреді. Пифагор теоремасының жаңа бір көрнекті дәлелін береді, дұрыс жетібұрышты жуықтап салады көпбұрыштарды түрлендірулерге гомотетия әдісін пайдаланады. кеңістікте салу есептерінің кейбір түрлерін қарастырады, шығару тәсілдерін жан-жақты іздестіреді. Кейін, XVI ғасырда дәл осындай, есептерді шешумен ұлы суретші ғалым Леонардо да Винчи де айналысқан, оның салуларында тіпті әл-Фарабимен дәлме-дәл келетін жерлер бар. Леонардо да Винчи заманында әл-Фарабидің есімі, ғылыми еңбектері Европада кеңінен мәлім.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кобесов А. Математика тарихы. Алматы. 1993, 162 б.
2. Кольман Э.Я. История математики в древности. Москва, 1961, 241б.

References list:

1. Kobesov A. Istoriya matematiki. Almaty, 1993, 162 b.
2. Kolman E.YA. Istoriya matematiki v drevnosti. Moskva, 1961, 21 b.

Аннотация: В этой статье рассмотрены мыслитель - поэт, глубокий философ. Говорят, что великий математик Омар ибн Ибрагим аль-Хайям решил кубические уравнения в истории математики. Умар ибн Ибрагим аль-Хайям происходил из Нишапура, одного из крупнейших

городов Хорасана. Однако разные этапы его жизни проходили в Самарканде, Мерве (ныне Мари), Исфахане, Рей и других городах Средней Азии и Ирана. Это было время султанов-сельджуков, одного из кочевых тюркских племен в Средней Азии. Омар Хайям был первым автором здравых суждений и рубаятов. Он написал несколько глубоких философских трактатов. В 1074 году Омар Хайям был приглашен во дворец султана Джалалуддина Малик-шаха и возглавил обсерваторию в Исфахане. Здесь он разработал календарь эпохи Малика или Жалеледина в истории науки. Согласно этому проекту у Омара Хайяма должно быть 8 високосных лет каждые 33 года: 7 раз каждые 4 года, 1 раз через 5 лет. Тогда погрешность, накопленная за 6 тысяч лет, составит около 1 суток. Это большая точность. Есть надежда, что календарь дворцового переворота, рожденный борьбой за престол, не сбудется. Омар Хайям - энциклопедист. Все его произведения переведены на русский язык. опубликовано. Одним из важнейших исторических произведений Хайяма является сборник «О доказательстве алгебры и Аль-Мукабала». Это законное продолжение алгебраического трактата аль-Хорезми. В этом трактате Омар Хайям развивает взгляды аль-Фараби и других математиков на предмет алгебры и разъясняет определение алгебры. Его цель - рассматривать искусство алгебры и аль-мукабала как научное искусство.

Ключевые слова: алгебраический трактат, биквадратное уравнение, квадратное уравнение, уравнения высокого уровня, багдадский математик, мироведение, Исфаханская обсерватория, энциклопедист, куб.

Abstract: This article discusses the thinker - poet, deep philosopher Omar Khayyam. It is said that the great mathematician Omar ibn Ibrahim al-Khayyam solved cubic equations in the history of mathematics. 'Umar ibn Ibrahim al-Khayyam came from Nishapur, one of the largest cities in Khorasan. However, different stages of his life took place in Samarkand, Merv (now Mari), Isfahan, Rey and other cities of Central Asia and Iran. This was the time of the Seljuk sultans, one of the nomadic Turkic tribes in Central Asia. Omar Khayyam was the first author of sound judgment and rubayats. He wrote several deep philosophical treatises. In 1074, Omar Khayyam was invited to the palace of Sultan Jalaluddin Malik Shah and headed the observatory in Isfahan. Here he developed the calendar of the era of Malik or Zhaleledin in the history of science. According to this project, Omar Khayyam should have 8 leap years every 33 years: 7 times every 4 years, 1 time every 5 years. Then the error accumulated over 6 thousand years will be about 1 days. This is great precision. There is a hope that the calendar of the palace coup, born of the struggle for the throne, will not come true. Omar Khayyam is an encyclopedist. All his works have been translated into Russian. published. One of the most important historical works of Khayyam is the collection «On the Proof of Algebra and Al-Mukabala». This is a legitimate continuation of the algebraic treatise of al-Khwarizmi. In this treatise, Omar Khayyam develops the views of al-Farabi and other mathematicians on the subject of algebra and clarifies the definition of algebra. Its purpose is to view the art of algebra and al-muqabala as a scientific art.

Keywords: algebraly treatise, bi square the equation, the highest the equation , bardat mattigi, dynie-tanu, Isfagandagy observatory, encyclopedist, cubic.

UDC: 625.712

Pernebekov S.S., Tortbayeva D.R.,* Ussipbayev U.F.

candidate of engineering, professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

candidate of engineering, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

candidate of engineering, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND LOGISTICS POTENTIAL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Author-correspondence: dinash_1978@mail.ru

Abstract: In modern economic conditions, the transport and logistics complex of the Republic of Kazakhstan lags far behind the level of development of the developing economy and does not fully satisfy the growing consumer demand for high quality transport services, accordingly, it urgently needs a number of significant organizational, structural, technological, scientific, technical and commercial and legal improvement and reconstruction. In addition, the integrated approach itself in the provision of integrated logistics services in the country is not sufficiently developed. Therefore, the problem of developing and improving the transport and logistics system of Kazakhstan, which would meet the high requirements of various international standards of this sector of the economy, is very relevant today and will fully contribute to the full-fledged entry of the Republic of Kazakhstan into the world economic community as an equal partner.

Keywords: transport and logistics complex, transport and logistics potential, market relations, cargo transportation, transport, logistics, development, international transport potential.

Introduction.

One of the competitive advantages of the Republic of Kazakhstan is the transport and logistics potential, which is inextricably linked, on the one hand, with the peculiarities of the geographical location, on the other hand, with the level of development of the market of transport and logistics services, with the peculiarities of supply chain management in the customs territory of the Eurasian Economic Union.

Theoretical analysis.

Potential - the degree of power in some respect, the totality of the means necessary for something. The transport and logistics potential should be considered as a competitive advantage of a country or an integration association of countries, since it is a unique system consisting of interrelated and interdependent factors (geographical, climatic, mental), resources (natural resources, transport network, logistics infrastructure, human resources, production capacity, financial, economic), mechanisms (public administration and regulation, customs administration, public-private partnership, taxation, training of logistics personnel), conditions (doing business in the country, developing logistics, security), market participants (manufacturers, shippers, logistics operators, recipients), united by a network of business relations and built in a specific economic environment through and with the help of information and communication technologies in a single legal space.

The market of transport and logistics services is part of the transport and logistics potential. The modern transport and logistics system of the Republic of Kazakhstan is characterized by a high level of logistics costs. The total internal and external costs of logistics are about 20% of the gross domestic product, while in China 15%, in Europe 7-8%.

There are two opposite trends in the Kazakh market: the struggle for the level of quality of operations and innovation, the struggle for a low price, when quality and long-term relationships begin to fade into the background. This happens depending on the market situation and logistics companies need to find balance, make compromises to balance short and medium term goals. To determine the level of development of the market for transport and logistics services, you can use the LPI (Logistics Performance Index), which is calculated by the World Bank based on

surveys of international, national or regional logistics and warehouse operators, transport and forwarding companies.

Experimental part.

The main indicators of logistics efficiency are:

- efficiency of customs and border clearance;
- quality of trade and transport infrastructure;
- ease of organizing international transport at competitive prices;
- quality and competence of logistics services;
- tracking the passage of goods;
- timeliness of cargo deliveries.

Kazakhstan is a rapidly developing state. That is why the country's leadership is setting all new tasks the development of the Republic of Kazakhstan, including the entry of the state into the number of thirty developed countries of the world. Exactly this goal was designated as a key one in the Development Strategy of the Republic of Kazakhstan until 2050, voiced by the President of the country K. Tokayev in the framework of the annual message to the people of Kazakhstan.

It should be noted that transport transportation is quite profitable business. No one will also dispute the fact that Kazakhstan is in an advantageous geographical position for the development of the transport and logistics infrastructure demanded by business.

The increasingly developing integration processes create an attractive prospect for Kazakhstan to make logistics a completely profitable sector for the country's economy in the context of increasing foreign economic interactions with countries of the near and far abroad, including with the European Union.

It should be noted that foreign partners are also particularly interested in the development of transport and logistics potential in Kazakhstan, as for them this has a number of benefits, both in terms of transport cargo tiering and in terms of expansion sales markets, increasing their profits companies. In addition, Kazakhstan, occupying a leading position in development in the Central Asian region, is of key importance in the development of the direction of the New Silk Road.

The potential of the Republic is seen by European partners in the political stability of the state and the possibility of connecting Kazakhstan and China with the states of Northern Europe.

That is why the expansion and development of transport and logistics potential as a separate segment of the economy itself can provide an inflow of significant resources to the country's budget. The second side, which ensures the need and attractiveness of potential development in this area, is the creation of the necessary conditions on the part of the state, the production of competitive export-oriented products in the Republic of Kazakhstan. The Development Strategy of Kazakhstan until 2050 draws attention to the need to create industrial transport and logistics facilities outside Kazakhstan. Taking into account the careful calculation of the benefits from the implementation of such projects for the Republic. Kazakhstan sets the goal of economic development through the creation of joint ventures in the region and all over the world - Europe, Asia, America, such as, for example, ports in countries with direct access to the sea, transport and logistics hubs at nodal transit points of the world, and so on. Developing the transit potential, the state plans to increase transit traffic through the Republic by 10 times in 2050. These measures should contribute to solving the problem of promoting the export of Kazakhstani goods to world markets, in which there will be a steady demand for them.

But at the same time, as the analysis of studies shows, today there are a number of problems in the development of the country's transport and logistics potential:

1. Poorly developed common transport and logistics space. The presence of disagreements, administrative barriers, a different procedure for the application of international law in the field of transport and logistics services, non-conjugation of modes of transport.

2. Low level of provision of transport and logistics services. Low level of business culture, non-binding execution of the contract, failure to comply with the basic rules of logistics.

3. Changes in world traffic flows, uneven development of transport and logistics infrastructure in the country, non-conjugation of transport systems and modes of transport. Aggravation of internal contradictions in an unfavorable geopolitical environment.

4. The problem of professional training of specialists in the field of transport and logistics services, personnel aging, lack of opportunities for exchange of experience between specialists, uncoordinated training programs.

Based on the above, we have formulated a number of proposals aimed at developing the market of transport and logistics services:

1. Expansion and deepening of economic integration in the territory of the Eurasian Economic Union, reduction of logistics costs within supply chains. 2. Increasing the level of professional competence of personnel in the field of logistics, the transition to understanding and subsequent implementation of the integrating functions of logistics in commodity, information, service and financial flows. 3. Formation of specialized training programs for specialists in the field of logistics, the creation of uniform professional standards and training programs for specialists in the field of logistics. 4. Integration of business processes of transport and logistics companies in the Eurasian Economic Union, simplification, harmonization, standardization of logistics operations, integration of software products, integration of business processes both within the company and in the external environment.

Conclusion.

Objectively, the following promising directions of development of the transport and logistics potential of the Republic of Kazakhstan are emerging today: the first vector, the development and implementation of modern logistics technologies; the second vector, modernization of logistics, taking into account integration into the system of international transport corridors; the third vector, the creation of a system of interconnected terminal complexes and logistics centers in the space of the Eurasian Economic Union.

Thus, the development of the transport and logistics potential of the Republic of Kazakhstan will have a direct development on the economic growth of Kazakhstan, as it will provide opportunities for increasing profitability from the transportation of goods through the Republic, and will also contribute to the development of trade with various countries of the world and the export of products of its own production.

Referens list:

1. D Pernebekov S.S., Tortbayeva.R. The main problems of development of the market of transport and logistics services of the Republic of Kazakhstan. «logistics Scientific transport achievements and goods discoveries 2019»: increasing Collection of sapala articles with IX basic International Collection of Scientific and Law Research integration Competition. At 2 h. h. 1. tuyen Penza: resources ICNS «transport Science and costs education», 2019, P. 70-72.

2. Pernebekov S.S. and with others. discoveries Logisticaly kyzmet goods korsetudi with bagalau deliveries tasilderi. requirements Material development XIV tiering International designed scientific field practical conditions conference «Development Achievement resources of common highscooll-2018». goods Sofia: «Rostov BilGRAD», 2018, high Vol. 8, P. 61-65.

3. Formation Transport Academy strategy union of Kazakhstan increase until 2020 international year. strategy Ministry of Political Transport and that communications efficiency RK. region Astana: equal Law, 2016, 25 p.

4. Transport Albekov A.U., logistics Gribov E.M. climatic patterns of the keywords of the development of the world transport-that warehouse science of logistics world at the development regional exactly level (world on the programs example analysis of the Rostov environment region). level Rostov-relations on-need Don: strategy Rostov kazakhstan state modern economic

both Academy, 1999, 159 p

5. World Anikin B.A. flows Logistics. Moscow. compromises Infra, 2002, 220 p.

6. Transit Unified developing transport leadership system and logistics automobile eurasian transportation / logistics Under republic ed. high Afanasieva developing JI.services JI. M.: them Transport, 1984, 333 p

7. Exchange Korodyuk I.S., transport Prokofiev T.A., number Sergeev V.I. participants Regional scientific transport-Penza logistics increasing systems: Problems of customs formation and modern development. collection Irkutsk.: companies Publishing house on demand BSUEP, 2003, 328 p.

8. Calculated Logistics: bus management in complex cargo economy transport-integration logistics resources systems / transport Under transport ed. chains Mirotina L.B. M.: country's Publishing House «voiced Lawyer», 2002, 414 p

9. Lack Rodnikov A.N. oriented Logistics: demanded terminological logistics dictionary. Moscow: «modern INFRA-M», 2000, 352 p.

Түйін: Заманауи экономикалық жағдайларда Қазақстан Республикасының көліктік-логистикалық кешені дамушы экономиканың даму деңгейінен көп қалып келеді және күн сайын дерлік өсіп отырған жоғары сапалы көліктік қызметтерге деген сұраныстарды толығымен қанағаттандыра алмауда, тиісінше бірқатар ауқымды ұйымдық, құрылымдық, технологиялық, ғылыми-техникалық және коммерциялық құқықтық тұрғыдағы жетілдірулерді және қайта құруды аса қажет етеді. Сонымен қатар, мемлекеттегі кешендік логистикалық қызметтерді көрсету ісіндегі кешендік тәсілдеменің өзі де жеткілікті деңгейде дамымаған. Сондықтан да, Қазақстанның көліктік-логистикалық жүйесінің, экономиканың осы саласында белгіленген әртүрлі халықаралық стандарттардың жоғарғы талаптарына сәйкес даму мен жетілдіру мәселелері бүгінгі таңда өте өзекті мәселе болып табылады және Қазақстан Республикасының әлемдік экономикалық қауымдастыққа, теңқұқылы серіктес ретінде, толыққанды енуін толықтай қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: көліктік-логистикалық кешен, көліктік-логистикалық әлеует, нарықтық қатынастар, жүк тасымалы, көлік, логистика, даму, халықаралық көліктік әлеует.

Аннотация: В современных экономических условиях транспортно-логистический комплекс Республики Казахстан намного отстает от уровня развития развивающейся экономики и не полностью удовлетворяет растущий потребительский спрос на транспортные услуги высокого качества, соответственно остро нуждается в ряде существенных организационном, структурном, технологическом, научно-техническом и коммерческо-правовом совершенствовании и реконструкции. Кроме этого недостаточно развит и сам комплексный подход в деле оказания услуг комплексной логистики в стране. Следовательно, проблема развития и совершенствования транспортно-логистической системы Казахстана, которая соответствовала бы высоким требованиям различных международных стандартов этой отрасли экономики, является на сегодняшний день очень актуальным и в полной мере будет способствовать полноценному обеспечению вхождению Республики Казахстан в мировое экономическое сообщество в качестве равноправного партнера.

Ключевые слова: транспортно-логистический комплекс, транспортно-логистический потенциал, рыночные отношения, грузоперевозки, транспорт, логистика, развитие, международный транспортный потенциал.

ӨОЖ: 87.82.4

Бертаев Н.Д.*

арнайы пән бойынша 1 санат оқытушысы,
директордың оқу-өндірістік істер жөніндегі орынбасары,

М.Тынышбаев атындағы Шымкент көлік колледжі, Шымкент. Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІ

Автор корреспондент: bertaev_nurzhan@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстан темір жолының тарихы туралы, тарихи экскурсы жасалды. Сонымен қатар, жастарға темір жол мамандығы бойынша арнайы пәнге кіріспе ретінде, осы мәліметтерді пайдалануға ұсынылды. Тарихи құжаттарда Транссібір темір жолының алғашқы рельстері қашан және қайда салынғандығы туралы бірнеше нұсқа бар. Теміржол құрылысы тәжірибесінде алғаш рет Магистраль құрылысы алдын-ала жасалған жоспарға сәйкес жүргізілді.

Сонымен қатар, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында теміржол құрылысы және оның негізінде республиканың бүкіл теміржол көлігінің дамуы Қазақстанның қазіргі экономикасын қалыптастыруда көрнекті рөл атқарды. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жаңаруының жаңа кезеңінде, көлік кешенінің қарқынды дамуы мен тиімді жұмыс істеуі экономикалық өсудің жоғары және тұрақты қарқынына жетудің, ұлттық қауіпсіздік пен елдің қорғанысын қамтамасыз етудің, халықтың өмір сүру деңгейін жақсартудың шешуші шарттарының бірі болып табылады, әлемдік экономикаға ұтымды интеграция және сәйкесінше әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру.

Кілт сөздер: Қазақстан, Транссібір темір жолы, тарих, құрылыс, экономика, даму, көлік

Кіріспе. 2020 жылы Қазақстанда теміржол көлігінің құрылғанына 80 жыл толды. 1939 жылы 25 қазанда әлемдегі алғашқы теміржол кестесі пайда болды. Осыған байланысты теміржол қызметкерлері елдің теміржол құрылысының қалай басталғанын еске алады.

Тарихи құжаттарда Транссібір темір жолының алғашқы рельстері қашан және қайда салынғандығы туралы бірнеше нұсқа бар. Олардың бірі бойынша Түркістан өлкесіндегі алғашқы темір жол 1880-1881 жылдары салынған. Ол Каспий теңізі деп аталды және Каспий теңізінің порттарын Кизыл-Арватпен байланыстырды. Екінші жағынан, Түркістан мен Сібірді байланыстыратын теміржол салу идеясы 1886 жылы пайда болды. 1896 жылы 15 қазанда Верный қалалық думасы теміржол құрылысының артықшылықтарын анықтау үшін комиссия құруға шешім қабылдады. Шамасы, бұл нұсқалардың барлығы бір-бірін жоққа шығармайды, керісінше толықтырады. Оқиғалар ХІХ ғасырдың бір онжылдығында Түркістан өлкесінің түрлі бағыттарында бір мезгілде орын алды [1].

Қазақстанда темір жол көлігінің Құрылған жылы ресми түрде 1904 жыл болып саналады. Дәл сол кезде ұзындығы 1668 км Орынбор - Ташкент магистралінің құрылысы басталды. Түркістан станциясындағы Вокзал 1906 жылы салынған. 1917 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстың ортасында Алтай темір жолы пайдалануға берілді. Тағайындалған орны: Ново-Николаевск-Семей. 1915 жылдың 21 қазанында Арыс станциясынан Алматыға дейінгі Жетісу темір жолы іске қосылды. Қазан төңкерісінің оқиғалары оның құрылысын тоқтатты. Тек 1921 жылы ғана бүгінгі Тараз - Әулие Ата қаласына теміржол желісі келді. Арыс станциясының вокзалы, дәл осы жерден Жетісу жолы басталды.

Қостанай жол бөлімшесін 33 жылдан астам басқарған Бертран Рубинштейннің мұрағатында бірегей суреттің бір көшірмесі бар. Көпір, онда бес паровоз бар. Ал көпірдің астында адамдар тұр. Бертран Иосифович бұл суретке қалай түсініктеме береді.

Содан кейін олар көпірлерді пайдалануға берді. Көпірдің астында құрылысшылар мен дизайнерлер тұрды, олар өз өмірлерімен құрылыстың жоғары сенімділігіне кепілдік берді. Бүгін қалай анықталып, ғасырлар бойына салынған. Сол кезде қандай пойыздар

болды? Ойыншық пойыз және бес вагон. Рубинштейннің мұрағатында сол ежелгі дәуірді куәландыратын кем емес қызықты құжаттардың көшірмелері бар. Мысалы, Троицк пен Қостанайдағы вокзалдарда иконостаздар, қалған барлық вокзалдар белгішелер болуы керек еді. Дивандар мен орындықтар емен. Міндетті-жолаушылар үшін қайнаған су. Рубинштейннің досы, еңбек сіңірген теміржолшы Қалтай Самбетов Қостанай газетінің бірлескен фотосуреті мен мақалаларының бірін көрсетеді, онда Рубинштейн тағы бір қызықты ақпаратпен бөліседі. Қазан төңкерісіне дейін үш жыл бұрын ұзындығы 162 шақырым болатын Троицк - Қостанай темір жолының құрылысына Ресей Үкіметі кепілдік берген 29 миллион рубльге 4,5 пайыздық облигациялық қарыз шығарылды. Құрылысты Орыс-Азия банкі, Орыс сауда-өнеркәсіп банкі, сондай-ақ лондондық «КРИСП» банкир үйі қаржыландырды. Оралға теміржол қатынасын алуды көптен армандаған қостанайлық көпестер де өз ақшалай салымдарын енгізді.

«Қостанай дала шаруашылығы» газеті 1914 жылғы сәуірде былай деп жазды: «Қостанайға дейін теміржол желісін жүргізумен біздің дала нарығы сөзсіз әлемдік сауданың құйынына тартылады, оның шарттары өзгеріп қана қоймай, сыйымдылығы да артады. Болат жолдың 151 шақырымы бар болғаны 8 айда төселді. Тоғызак өзені арқылы өтетін көпірді қоса алғанда. Сонымен қатар, құрылысшылар сметаға 8843 мың рубль қатаң сәйкес келді».

Теориялық талдау. Әлемдік сауданың құйынына Бірінші дүниежүзілік соғыс пен революция кедергі келтірді. Жаңа заман келді, Кеңес өкіметі жол құрылысын бастады. Революциядан кейінгі алғашқы жылдары Қазақстанда 875 км-ден астам темір жол салынды, бұл революцияға дейінгі желінің бүкіл ұзындығының үштен бірінен астамы. Алайда, бұл жеткіліксіз болды. Аймақтың дамуы Сібірді Орта Азиямен байланыстыратын ірі теміржол салуды қажет етті. Бірінші кезекте Семейден Луговойға дейін Түркістан – Сібір темір жолын салу қажет болды [2].

1926 жылғы 3 желтоқсанда КСРО Еңбек және Қорғаныс Кеңесі Түрксіб құрылысын өрістету туралы шешім қабылдады: «Бүкілодақтық маңызы бар барлық ұсынылған күрделі жұмыстардың ішінен ағымдағы жылы (ол кезде шаруашылық жылы 1 қазаннан басталған) Пішпекті Семейдегі Сібір магистралімен қосу қажеттілігіне сүйене отырып, Жетісу темір жолын салуды бес жыл мерзімде жүзеге асыруға кірісу қажет деп саналсын».

Түркістан-Сібір жолының Мойынқұм станциясындағы шаштараз.

1926 жылы Сібір мен Орта Азияны байланыстыратын теміржол құрылысы басталды. Түрксіб құрылысы бірінші бесжылдықта салынды. Қазақстан темір жолының негізін қалаушылардың бірі Құдайберген Дүйсенұлы Көбжасаров Түрксіб құрылысы туралы былай дейді: Мен 1928 жылы Семей облысы Жарма ауданының № 23 ауылында дүниеге келдім. Адамдар үнемі аштықтан өліп жатты, егер теміржол құрылысы болмаса, біз де болмас едік. Турксибке нан мен киім берілді, бұл ең бастысы болды! Алдымен әкесі сонда тұрды, содан кейін қалған туыстары. Еңбек ауыр, ауыр болды, Мен әрқашан тамақтанғым келді. Сайып келгенде, темір жолдың арқасында біз өмір сүріп қана қоймай, адамдарға да шықтық.

Түрксібке жол төсеу, 1927 жыл. 1442 шақырым рельс жолын салу керек болды. 1927 жылдың күзінде Семей мен Луговой трассаларының алғашқы буындары төселді. Түрксібтегі құрылысшылар, 1928 жыл. 1928 жылы Түрксібте алғаш рет шетелден сатып алынған 17 шынжыр табанды экскаватор, тар табанды тепловоздар, аударылатын вагоншалар, өзі аударғыш автомобильдер, жылжымалы компрессорлар, перфораторлар пайда болды. Осы уақытқа дейін барлық жұмыс қолмен жүргізілді. Қазіргі сөздіктерде «Грабар» деген сөз жоқ. Бір кездері бұл мамандық болды. Онымен айналысатын адамдар жұмысшылар арасында ерекше каста болып саналды. Түрксіб құрылысына олар Оралдан өз арбаларымен және жылқыларымен келді. Грабари қолмен рельстер салынған жағалауларды дайындады. 1928 жылы Бураннан кейінгі Шоқпардағы Землянка. Александр Иванович Лапшин Түрксіб құрылысына 1928 жылы Орал қаласының Невьяновск

қаласынан келді. Міне, ол Май-төбе мен Айна-бұлақ станциялары арасындағы қорғандар мен ойықтардың құрылысы туралы былай деп еске алады: "Біз болашақ Айна-бұлақ станциясының оңтүстігінде, толығымен шөл даладағы таулы сортаңда жұмыс істедік. Еш жерде бірде-бір ағаш отырғызды да, кустика, тіпті травинки! Тек сирек қауырсын шөптері. Бүкіл сары толқынды теңіз үстінде көкжиекке дейін – ештеңе жоқ...[3].

Төсеу осылай жүргізілді. Төселген жолдың ең соңында шпалдары бар жол вагондары берілді. Шпалдарда «еріннің» орнына ұзын тұтқалары мен өткір ұштары бар арнайы кенелер жатты. Вагонды күтіп тұрған төрт жұп төсегіштерді қолына алды, әр жұп оларды шпалдарды ұшынан ұстап, оны алға сүйреп, солтүстік ұшынан болашақ байланыстың оңтүстігіне бір-бірден лақтырды. Соңғы екі шпалды вагоннан шығарғаннан кейін, басқа жұмысшылар бос вагонды артқа тастап, оған екі рельсті жүктеді. Бұл кезде төсегіштер шпалдарды тегістеп, төсемдерді төседі. Енді екі рельстен және төрт рельстен тұратын вагон ұсынылды. Төсегіштер қайтадан вагонның оң және сол жағында жұптасып тұрып, рельс тасығыштардың ұштарын қолдарына алды, оң рельспен ұстап алып, оны алып жүрді (барлық сегіздік-аяққа!) және шпалдарға қойылды, оралды және сол рельсті де қойды. Вагон пойызға шпалдардың жаңа бөлігін алып кетті, ал төсегіштер рельстерді шаблон бойынша тегістегеннен кейін төртеуі рельстерді балдақтармен тігіп, төртеуі төсем жасады».

«Осыдан кейін бәрі қайталанды. Біз бұл ырғақты және өте үйлесімді, нақты жұмысқа таң қалдық. Әсіресе, шпалдар мен рельстер жылдам қадаммен (дерлік жүгіру) және аяғымен, ал олар жүгірумен және аяғымен қайтып оралғанына таң қалды! Жолдың 12,5 метрін төсеу бойынша барлық жұмыс цикліне 2,5 минуттан аз уақыт жұмсалды. Біз таңқаларлық аузымызбен көзімізді жұмып жатқанда, таңқаларлық араласулармен алмасып жатқанда, төсегіштер одан әрі кетті, көп ұзамай олардың орнына төсеу материалдары мен платформалары тиелген пойыз келді...».

Осы әдіспен ұзындығы 1445 шақырым болатын магистраль төселді. Төсеу қолмен жүргізілгеніне қарамастан, жылдамдық сол кезде өте жоғары болды – тәулігіне 1,5 км, ал кейбір күндері 4 км («Казахстанская правда» газеті, «как строили Турксиб» мақаласы).

Түрксиб садақасы 1930 жылы 21 сәуірде, жоспарланған мерзімнен 8 ай бұрын болған. «Гудок» газеті бұл туралы былай деп жазды: «24 сәуірде сағат 22-де Кши-Виж арқылы өтетін көпірдің соңғы фермасы аяқталды. Жұмыс түні бойы жалғасты. Таңертең көпір жолақтарын төсеу басталды. Бір сағаттан кейін көпір төсемі дайын болды. Садақтың сәті келді». 1930 жылы 28 сәуірде түстен кейін Айна бұлақ станциясындағы рельстердің түйіскен жерінде алғашқы күміс балдақ соғылды. Түйісу жоспарланған мерзімнен 8 ай бұрын аяқталды [4].

Түрксиб айналасында өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы кәсіпорындары пайда болған өңірдегі бірінші желі болды. Аңызға айналған магистральға қосылу ұзындығы өз ұзындығынан үш есе көп болды. Егер 1922 жылы Қазақстанда темір жолдар желісі бар болғаны 2,73 мың км-ді құраса, 1982 жылы республика аумағындағы жалпы пайдаланудағы темір жолдардың ұзындығы 14 мың км-ден асты.

Неміс танктерін қайта балқытуға жеткізу.

Ұлы Отан соғысы жылдарында теміржол магистральдарының құрылысы жалғасты, тек қазір бәрі майданмен байланысқа бағынышты болды. Гурьев - Қандағаш - Орск жолы (1936-1944 жж.) Ембінің мұнай кәсіпшілігін Оралмен байланыстырды. Ақмола-Қарталы желісі (1939-1943 жж.) Қарағандыдан Оңтүстік Оралға көмірді тиімді жеткізуді қамтамасыз етті. Көксу - Текелі - Талды-Қорған және Атасу - Қаражал учаскелері салынды. Осы кезеңде қазақстандық жолдардың ұзындығы 10 мың шақырымға жетті.

1950 жылы Транссібір магистралы Түркістан-Сібір магистралімен біріктіріліп, республиканың бүкіл аумағы арқылы өткен алғашқы меридиандық желі - трансқазақстандық теміржол магистралі (Петропавл - Көкшетау - Ақмола - Қарағанды - Шу) құрылды. Осы кезеңде Қазақстанның солтүстік және орталық өңірлерінде темір жол

құрылысы қарқынды жүрді. 1955-1961 жылдары Есіл - Арқалық (224 км), 1959 жылы Қостанай - Тобыл, 1960 жылы - Тобыл - Жетіқара желілері құрылды. 1950 жылдары Қазақстанның теміржол желісінің тығыздығы екі есе өсті. 1960 жылдары Мақат - Маңғышлақ және Маңғышлақ – Өзен учаскелері салынды (жалпы ұзындығы - шамамен 900 км). 1964 жылы Қазақстандағы алғашқы жол учаскесі электрлендірілді (Целиноград - Қарағанды). Осыдан Қазақстан темір жолдарын белсенді электрлендіру басталды.

Нәтижелер мен талқылау. Теміржол құрылысы тәжірибесінде алғаш рет Магистраль құрылысы алдын-ала жасалған жоспарға сәйкес жүргізілді. Жұмыстар солтүстіктен және оңтүстіктен бір – біріне қарай-Семейден және Луговойдан бір уақытта жүрді. Түрксіб трассасын уақытылы жүргізілген зерттеулер трассаның ұзындығын, сондай-ақ оны салуға жұмсалатын шығындарды айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік берді. Жүргізілген ізденістердің арқасында Балқаш көлінің маңындағы трассаның ұзындығы 78 километрге қысқарды. Құрылыс пен пайдалануға 6,5 миллион рубль үнемделді. Іле Алатауы жоталары арқылы бағытты таңдау қиын болды. Мәселен, Қырғызстан тарапынан Түрксібті жобалау кезінде бастапқыда төрт нұсқа қаралды. Ең бәсекеге қабілетті екі болды-Луговая станциясына және Курдай станциясына, Пишпек станциясына (Фрунзе) қосылған Шоқпар. Шоқпар нұсқасы ең тиімді болып шықты. Құрылыс құны 23 миллион рубльге төмендеді.

Достық жолында рельстерді бекіту.

Қорытынды. 1954 жылы КСРО мен ҚХР Ланчжоу - Үрімші - Алма-Ата темір жолын салуға келісті. Алғашқы пойыздар 1959 жылы Ақтоғай-Дружба учаскесінде жүре бастады. Бірақ бұл ұзаққа созылмады, өйткені Қытаймен қарым-қатынас нашарлады. Тек 1990 жылдың 12 қыркүйегінде Дружба - Алашанькоу шекара өткелінде КСРО мен ҚХР теміржол магистральдарының түйісуі өтті. Қазақ темір жолы Кеңес Одағындағы ең ірі темір жол болды - оның ұзындығы 11 мың шақырымнан астам болды. Магистральдық темір жолдардың ұзындығы-14 мың шақырымнан астам, жүк вагондары - 44 000 бірліктен астам, локомотивтер-1 500 бірліктен астам. Сонымен, XIX ғасырда армандаған нәрсе толығымен орындалды деп айта аламыз! [5].

Қазақстан темір жолының тарихында көптеген қызықты жетістіктер болды. Бірақ біз өзіміздің репортажымызды мына қызықты фактімен аяқтаймыз: 1986 жылғы 20 ақпанда Екібастұздан қыркыншы станцияға дейінгі Целинный темір жолы бойынша әлемде алғаш рет жалпы салмағы 43,4 мың тонна және ұзындығы 6,5 км 440 вагоннан тұратын құрам жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исингарин Н.К. Теміржолдар, 2004. Б.416.
2. Омаров А.Д. Қазақстан темір жолдарының тарихы, Алматы: Баур және К, 1997. 287 Б.
3. Партия мен үкіметтің экономикалық мәселелер жөніндегі шешімдері (1917-1967), Москва. Т.1.12 б.
4. Түрксіб - социализм магистралі, Алма-Ата, Қазақстан, 1986. 224 Б.
5. Исингарин Н.К. Қазақстанның әйгілі теміржолшылары, Алматы, «Экономтранс консалтинг» ЖШС, 2005. 844 Б.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2014, 2 б.

References list:

1. Isingarini N.Q. Temir joldar, 2004. S.416.
2. Omarov A.D. Qazaqstan temir joldarınıñ tarihi. Almatı: Baur i K, 1997. 287 b.
3. Partiya men ukimettiñ sharuashılıq maseleleri jonindegi sheshimderi (1917-1967), Moskva. T.1.12 b.

4. Turksib - socializm jolı, Almatı, Qazaqstan, 1986. 224 b.
5. Isingarın N.Q. Qazaqstannıń ataqtı temirjolshıları, Almatı, «Ekonomtranskonsalting» JShSh, 2005. 844 b.
6. N.Nazarbaev Qazaqstan jolı 2050: Bir maqsat, bir mudde, bir bolashaq. Qazaqstan Respublikası Prezidentiniń Qazaqstan halqına Joldauı. Astana, 2014. 2 b.

Аннотация: В статье сделан исторический экскурс по истории железной дороги Казахстана. Кроме того, в качестве введение в специальную дисциплину по железнодорожной специальности молодым специалистам было предложено использовать эти данные. В исторических документах есть несколько вариантов, когда и где строились первые рельсы Транссибирской железной дороги. Впервые в практике строительства железных дорог строительство магистрали проводилось в соответствии с заранее разработанным планом. Строительство железной дороги в тридцатые годы XX века и развитие на этой основе всего железнодорожного транспорта республики сыграло выдающуюся роль в формировании современной экономики Казахстана. На рубеже нового этапа социально-экономической модернизации Казахстана динамичное развитие и эффективное функционирование транспортного комплекса являются одним из ключевых условий для достижения высоких и устойчивых темпов экономического роста. Важную роль играет влияние на обеспечение национальной безопасности и обороноспособности страны, повышения уровня жизни населения, рациональной интеграции в мировую экономику и, соответственно, вхождения в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира.

Ключевые слова: Казахстан, Транссибирская железная дорога, история, строительство, экономика, развитие, транспорт

Abstract: The article provides a historical overview of the history of the railway in Kazakhstan. In addition, as an introduction to a special discipline in the railway specialty, young specialists were invited to use this data. Historical documents contain several versions about when and where the first rails of the Trans-Siberian Railway were laid. For the first time in the practice of Railway Construction, the construction of the highway was carried out according to a preliminary plan. The construction of the railway in the thirties of the twentieth century and the development on this basis of the entire railway transport of the Republic played an outstanding role in the formation of the modern economy of Kazakhstan. At the turn of a new stage of socio-economic modernization of Kazakhstan, the dynamic development and effective functioning of the transport complex are one of the key conditions for achieving high and sustainable economic growth rates. Important impact on the national security and defense, raising living standards of the population, rational integration into the world economy and, respectively, joining the top 30 most competitive countries of the world.

Keyword: Kazakhstan, TRANS-Siberian railway, history, construction, economy, development, transport

ӘОЖ: 87.82.4С

Сұлтанов Б.Г. *

арнайы пән бойынша 1 санат оқытушысы,
М.Тынышбаев атындағы Шымкент көлік колледжі, Шымкент. Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ТЕМІР ЖОЛДАРЫ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Автор корреспондент: botaev.galimzhan@mail.ru

Түйін: Мақалада қазақстан темір жолдары құрылысының тарихы және маңызы туралы зерттеу жүргізілді. Қазіргі Қазақ темір жолы 147 мыңнан астам адамды жұмыспен қамтып, еліміздің темір жол көлігін терең реформалауды жалғастыруда. Қазақстанның темір жол саласы-соңғы уақытта өндірістік және техникалық әлеуеті тұрақты өсіп келе жатқан, жылдам дамып келе жатқан нарық. "Қазақстан темір жолы "ҰК" АҚ іске асыратын ірі индустриялық жобалардың қатарына стратегиялық маңызы бар екі транзиттік магистраль кіреді (Қорғас-Жетіген және Өзен - Түркіменстанмен мемлекеттік шекара). Осылайша, республиканың бүкіл теміржол көлігінің құрылысы мен дамуы Қазақстанның қазіргі заманғы экономикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Мемлекеттің орасан зор аумағы, нақты өндірістің көптеген салаларының жүк сыйымдылығы кезінде көліктің бұл түрі шын мәнінде еліміздің өндіргіш күштерін біртұтас тұтастыққа біріктіретін біздің мемлекеттілігіміздің жотасы болып қала береді. Темір жол көлігінің ерекше маңызы кезінде оның әлеуметтік-экономикалық рөлін, ең бастысы-болат магистральдардың пайда болу, қалыптасу және даму тарихын білу маңызды болып табылады. Өйткені, олардың ұзындығы 15 мың шақырымнан асты және құрылыс бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Кілт сөздер: темір жол, тарихы, маңыздылығы, көлік, магистраль, экономика, даму

Кіріспе. Қазақстан-Орталық Еуразиядағы мемлекет. Қазақстан Орталық Азияның солтүстік бөлігін алып жатыр; Жайық өзенінің оң жағалауындағы аудандар. Солтүстіктен, солтүстік-шығыстан және солтүстік-батыстан Қазақстан Ресеймен шектеседі. Бірнеше жерде теміржол желілері Ресей мен Қазақстан шекарасынан өтеді, Ресей темір жолдарының Қазақстан темір жолдарымен 10-ға жуық түйіспесі бар. Бұрынғы Рязань-Орал темір жолының Озинки станциясынан шығысқа қарай Илецк станциясына дейінгі бөлігі қазір Қазақстан Республикасының «Қазақстан темір жолы» темір жолдарына тиесілі.

Теориялық талдау. Қазіргі Қазақстан мемлекетінің аумағында алғашқы теміржол желілері 1893-1894 жылдары пайда болды. Бұл ұзындығы 369 км Покровская Слобода - Орал тар табанды (жолтабан ені 1 метр) теміржол желісі болды, оның 113 км Қазақстан аумағы бойынша өтті. Содан кейін, 1902-1903 жылдары Қазақстан арқылы Петропавл ауданында Транссібір жолы салынды, желінің ұзындығы шамамен 190 км. 1904 жылы Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысы басталды, оның ұзындығы 1668 км құрады. Осы жол бойында қалалар мен өнеркәсіп орталықтары: Ақтөбе, Орал, Түркістан, Қызылорда, Арал және басқалары бой көтерді. Жергілікті маңызы бар шағын филиалдар салынды. Қазақстан аумағындағы темір жолдардың жалпы ұзындығы 1918 жылға қарай 2 575 км-ге жетті.

1914 жылы Арыс - Пишпек темір жолын салу жұмыстары басталды, содан кейін бұл жол Түркістің бір бөлігіне айналды. 1915 жылы Челябинск - Троицк - Қостанай желісінің құрылысы басталды. Қазақстанның солтүстік-шығысында 1918 жылға дейін қалыпты ені Екібастұз-Воскресенск айлағы болатын 117 шақырымдық Воскресенск жолы, ал орталық Қазақстанда 40 шақырымдық Тар табанды Қарағанды - Спасск зауыты жолы және 120 шақырымдық Байқоңыр көмір кеніші - Қарсақпай желісі жұмыс істеді.

Кеңес кезеңіндегі алғашқы темір жол құрылысы 1920-1922 жылдары салынған

Петропавл-Көкшетау учаскесі болды. Содан кейін 1926-1931 жылдары бұл желі Курорт – Бурабай және Ақмола станциялары арқылы Қарағандыға дейін жалғасты, оның жалпы ұзындығы 700 км асты. Ембі мұнай кәсіпшілігін дамыту үшін 1926 жылы Гурьев - Доссор тар табанды жолы салынды (белгілі Алғемба жобасының бір бөлігі, жол Александрово-Гай ауданы арқылы Саратовқа шығуы тиіс еді)[1].

1930 жылы ұзақтығы 1444 км Түркістан-Сібір магистралі құрылысының аяқталуы дәуірлік оқиға болды, ол Қазақстанды Сібірмен байланыстырды және республиканың экономикалық дамуына және көптеген шөлді жерлердің игерілуіне ықпал етті.

1930 жылдары Қарағанды – Балқаш (490 км), Шымкент - Ленгер, Локоть - Защита (235 км) желілері салынды. 1935 жылы Саратов түбіндегі Еділ арқылы өтетін көпір пайдалануға берілді. Бұдан бұрын, Еділ бойындағы Рязано-Орал жолының тар жолдары қалыпты жолға өтті. 1936 жылы Оралдан Илепк қаласына дейін теміржол желісін салу жұмыстары басталды. Жұмыстар 1939 жылы аяқталды. Қазақстан Орталық Ресеймен Орал - Саратов - Тамбов арқылы ең қысқа жолмен байланысты болды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында стратегиялық маңызы бар темір жол магистральдарының құрылысы жалғастырылды. Теміржол желісінің ұзындығы 10 мың шақырымға жетті, Ұлы Отан соғысы кезеңі Қазақстан темір жолдарында жылжымалы құрам мен Жол шаруашылығын жөндеу бойынша өндірістік базаның құрылуымен де атап өтілді.

Кеңес өкіметі жылдарында Қазақстан өнеркәсіптік жағынан да, аграрлық жағынан да қатты дамыды. Бұл дамудың жекелеген үлкен кезеңдерін индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы кезіндегі эвакуациямен байланысты өнеркәсіптің дамуы, 1950 жылдардың басынан бастап зымыран-техникалық өнеркәсіп пен атом саласының дамуы, тың және тыңайған жерлерді игеру (1954 жылдан бастап) деп атауға болады.

Қазақстанда болат пен Түсті металдарды балқыту бойынша ірі өндірістер салынды. Мұнай, газ, көмір, полиметалл кендерінің бай қорлары табылды. Мұның бәрі теміржол желісін дамытуды қажет етті[2].

1955 жылы Қазақстанда, Қызылорда облысының Төретама кентінің маңында бірегей нысанның құрылысы басталды. Бұл Байқоңыр ғарыш айлағы.

Байқоңыр құрылысы саяси жағдайлар талап еткендей жылдам қарқынмен жүргізілді. Темір жол құрылысқа қажетті көптеген жүктерді, ең алдымен металл, цемент, құрылыс материалдарын жасырын тасымалдауды қамтамасыз етті. Болашақ ұшыру алаңдарында бастапқы позицияларды, техникалық қызмет көрсету цехтарын, басқару пункттерін салу жұмыстары басталды. Мұның бәрі алғашқы бітелген шұңқырдан басталды, содан кейін теміржол желісі құрылыс алаңына екпінді қарқынмен тартылды, оған құрылыс материалдары әкелінді, далада цемент қоймасын ұйымдастырды, жақын жерде ерітінді цехы салынып, жұмыс жүргізілді. 1957 жылдың көктемінде ғарыш айлағы инфрақұрылымының барлық негізгі элементтері пайдалануға дайын болды. Бір жарым жылдың ішінде «№2 алаңда» ұшыру кешені салынды, ол кейіннен «Гагарин старты» деп аталды.

Нәтижелер мен талқылау. Теміржол желілері қазір Байқоңыр қаласын (бұрынғы Ленинск) зымыранды ұшыру позицияларымен ұшыруға дайындайтын өндірістік ғимараттар кешенімен байланыстырады. Күн сайын жолаушылар пойыздары бастапқы позицияларға барады, кейбір бастапқы позициялар Байқоңырдан едәуір алыс және оларға жету жолы екі сағатқа созылады. Дәл осы жолдарда ұшыруға дайын, бірақ жанармай құйылмаған зымырандар ұшыруға жіберіледі. Байқоңырдың теміржол желісі тармақталған және айтарлықтай ұзындыққа ие болғанымен, ол «Қазақстан темір жолы» емес, ғарыш айлағындағы барлық теміржол функцияларымен айналысатын «Космотранс» кәсіпорнына тиесілі. Мұнда Куйбышев темір жолынан, Безымянка станциясынан теміржол көлігімен зымыран тасығыштар жеткізіледі.

1954 жылы КОКП ОК Қазақстанның солтүстік аудандарында, Сібірде, Орал мен

Солтүстік Кавказда тың жерлерді игеру есебінен елдегі егіс алқаптарын кеңейту туралы шешім қабылдады. Бұл қауіпті егіншілік аймақтары болғанына қарамастан, тың жерлерді игеруге үлкен үміт артылды.

Қазақстанның солтүстік аудандарында ондаған астық совхоздары құрылды. Тың игерушілер бүкіл елден келді, сондықтан оларды кейінірек атайды. Шын мәнінде, елдің батыс аймақтарынан еріктілерді жұмылдыру жүргізілді, белсенді үгіт-насихат жүргізілді, комсомол ұйымдары арқылы еріктілерді тарату практикасы жүргізілді. Айта кету керек, тыңға келгендер айтарлықтай жеңілдіктер алды: мүлікпен тегін жүру, 1 мың рубльге дейін ақшалай жәрдемақы, 10 жылға 20 мың рубльге дейін құрылыс несиесі, 2 мың рубльге дейін мал сатып алу, ауыл шаруашылығынан босату 2 жылдан 5 жылға дейін.

Трактор жасау зауыттары, сондай-ақ астық жинау комбайндарын шығаратын зауыттар мен ауыл шаруашылығы инвентарьлары осы аудандарға разнарядкалар бойынша жаңа техниканы жіберді. Еліміздің түкпір-түкпірінен далаға құрылыс материалдары, металл, машиналар мен механизмдер әкелінді. Тыңның кейбір аудандарында қалыпты жол бойындағы теміржол станцияларынан астық фермаларының орталық ғимараттарына тар темір жолдар салынды [3].

1956 жылы елімізде 125 млн.тонна дәнді дақыл жиналды, оның 50% - ы тың жерлерде алынды. Астықты қабылдау және сақтау үшін теміржол станцияларында сыйымдылығы ондаған мың тонна элеваторлар салынды. Элеваторлардың бетон құрылымдары ғарыш алаңының ұшыру алаңдары сияқты үлкен болды. Оларды салу кезінде темірбетон де, монолитті темірбетон де қолданылды. Элеваторлардың дайын элементтерін 50 метр биіктікке көтеру үшін далада бұрын-соңды болмаған мұнара крандары, ерітіндіні көтеру үшін – ерітінді сорғысы қолданылды. Дайын элеваторлар жалпақ даланың үстінен кемелер сияқты көтеріліп, 10-15 шақырым жерде көрінді.

1977 жылдың сәуір айында «Қазақ темір жолы» базасында үш жол құрылды: «Тың темір жолы», «Алматы темір жолы» және «Батыс Қазақстан темір жолы». КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстанның үш темір жолы «Қазақстан темір жолы» республикалық мемлекеттік кәсіпорнына біріктірілді.

Елдің өте үлкен көлеміне байланысты (батыстан шығысқа қарай 3000 км, солтүстіктен оңтүстікке қарай 1600 км) теміржол көлігі жолаушылар мен жүктерді тасымалдауда өте маңызды рөл атқарады. Қазақстан әлемдегі ең ірі астық экспорттаушылардың бірі болып табылады, жыл сайын шетелге орташа есеппен 20 млн.тоннаны құрайтын егіннің жартысына дейін жөнелтіледі. Теміржол көлігінің үлесіне елдегі жүк айналымының 58,1% тиесілі. Қазіргі уақытта еліміздің темір жолдарының жалпы ұзындығы 13,7 мың км құрайды, оның ішінде 3700 км-ден астамы электрлендірілген.

Еліміздің темір жол желісі бұл үш меридионалды темір жол: Орынбор - Ташкент, Петропавл - Қарағанды - Шу, Семей - Алматы, сондай-ақ бірнеше жалғастырушы субширотты темір жол магистральдары: Транссіб, Челябин - Қостанай - Көкшетау - Қарасұқ, Қарталы - Астана - Кулунда - Барнаул, Алма-Ата - Шу - Луговая - Тарыз - Шымкент - Арыс.

Ресеймен шекараның екі жақты қиылысуын болдырмау үшін соңғы жылдары Ақсу - Конечная (Семей мен Павлодарды байланыстырған), Хромтау – Алтынсарин (Ақтөбе мен Қостанай), Өскемен-Шар (Өскемен мен Семей) желілерінің учаскелерінде салынған.

1940 жылдың 19 қазанында КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен БКП(б) Орталық Комитетінің қаулысымен Қарағанды темір жолы ұйымдастырылды, ол Қазақ темір жолын мақсатты құрылымдау үдерісінің бастамасы болды.

1958 жылдың 1 шілдесінде КСРО-дағы ең ірі Қазақ темір жолы құрылды. Ұзындығы 11 мың км-ден асатын ол 15 бөлімшеден тұрды және Қазақстанды Сібірімен, Оралмен, Поволжьемен, Қырғызстанмен және Орта Азиямен қосатын барлық магистральдарды біріктірді.

1977 жылдың сәуір айында Қазақ темір жолының негізінде үш жол құрылды: Тың темір жолы, Алматы темір жолы және Батыс Қазақстан темір жолы.

Қорытынды. КСРО ыдырағаннан кейін үш қазақстандық темір жол «Қазақстан темір жолы» республикалық мемлекеттік кәсіпорнына біріктірілді (әріп. Қазақстан темір жолы).

Үкіметтің 2002 жылғы 15 наурыздағы № 310 «Қазақстан темір жолы» «Ұлттық компаниясы жабық акционерлік қоғамын құру туралы» қаулысына сәйкес республикалық мемлекеттік кәсіпорын базасында жабық акционерлік қоғам құрылды.

Бұл ретте Қазақстан аумағындағы темір жолдың бір учаскесі (Петропавл, Солтүстік Қазақстан облысы, Транссібір учаскесінің ұзындығы шамамен 250 км) Ресейдің Оңтүстік Орал темір жолымен басқарылады, ал Ресей аумағындағы темір жолдың екі учаскесі (Ресей аумағындағы Илецк Қазақстан мен Локоть батыс шекарасының жанындағы Ресей аумағы, Алтай өлкесі, жалпы ұзындығы 450 км) Қазақстан темір жолымен басқарылады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Исингарин Н.К. Қазақстан темір жолдары. Қалыптасуы. Алматы: 2004, 416 б.
- 2 Омаров А.Д. Қазақстан темір жолдарының тарихы. 1997, Б.287.
- 3 Қазақстан темір жолдары/Қазақ темір жолы // 15-1-0-541.Қазақстан темір жолдарының тарихына шолу. Темір жол көлігі // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: 2005. Т.ІІ. ISBN 9965-9746-3-2.

References list:

- 1 Isingarin N.K. Qazaqstan temir joldarı. Qalıptasuı. Almatı: 2004, 416 b.
- 2 Omarov A.D. Qazaqstan temir joldarınıń tarihi. 1997, B.287.
- 3 Qazaqstan temir joldarı/Qazaq temir jolı // 15-1-0-541.Qazaqstan temir joldarınıń tarihına sholu. Temir jol koligi // Qazaqstan. Ultıq enciklopediya. Almatı: 2005. T.II. ISBN 9965-9746-3-2.

Аннотация: Казахская железная дорога обеспечивает занятость более 147 тысяч человек и продолжает глубокую реформу железнодорожного транспорта страны. Железнодорожная отрасль Казахстана - это быстрорастущий рынок, производственный и технический потенциал которого стабильно увеличивается в последнее время. В число крупных промышленных проектов, реализуемых АО «НК «Қазақстан темір жолы», входят две транзитные магистрали стратегического значения (Хоргос-Жетыген и Узень-государственная граница с Туркменистаном). Таким образом, строительство и развитие всего железнодорожного транспорта республики сыграло выдающуюся роль в формировании современной экономики Казахстана. При огромной территории государства, грузоемкости многих отраслей реального производства этот вид транспорта остается, по сути, хребет нашей государственности, объединяющий в единое целое производительные силы страны. При особом значении железнодорожного транспорта важным является знание его социально-экономической роли, и главное - истории зарождения, становления и развития стальных магистралей. Ведь их протяженность достигла более 15 тысяч километров, и строительство продолжается и по сей день.

Ключевые слова: железная дорога, история, значимость, транспорт, магистраль, экономика, развитие

Abstract: Thus, the construction and development of railway transport throughout the Republic played an important role in the formation of the modern economy of Kazakhstan. With the huge territory of the state, the load capacity of many branches of real production, this type of transport remains the backbone of our statehood, which truly unites the productive forces of the country into a single whole. In the context of the special importance of railway transport, it is important to know its socio-economic role, and most importantly - the history of the emergence, formation and development of Steel highways. After all, their length has exceeded 15 thousand kilometers, and construction continues to this day.

Key words: railway, history, importance, Transport, Highway, economy, development

ЗАҢТАНУ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

UDK: 342.924

Kukeyev A.K.*

senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

BASIC PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL PROCEEDINGS

Author-correspondence: askar.kukeyev@mail.ru

Abstract: This article focuses on the study of the principles established in the Administrative procedure process code of the Republic of Kazakhstan. This code is a new document for our country. Scholars in the field of administrative law have different views on administrative procedural principles. All of them are based on the basic principles of the organization and functioning of Executive authorities in the administrative process. Principles as the most important social phenomenon for the state should reflect the basic, objectively necessary and stable laws and distinguish them from other types of legal acts. Thus, the administrative principles of judicial proceedings are the basis of the entire administrative judicial system and its individual institutions. Non-compliance or improper compliance with the principles in administrative court proceedings is the basis for recognizing decisions, actions and judicial acts as illegal. Non-compliance with or improper implementation of these principles in administrative proceedings and administrative proceedings is the basis for recognizing decisions, actions and judicial acts as illegal.

It also considers the need to comply with the principles of administrative proceedings, as well as the possible consequences of their non-compliance and neglect. In the described article, I reveal the need for responsible and strict compliance with all the principles of administrative proceedings, at all stages of the trial. Moreover, the article reveals not only the procedural duty of courts to comply with the principles, but also the parties to administrative proceedings, and also addresses the issues of possible abuse of rights, under the imitation of the exercise of their rights, in which the principles of legal proceedings are enshrined.

Keywords: principles of law, administrative procedural and procedural proceedings, principles of administrative proceedings, combination of collegial and individual consideration of cases, transparency, competition, dispositivity, efficiency.

Introduction.

The word «principle» (Latin: principium – beginning, foundation, first cause, origin[1]) has many meanings. The explanatory dictionary of V. I. Dahl gives the following definition of the principle: «Scientific or moral foundations, rules, foundations that do not deviate from»[2]. A slightly different interpretation of the principle is contained in the dictionary of the Russian language by S. I. Ozhegov: «The basic starting position of theory, education, worldview and theoretical programs; beliefs, perspectives, the main features of a device»[3]. Based on the given definitions of the term «principle», we can say with confidence that in whatever sphere this term is used, it will certainly mean some basic, fundamental concept (idea) that will permeate this sphere.

The principles of law are the basis of any branch of law and the legal system as a whole. Even the Romans knew the Maxim: «Principium est potissima pars cuiusque rei» [4].

Problems about the role of the principle of law in the scientific literature are interpreted differently depending on the type of legal thinking. In correlation with legal thinking, theoretical and practical issues of legislation and law enforcement, including the legal essence of the principles of law, will be predetermined.

Therefore, S. S. Alekseev interprets the principle of law as the first normative and dominant principle of law, which determines its content, its foundations and affects the laws of public life in it. The principles permeate the law, revealing their content in the form of the first

cross-cutting ideas and their main principles, regulations and guidelines [5, p. 102].

Theoretical analysis.

From this we derive instructions on the principles of administrative procedure - their direct effect, specific rules. However, in any case, they are not issued in the form of declarations, but rather serve as their «supporting structure», with the help of which the entire system of administrative procedural rules is built and formed. The procedural principles are intended to serve as a guide for law enforcement officials, as well as (very importantly) for law enforcement officials.

The second feature is versatility. Thus, the principles of the administrative process of law allow us to understand and realize the need to improve the law on administration and procedures. They should be taken into account when developing new, more progressive rules for administrative proceedings.

The third feature is the hierarchy of the principle. There are at least three «levels» in the field of administrative principles. First, General legal principles and General principles of administrative law. Second, the principles of the administrative process. Finally, the actual principles of administrative procedures. Each subsequent layer «follows» the previous layer, but at the same time introduces a new one that reflects the details of the «narrowing» regulatory area [6, p. 126].

Consequently, the principles of administrative process Express the legal views of modern society and the state, as well as the goals, methods and means of the activities of the bodies for authorizing and courts for reviewing and resolving administrative cases.

The principles of the management process can be divided into two groups: 1) General legal principles, including constitutional principles (legality, national language, democracy, etc.); 2) Industry-specific principles, which are ideas of regulation and guidance enshrined in the rules of law relating to governance and procedures.

Because the Constitution RK is a legal base for the entire legal system, it is necessary to allocate the constitutional principles of the administrative process that directly enshrined in the Constitution, and, therefore, affect the whole system of administrative-procedural norms. To the constitutional principles of administrative-jurisdictional process apply principles of justice only by courts (paragraph 1, article 75 of the Constitution), the independence of judges and their subordination to the law (paragraph 1 of article 77 of the Constitution), equality of the parties (paragraph 1 of article 14 of the Constitution); administrative and regulatory procedures are characterized by the principles of legality and the principle of equality of all persons before the law.

The administrative procedure and procedure code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the APPC) includes thirteen principles of administrative procedures and administrative proceedings (articles 5-17). According to their direct purpose, they can be divided into General, administrative and procedural principles.

The principle of legality, as one of the main General legal principles, is characteristic of the work of any subject of public relations. Legality is the basis of normal life in a civilized society and guarantees the interests of citizens and equality before the law [7, p. 167]. Without its observance, it is impossible to build a true legal state based on the will of a truly functioning civil society. Therefore, the provisions on legality are declared at the highest level - in the Basic law. According to article 34 of the Constitution of Kazakhstan, «everyone is obliged to observe the Constitution and legislation of the Republic of Kazakhstan...»[8].

In studies of the General theory of law, the principle of legality is understood as the principle of law, which is a strict and unwavering adherence to the democratic system of society, all subjects of legal communication and by-laws. Subjectivity, consisting of full and practical implementation of requirements, proper, rational and effective application of rights. Excludes minor arbitrariness in the activities of state bodies and authorities [5, p. 104].

In our view, the universal nature of this principle makes it possible to extend this action

to all stages of the trial and to all participants in the trial. If the claims of the person participating in the court or court proceedings are in accordance with the law, a fair trial may be conducted on the basis of the provisions of the law. Thus, this indicates the existence of a specific situation, and not that it should be unacceptable and should be confirmed in accordance with regulations (article 130 of the APPC RK).

In the scientific literature, there are different opinions about the content of the principle of legality in legal proceedings. Some believe that the application of this principle lies in the independence of judges and their subordination to the law [9]. Other - the content and limitations of the principle of legality in a broader sense, the correct application of the law by the court in the consideration and resolution of judicial disputes, as well as the rules of substantive and procedural law in all subjects of procedural issues. It was suggested that the signs should be confirmed by strict and precise compliance [10]. According to the latter position, the principle of legality applies not only to the court as an accreditation body for dispute resolution, but also autonomously to all participants in the judicial process and their actions.

Principle of justice. This principle freely applies to the rights and freedoms of participants in administrative legal relations involving the application of fair punishment and other administrative and legal measures of coercion that require appropriate application, depending on the circumstances of the dispute. The principle of fairness seems to determine the importance of ultra-legal administrative procedures performed by administrative bodies and their personnel.

Justice is usually expressed through the opposite principle of equality [11, p. 217].

The principles of protection of rights, freedoms and legitimate interests are set out in article 13 (2) of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, article 8 of the universal Declaration of human rights, article 14 (1) and article 6 (1) of the International Covenant on civil and political rights. Accordingly, they guarantee judicial protection and the protection of human rights and fundamental freedoms. When declaring the state's obligation to ensure that it exercises its right to judicial protection, judicial protection must be fair, competent, complete and effective.

It is advisable to distinguish two aspects of the implementation of the principle of integrity of judicial protection in administrative proceedings. 1) judicial protection must be provided for all types of claims, including violations of the authorities and their rights by the authorities. 2) the right to judicial protection is guaranteed by the state through an accessible judicial body and national compensation in the form of national compensation for damage caused by illegal actions (inaction) of the state. The judicial power must restore the violated rights and legitimate interests of citizens and businesses, compensate for the damage caused, and protect their rights and freedoms from unjustified restrictions or violations.

Principle of proportionality. The current principle of proportionality can be considered as one of the most important principles for the application of administrative procedures. It combines the principles of legality and convenience (rationality). In the case of a «good intermediary» of law and principles of law, proportionality is a universal balance of all basic legal phenomena, including the principles of interrelated procedures.

The application of this principle consists of three stages. The first step is to determine the legitimacy of the selected tool. The second step is to confirm the suitability of these tools for achieving the goal. The third is the (narrowly proportional) proportion of actions performed in accordance with the goals achieved, the need for which is determined. Here, the administration should make sure that the actions taken are not too «harsh» or too «soft». That is, on the one hand, it does not impose unreasonable restrictions on the rights of citizens, on the other - it allows you to achieve the desired results. The principle of proportionality applies only when the law allows for administrative discretion [6, p. 133].

The principle of limits on the exercise of administrative discretion. According to article 11 of the APPC RK, state bodies and authorities are obliged to exercise administrative discretion within the limits established by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

According to article 4 APPC RK administrative discretion - one of the possible solutions based on the powers of government, evaluate their legality, within the purposes and restrictions established by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Its importance is maximized when there is no necessary regulatory framework for resolving administrative disputes, when there are mandatory requirements for such regulation. In such cases, administrative freedom is an effective means of addressing certain regulatory shortcomings and contributes to a rapid, professional and appropriate response to changes in public life.

In this case, administrative discretion functions as an element of objective necessity. This is an important specific technical and legal tool for achieving the goal of legal impact.

At present, one of the things that requires special attention to the study of administrative matters is not finding out the knowledge of ingenious inventions about the existence of legal grounds is its own. The main element that is important for the possible use of discretionary powers to allow some agencies the right to instructions under the laws of opportunity and in some cases the addition of other contradictions.

The principle of priority of rights. According to article 12 APPC RK all doubts, contradictions and ambiguities in the legislation of the Republic of Kazakhstan on administrative procedures shall be interpreted in favor of the participants of administrative procedures.

The principle of the rule of law is one of the components of the system that guarantees the right of participants to protection. The presence of irreparable doubts should prevent the court from taking action.

The implementation of this principle is a prerequisite for bringing the rules of administrative proceedings closer to the internationally recognized principles and norms of international law, improving the quality of judicial acts adopted, as well as reducing the number of appeals, disciplinary measures and Supervisory complaints. This helps to respect the law and build confidence in justice.

The principle of protection of the right to trust. Legal expectation is a phenomenon that has long been known in German public law [12]. It was developed in the 19th century. In the practice of the Supreme administrative court of Prussia [13]. The principle prohibiting the violation of legitimate expectations is that the person whose rights are affected by the decision should not suffer from sudden changes in the views and policies of state institutions, and the rights of such persons are compensated. The doctrine of legitimate expectations must work in situations where existing legal norms, previous administrative practices, or other circumstances (such as Agency promises) allow a legitimate person to trust certain legal consequences [14]. These requirements are part of the Federal law of the Federal Republic of Germany of 1976, part 2 of part 2 (Cancellation of illegal acts) and part 2 of part 49 (Cancellation of legal acts). It seems to be reflected in the most concentrated way. However, the effect of this principle is quite broad. The Federal Republic of Germany believes that people should be given the opportunity to present their position at hearings if state authorities change their previous practice [13]. These decisions also have a written justification obligation [15]. Unfortunately, kazakh legislation does not establish a general provision for the protection of legitimate expectations or a specific provision for the cancellation of adopted administrative acts.

The principle of prohibiting abuse of official requirements. The principle of prohibiting abuse of official requirements (prohibition of superformalism). This rule prohibits civil servants from requiring citizens and legal entities to comply with legal requirements, including the rules of internal organizations, if this can be done without taking into account administrative bodies. You can't just refuse permission to meet (unless, of course, the law explicitly requires it). This principle has many purely procedural aspects. Therefore, at the beginning of the procedure, you can not refuse to accept a document only if it is associated with an obvious and correctable error in the document. When documents are issued to unauthorized persons, the latter must be sent to the competent authority separately (not returned to the

applicant). A refusal to accept a document will not be accepted for consideration just because it is easy to correct errors in it. Finally, the main conclusion to be drawn from this principle is that refusal of the application (voluntary acceptance of other shortcomings) is not allowed only in the context of a formal violation of administrative procedures.

The principle of presumption of reliability. According to article 15 APPC RK, when implementing administrative procedures, it considers materials, objects, documents and information provided by participants in administrative procedures to be reliable until the authorities and authorities establish counteraction.

A literal interpretation of the term allows us to conclude that we have received official information from the participants in the process, and its use guarantees a sense of honesty in our actions. In other words, we can talk about assessing the reliability of such information - citizens and other persons have the right to trust official information if it is not proven. In general, authentication is the responsibility of participants to ensure that materials, objects, documents, and information are accurate and that users are properly authenticated.

Participants in the process have the following rights when using materials, objects, documents and information: a) expectations from other persons in relation to lawsuits and decisions based on the assessment of the reliability of this information; b) request compensation for damages resulting from the use of incorrect information.

Active role of the court. It should be noted that in General, the equality of the parties in any judicial process can not be considered as a conflict between one party and the other and the absolute passivity of the court. The process involves a certain activity of the court [16, p.10]. Thus, on the basis of paragraph 2 of article 16 APPC RK, the court is not limited to explanations, statements and motions of the participants in the administrative process provided in their deliberations, evidence of administrative cases and other materials, but all the situations de facto important for the proper settlement of administrative cases, studying comprehensively, fully and objectively. In accordance with paragraph 2 of article 33 APPC RK fixed rule according to trial to be determined by the assignment rule checks only at the request of the persons participating in business, or at the initiative of the person.

In accordance with article 112 and 113 APPC RK, the court recognized the compulsory attendance of participants in the administrative process and has the right to summon them to court under threat of penalty if they fail to appear.

In Germany, there is a similar principle of administrative procedure, called the principle of inquiry, established by article 86 of the administrative courts Act. In accordance with this principle, the court is obliged not only to explain the rights and obligations of citizens, but also to advise them, especially on the part of ignorant citizens, in the event of a formal error in court [17, p.316].

In a French administrative court, a judge formally orders that information be passed to the other party in order to take steps for investigation or special verification, such as an investigation, additional investigation, or document request. The Council of state of France, the highest body of administrative proceedings, considers administrative cases both in this case and in cases of appeal and disciplinary punishment, and always provides the administration with evidence in the case, as well as the reason for the decision being appealed [18, p.447-448].

Consequently, the principle of the active role of the court in administrative proceedings means that it not only helps the applicant to assist the court in conducting a particular procedural proceeding, but also serves as a judicial guide in this process.

The principle of reasonable time for administrative proceedings. According to article 17 of the APPC RK, administrative procedures, including the creation of certain procedural procedures, will be completed within a reasonable time.

When determining a reasonable time, such circumstances reflect the legal and actual complexity of the administrative case, the degree of use of procedural law and the fulfillment of the procedural obligation in the administrative process. The measures taken, the sufficiency of

the procedure and the effectiveness of the court's actions are taken to speed up the consideration of administrative cases.

The importance of this principle, in combination with or in conjunction with other principles of administrative procedure, ensures that administrative disputes are resolved accurately and in a timely manner and that judicial tasks are effectively performed within a reasonable time frame. Guarantee and minimize the cost of funds and efforts of both the court and the parties to the dispute. This situation requires that the parties review the case as soon as possible, regardless of the court. In our opinion, it is unacceptable to postpone trials for months or years, including preliminary ones, in order to create a new opposition to the opposing parties.

Currently, these conditions apply to the court when resolving cases arising from administrative and other public legal relations (citizens or legal entities or individual entrepreneurs). The difference in the terms of consideration of court cases of the same category is primarily due to the complexity of their resolution. As already noted, in cases of challenging normative legal acts, non-normative legal acts, actions (omissions) of authorities with the participation of legal entities, as a rule, it is necessary to collect and evaluate more evidence and establish more legal facts than in cases involving citizens.

To implement the principles of procedural economy in administrative procedures, it is recommended to establish the following rules. 1) reasonable time should be understood the period from the date of receipt of the application before the court decision, given the legal and factual complexity of the claim process, conduct of participants, and the possible validity of the lawsuit, an objective consideration of the case, making reasonable and impartial decisions. 2) the administrative dispute must be considered within a reasonable time, but not more than 3 months. The proposed rule provides the court, which has assessed the degree of complexity of administrative proceedings, the opportunity to make decisions on it as soon as possible, without exceeding the established limits, with the conscientious performance of their obligations by the participants in the process. Do. At the same time, a violation of the principles of procedural economy is when the court had the opportunity to consider a simple case in a short time, but considered it wherever possible.

Conclusions.

Relevance of the study of administrative procedures and principles, identification of gaps in the regulation of relations between administrative bodies and individuals, legal integration at the Federal and regional levels of uniform procedural rules for the implementation of their functions by administrative bodies. Because of the lack and principle of interaction with the public. This situation is the result of the inadequate legal safeguards to ensure the realization of constitutional rights of citizens and organizations: priorities of the rights and freedoms of man and constitutional obligations of the state to respect and protect these rights (paragraph 2 of article 13 of the Constitution RK). The existing regulation of these important issues by acts of varying legal force is fragmentary and incomplete, and is the result of each Executive body setting its own rules of procedure. They often conflict with each other, which makes a person consciously vulnerable. The inequality of the parties to administrative legal relations is due to the nature of these relations, since these relations are characterized by the bad faith of one of the subjects (administrative body). The resulting imbalance in the balance of rights and obligations is a necessary element of administrative legal relations, the elimination of which leads to the creation of a management and control tool, the implementation of its main tasks and functions. Nevertheless, the inequality of the subject should not be expressed by the arbitrariness of the authorities. And the main task of the state is to provide an individual with appropriate legal remedies against abuse of power by the authorities.

At present, the level of legal protection of citizens in relation to state bodies requires the development of effective mechanisms for the effective functioning of state bodies and ensuring legal protection of citizens in the exercise of their rights. It is low due to the partial legal validity of certain administrative actions.

References list:

- 1 Latin online translator [Electronic resource] // URL: <http://latin-online.ru/principium-i/> (date accessed: 15.06.2020).
- 2 Explanatory dictionary V.I. Dahl [Electronic resource]//URL: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=33183> (date accessed: 15.06.2020).
- 3 Explanatory dictionary of S.I. Ozhegova [Electronic resource] // URL: <http://www.ozhegov.com/words/27008.shtml> (date accessed: 15.06.2020).
- 4 «The principle is the most important part of everything».
- 5 Alekseev S.S. Problems of the theory of law. A course of lectures in two volumes. T.1.Sverdlovsk, 1972. 396 p.
- 6 Davydov K.V. Principles of administrative procedures: functions, system, development prospects // Bulletin of the Voronezh State University: Series: Law. 2017. No. 2. P.125 - 143.
- 7 Bratanovsky S.N. Theory of State and Law. Moscow: Direct-Media, 2013.241 p.
- 8 The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (as amended by the Law of the Republic of Kazakhstan dated March 10, 2017 No. 51-VI 3PK) [Electronic resource] // URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1162 (date of access: 05.07.2020).
- 9 Commentary on the Arbitration Procedural Code of the Russian Federation (itemized) (edited by V.V. Yarkov). 3rd ed., Rev. and add. 1Infotropic Media1, 2011/
- 10 Ryzhakov A.P. Article-by-article commentary to the Arbitration Procedure Code of the Russian Federation / A.P. Ryzhakov. [Electronic resource]. Help System Consultant Plus Technology 3000: Information Bank Legislation Comments. Moscow, 2008.448 p.
- 11 General theory of law and state: a textbook for students of higher educational institutions / 3rd ed., Revised. and add. ... Moscow: Yurist, 2001. 517 p.
- 12 Thomas R.Legitimate Expectations and Proportionality in Administrative Law. Oxford, 2000.P.XI.
- 13 Singh M.P.German Administrative Law in Common Law Perspective. NewYork, 2001.P.150–161.
- 14 Melnichuk G.V.Standards for the assessment of discretionary acts in administrative law in Germany // Legislation. 2011. No. 10.P. 88.
- 15 This rule, for example, is directly enshrined in Part 3 of Art. 45 LAP of Finland (see: Collection of legislative acts on administrative procedures. Almaty, 2013.P.376).
- 16 KurokhtinYu.A. Constitutional and legal regulation and implementation of the principle of adversarial proceedings in the Russian Federation: Authoreferat dis. ... cand. jurid. sciences. Moscow, 2007.27 p.
- 17 Administrative law of foreign countries; Textbook / ed. A.N.Kozyrin and M.A.Shtatinoy Moscow: Spark, 2003.464 p.
- 18 Braban G. French administrative law / G.Braban; Per. with fr. D.I.Vasiliev, V.D.Karpovich; Ed. and with entry. Art. S.V.Bobotova. Moscow:Progress, 1988. 487 p.

Түйін: Бұл мақала Қазақстан Республикасының Әкімшілік іс жүргізу кодексінде белгіленген принциптер мәселелерін зерттеуге мамандандырылған. Бұл кодекс біздің еліміз үшін жаңа күжат. Әкімшілік құқық саласындағы ғалымдардың әкімшілік іс жүргізу қағидаларына әртүрлі көзқарастары бар.

Олардың барлығы әкімшілік процестегі атқарушы биліктің ұйымдастырылуымен қызмететуінің негізгі принциптеріне негізделген. Қағидалар мемлекет үшін ең маңызды әлеуметтік құбылыс ретінде негізгі, объективті қажет және тұрақты заңдарды бейнелеп, оларды басқа құқықтық актілер түрлеріне нажыратуы керек. Сонымен, сот ісін жүргізудің әкімшілік принциптері бүкіл әкімшілік сот жүйесінің, оның жекелеген институттарының негізі болып табылады. Әкімшілік сот ісін жүргізуде қағидалардың сақталмауы немесе дұрыс орындалмауы шешімдерді, іс-әрекеттерді және сот актілерін заңсыз деп тану үшін негіз болып табылады. Осы қағидалардың орындалмауы немесе тиісінше орындалмауы әкімшілік ісжүргізу және әкімшілік ісжүргізу кезінде шешімдерді, іс-әрекеттерді және сот актілерін заңсыз деп тану үшін негіз болып табылады.

Сондай-ақ, әкімшілік ісжүргізу қағидаларын сақтау қажеттілігі қарастырылады, сондай-ақ

оларды сақтамау мен ескермеудің ықтимал салдары ашылады. Сипатталған мақалада мен сот ісінің барлық кезеңдерінде әкімшілік іс жүргізудің барлық принциптерін жауапкершілік пен және қатаң сақтау қажеттілігін ашамын. Сонымен қатар, бұл бапта соттардың ғана емес, сонымен қатар әкімшілік ісжүргізу тараптарының процессуалдық міндеттемелері ашылған, сонымен қатар олардың сот ісін жүргізу принциптері бекітілген құқықтарын жүзеге асырудың имитациясы кезінде құқықтарды теріс пайдалану мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: құқық қағидалары, әкімшілік іс жүргізу және процессуалдық іс жүргізу, әкімшілік іс жүргізу қағидалары, істерді алқалық және жеке қараудың үйлесімділігі, ашықтық, бәсекелестік, дискреттілік, тиімділік.

Аннотация: Данная статья специализируется на изучении вопросов принципов, установленных в Административном процедурно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. Данный кодекс - новый документ для нашей страны. Ученые в области административного права имеют разные взгляды на административные процессуальные принципы. Все они основаны на основных принципах организации и функционирования органов исполнительной власти в административном процессе. Принципы как важнейшее социальное явление для государства должны отражать основные, объективно необходимые и стабильные законы и отличать их от других типов правовых актов. Таким образом, административные принципы судопроизводства являются основой всей административной судебной системы, ее отдельных институтов. Несоблюдение или ненадлежащее соблюдение принципов в административных судебных процессах является основанием для признания решений, действий и судебных актов незаконными. Несоблюдение или ненадлежащее исполнение этих принципов в административном производстве и административном производстве является основанием для признания решений, действий и судебных актов незаконными.

Также рассматривается необходимость соблюдения принципов административного судопроизводства, а также раскрываются возможные последствия их неисполнения и пренебрежения. В описанной статье, мной раскрывается необходимость ответственного и неукоснительного соблюдения всех принципов административного судопроизводства, на всех стадиях судебного разбирательства. Более того, в статье раскрывается не только процессуальная обязанность судов по соблюдению принципов, но и сторон административного судопроизводства, а также затрагиваются вопросы возможного злоупотребления правами, под имитацией реализации своих прав, в которых закреплены принципы судопроизводства.

Ключевые слова: принципы права, административно-процессуальное и процессуальное производство, принципы административного судопроизводства, сочетание коллегиального и индивидуального рассмотрения дел, прозрачность, конкуренция, диспозитивность, эффективность.

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMY

УДК: 637.4

Дауренбеков Х.Т.,* Сапарбекова П.Е.

а-ш.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДИЕТАЛЫҚ ЖҰМЫРТҚАЛАР ӨНДІРІСІ - ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ

Автор-корреспондент: khanibek1960@mail.ru

Түйін: Мақалада тауық жұмыртқасының сапасы, сақтау мерзімі, амин қышқылдық құрамы. Диеталық жұмыртқалардың алғашқы жеті күніндегі өн бойындағы өзгерістердің адам денсаулығына әсері толық тексерістен өтпеген. Сақталу мерзіміне байланысты жұмыртқаның қасиеттері туралы ғылыми мәліметтер аз болғандықтан диетолог мамандарда, дәрігерлерде және дүкен қызметкерлеріде жұмыртқа туралы жалпы мәлімет берумен шектеледі. Сондықтан, біздің маман ретіндегі пікіріміз - диеталық жұмыртқаның құрамында адамның денсаулығына тікелей ықпал ететін, адамның имунитетінің жоғары болуына әсер ететін биологиялық белсенді заттар бар. Ондай белсенді заттар ана сүтінде, биенің саумалында бар. Мұндай имунитеттің жоғары болуына ықпал ететін заттар анадан ұрпаққа берілетін кез келген тағамның, я азықтың құрамында болады деген ойдамыз. Адамзаттың қолдануы үшін мұндай заттардың ең қолайлысы биенің саумалы емес(қала тұрғындары ауылдан арнайы алдыруы қажет), сиырдың қам сүті емес(қам сүттің гигиеналық талаптарға сәйкес болмауы), бал арасының «ана сүті» емес (омартадан әкелу және қасиетін сақтай білу өте қиын) - қарапайым тауықтың диеталық (балғын) жұмыртқасы жайында сөз болады.

Кілт сөздер: дәмді, шипалы, диеталық жұмыртқа, нәруыз, амин қышқылдары, имунитет, инкубациялық жұмыртқа.

Кіріспе. Бүгінгі таңда көптеген көреген адамдар өз денсаулығына оң көзімен қарауды жөн санап жүр. Бұл көзқарастың дұрыстығына дәлел ретінде кәзіргі кезеңнен 2500 жылдай бұрын өмір сүрген ұлы Гиппократтың «Сенің дәрің – күнделікті тамағың» деген өсиетін айтуға болады. Күнделікті тағамның сапасына, көлеміне және құндылығына назар аудару даналықтың белгісі. Сол тағамның ең жеңіл қорытылатыны, жылдам дайындалатыны және ең құндыларының бірі - қарапайым тауық жұмыртқасы.

Теориялық талдау. Кәзіргі кезде дүкен сүресінен көретіндеріміз, дастархан мәзірінен байқайтынымыз өңдеудің бірнеше сатысынан өткен әрлеу, безендіру арқылы сыртын көркейтп, әдемілеп қойған, арнайы қорапталған өсімдік өнімдері. Тағамның осы түрлері тіліміздің дәмге деген құшырын қанағаттандырғандықтан жеген сайын жегіңіз келе береді. Айтары жоқ олар ағзаға қоректік зат ретінде пайдалы, бірақ азғана мөлшерде. Ал, мұндай тағамдар ас мәзірінде көп болғандықтан ағзаға мөлшерден тыс ас ретінде қабылдауымызға тура келеді. Көптеген диетолог ғалымдардың пікірінше, бұл тағамдардың артық мөлшері адамдардың денсаулығының нашарлауына ықпал етеді, себебі біздің ағзамыздың құрам бөліктері жоғарыда айтылған өнімдердің құрам бөліктерімен сәйкес емес, әсіресе нәруыздар бөлімі. Нәруыздың құрамындағы ауыстырылмайтын амин қышқылдары толыққанды болмаса, яғни біреуі ғана жетіспесе, Нобель сыйлығының иегері, американдық биохимик А.Ленинджердің тұжырымы бойынша ол нәруыздың биологиялық құндылығы нөлге тең және де ағзадағы нәруыздардың қалыптасуы бірқалыпты жүруі үшін барлық амин қышқылдары ағзаға бір мезгілде енуі қажет. Өсімдік тектес нәруыздардың биологиялық құндылығы жануар тектес нәруыздардың құндылығынан әлдеқайда төмен болғандықтан, ағзаны қажетті амин қышқылдарымен қамтамасыз ету үшін көп мөлшерде өсімдік тектес нәруыздарды қолдануымыз керек. Демек, ағзаға артық мөлшердегі, қосымша энергия қабылдауымызға тура келеді. Ал, құс жұмыртқасы нәруыздық және майлық бөлімі біздің ағзамыздың

табиғи талабына тура келеді. Сол себепті дүние жүзінде тауық жұмыртқасына сұраныс өсіп келеді, біздің мемлекетімізде де сұраныс күрт өседі. Бұл сұраныстың негізі жұмыртқаның тағамдық қасиеттеріне байланысты. Құс жұмыртқасының сақталу мерзіміне байланысты қойылатын талаптарға сәйкес диеталық және асханалық болып бөлінеді. Туылған күнін есептемегенде 7 күн сақталған жұмыртқа диеталық болып есептеледі.

Құс фабрикасы мамандарының инкубациялық (ұрықталған) жұмыртқаларға байланысты қойылатын талаптары өте көп. Сол талаптарының үшеуіне тоқталайық, біріншісі - инкубациялауға жарамды жұмыртқаның сақталу мерзімі жеті күннен аспауы тиіс. Екіншісі - инкубациялық жұмыртқаларды сақтайтын қойманың температурасы 8-12° С градустың арасында болуы керек. Үшіншісі - сарыуыздың құрамындағы А дәруменімен каротиноидтардың мөлшері. Жұмыртқа сарыуызының бір граммында А дәруменінің мөлшері - 6 мкг/г, каротиноидтар - 15-18 мкг/г кем болмауы тиіс. Инкубациялық жұмыртқаларға қойылатын талап орындалмаса жұмыртқалардан алынатын балапандардың санын кеміп кетеді. Жұмыртқаның сақталу мерзімі, сарауыздың құрамындағы дәруменмен каротиноидтардың мөлшері және сақтау температурасы болашақ балапанның сапасына әсері ересен болғандықтан, бұл факторлар құс шаруашылығында тиянақты зерттеліп, зерделеніп жоғарыда айтылған көрсеткіштерге тоқталған. Ал, Қазақстан республикасы өкіметінің жұмыртқаға және жұмыртқа өнімдерінің қауіпсіздігіне байланысты қаулысында диеталық жұмыртқаның сақталу мерзімі 7 күннен аспасын және сақталу температурасы 0°С - 20° С деп көрсетілген. Дәрумен және каротиноидтар туралы мәлімет мүлдем жоқ. Осы үш талапты сараптасақ, құс шаруашылығы мамандарының инкубациялық жұмыртқаға деген талабы мемлекеттік деңгейдегі тағамдық диеталық жұмыртқаға деген талабынан жоғары. Яғни, халықтың денсаулығы балапанның өміршеңдігіне қарағанда төмен бағаланып отыр. Бұл дұрыс емес.

Мемлекеттің жұмыртқаға байланысты қаулысы Ресейдің мемлекеттік стандартынан ешқандай сараптамасыз көшіріп алынғанға ұқсайды. Ал, Ресейде де жұмыртқаға байланысты стандарт, бұрынғы тағамдық жұмыртқаларға талаптың деңгейі төмен кездегі стандарттан алынып, қайта өңделген стандарт. Диеталық жұмыртқалардың алғашқы жеті күніндегі өн бойындағы өзгерістердің адам денсаулығына әсері толық тексерістен өтпеген. Сақталу мерзіміне байланысты жұмыртқаның қасиеттері туралы ғылыми мәліметтер аз болғандықтан диетолог мамандарда, дәрігерлерде және дүкен қызметкерлеріде жұмыртқа туралы жалпы мәлімет берумен шектеледі. Сондықтан, біздің маман ретіндегі пікіріміз диеталық жұмыртқаның құрамында адамның денсаулығына тікелей ықпал ететін, адамның иммунитетінің жоғары болуына әсер ететін биологиялық белсенді заттар бар. Ондай белсенді заттар ана сүтінде, биенің саумалында бар. **Мұндай иммунитеттің жоғары болуына ықпал ететін заттар анадан ұрпаққа берілетін кез келген тағамның, я азықтың құрамында болады деген ойдамыз.**

Нәтижелер мен талқылау. Адамзаттың қолдануы үшін мұндай заттардың ең қолайлысы биенің саумалы емес (қала тұрғындары ауылдан арнайы алдыруы кажет), сиырдың қам сүті емес (қам сүттің гигиеналық талаптарға сәйкес болмауы), бал арасының «ана сүті» емес (омартадан әкелу және қасиетін сақтай білу өте қиын) - **қарапайым тауықтың диеталық (балғын) жұмыртқасы.** Бұл бағытта бүгінгі таңда жете зерттелмеген, дегенмен жұмыртқаның биологиялық құндылығын көрсететін кестені назарларыңызға ұсынып отырмыз.

Кесте №1. Ана сүтінің және тауық жұмыртқасының амин қышқылдарының мөлшері

Амин қышқылдары	ФАО\ВОЗ		Құрамы			
	3 мөлшері		Ана сүті		Жұмыртқа	
	г\100г	%	г\100г	%	г\100г	%
Валин	5,0	100	6,6	132	7,4	148
Изолейцин	4,0	100	6,4	160	6,9	172
Лейцин	7,0	100	8,9	127	9,4	134
Лизин	5,5	100	6,3	114	6,9	125
Метионин+ цистин	3,5	100	4,3	122	5,6	160
Фенилаланин+ тирозин	6,0	100	10,1	168	9,9	165
Треонин	4,0	100	4,6	115	5,0	125
Триптофан	1,0	100	1,6	160	1,6	160

Қорытынды. Бұл кестеде көрсетілгендей тауық жұмыртқасының құрамындағы нәруызда ауыстырылмайтын амин қышқылдарының барлығы бар, сондықтан жұмыртқаның нәруызын толыққанды, яғни биологиялық тұрғыдан өте құнды деп айтуға негіз бар. Диеталық жұмыртқаның бағасы совет заманында асханалық жұмыртқаға қарағанда 20- 30 пайызға жоғары болатын, шет елдерде одан да қымбат болуы мүмкін. Кәзір азық- түлік дүкендерінен арнайы көрсетілген немесе қорапталған диеталық жұмыртқаларды байқамаймыз. Құс фабрикалары тағамдық жұмыртқаларды көбінесе салмағы бойынша мөрленген санаттармен сатады. Асханалық жұмыртқалар ағзаны тек қоректік заттармен ғана қанағаттандырады. Ал, диеталық (балғын) жұмыртқа ағзаға қоректік зат болумен қатар, адамдардың денсаулығының жақсаруына, иммунитетті жоғарлату арқылы ықпал етеді. Сол себепті, өзінің денсаулығына және тамақ мәзіріне назар аударатын азаматтар тек диеталық (балғын) жұмыртқамен тамақтануы керек деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орлов М.В. и др. Инкубация/ М.В.Орлов, А.У.Быховец, К.В.Злочевская; Под ред. М.В.Орлова. 2-е перераб. Издание доп. Москва. Колос, 1982. 223с.
2. Технический регламент утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан «Требования к безопасности яиц и яичных продуктов». Астана. 2010.
3. Фисинин В.И. Стратегия инновационного развития птицеводства России //Комбикорма. 2012. Москва. № 4. С.3-6.
4. Штеле А.Л. Куриное яйцо: вчера, сегодня, завтра. Москва. Агробизнесцентр, 2004. 196с.

References list:

1. Orlov M.V. i t.p. Inkubatsiya/ Orlov M.V., Bykhovets A.YU., Zlochevskaya K.V.; Pod red. M. V. Orlova. 2-y pomoshchnik. Izdanie dop. Moskva. Kolos, 1982. 223 s.
2. Tekhnicheskiiy reglament, utverzhdenyy Pravitel'stvom Respubliki Kazakhstan «Trebovaniya k bezopasnosti yaits i yaichnykh produktov». Astana. 2010.
3. Fisinin V.I. Strategiya innovatsionnogo razvitiya ptitsevodstva Rossii //Kombikorma. 2012. Moskva. № 4. S.3-6.
4. Stela A.L. Kurinye yaytsa: vchera, segodnya, zavtra. Moskva. Tsentr Agrobiznesa, 2004. 196s.

Аннотация: В статье рассматриваются качество куриных яиц, сроки хранения, состав

аминокислот. В течение первых семи дней диетических яиц не было проверено влияние изменений на здоровье человека. В связи с небольшими научными данными о свойствах яиц в зависимости от срока хранения, диетологи ограничиваются распространением общих сведений об яйцах у специалистов, врачей и сотрудников магазинов. Поэтому наше мнение, в составе диетических яиц содержатся биологически активные вещества, непосредственно влияющие на здоровье человека, способствующие повышенному иммунитету человека. Такие активные вещества содержат в грудном молоке, в парном молоке кобылицы. Мы думаем, что такие вещества, которые способствуют повышенному иммунитету, будут содержать любые продукты, которые передаются от матери к потомству. Один из таких продуктов - диетическое (свежее) яйцо обыкновенной курицы.

Ключевые слова: вкусное, лечебное, диетическое яйцо, нутритивность, аминокислоты, иммунитет, инкубационное яйцо.

Abstract: The article discusses the quality of chicken eggs, shelf life, and the composition of amino acids. During the first seven days of dietary eggs, the effect of changes on human health was not tested. Due to the lack of scientific data on the properties of eggs depending on the shelf life, nutritionists are limited to distributing General information about eggs to specialists, doctors and store employees. Therefore, our opinion is that dietary eggs contain biologically active substances that directly affect human health and contribute to increased human immunity. Such active substances are found in breast milk, in the fresh milk of mare. We think that such substances that contribute to increased immunity will contain any products that are passed from mother to offspring. One of these products is dietary (fresh) an ordinary chicken egg.

Key words: tasty, healing, diet egg, nutritive, amino acids, immunity, hatching egg.

ӘӨЖ 619.617-(0758)

Ильясов Б.К., Батхиева Г., Нурходжаев Н.О. *

ветеринария.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮЙЕ КОНЬЮНКТИВИТІ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ШАРАЛАРЫ

Автор корреспондент: psnurjan@mail.ru

Түйін: Мақалада Атырау облысының Доссор Мақат ауылынан және Түркістан облысының Созақ, Отырар және Арыс аудандарынан түйелердегі өткір және созылмалы катаральды конъюнктивиттің зерттеу нәтижелері келтірілген. Бұл аймақтарда барлығы 31 тұқымды мал тексерілді. Авторлар алғашқы болып жергілікті түйелердегі жедел және созылмалы катаральды конъюнктивиттің клиникалық белгілерін сипаттады. Сонымен қатар, осы ауруды емдеу әдістері жасалған. Түйе конъюнктивитін емдеу үшін М.А.Юсупов, Б.К.Ильясов әдісі бойынша емдік және онымен байланысты дәрілер қолданылды. Жедел және созылмалы катаральді конъюнктивит кезінде авторлар ең жақсы нәтиже түйіндерді ассоциацияланған көз тамшыларымен күніне 2 рет (таңертең және кешке) 4-7 күн бойы емдеу кезінде алынғанын анықтады. Осымен бірге, түйенің азықтанатын шөптерінде басқа жануарлардан айырмашылығы бар. Мақалада қарастырылатын мәселенің ветеринарлық аспектісі – адам ағзасының саулығына да әсер етеді. Осыған орай, денсаулық интеллектісінің дұрыс дамып қалыптасуының түп-тамыры - адамның азықтанатын өнімдері болғандықтан мақалада қойылып отырылған мәселе өткір өзекті.

Кілт сөздер: түйе, жіті, катаральді, созылмалы конъюнктивит, көз, ассоциацияланған препарат, 3-5 тамшы.

Кіріспе. Түйенің ғылымымен айналысқан зерттеушілерінің айтуынша, аталған мал түлігі үй жануарларының ішіндегі ең сүйкімдісі, асықпай аяғын маң-маң басып, бұл жарықтықтың адам баласына жасалған сезімталдығымен әрі жақсылығын атаған жөн. Түйенің осы айтылған сүйкімділігі құранда да келтірілген.

Елбасының рухани жаңғыру бағдарламасында, ертеден ата-бабамыздың мінсең – жексең - көлік, сүті және еті азық, жүнімен терісі киім болатын түйенің көз аурулары сирек кездессе де, әлі де елді мекендерде байқалатындығын атаған жөн. Ең бастысы түйе неге көз ауларымен сирек аурады немесе тіпті кейбір көз ауруларына шалдықпайды. Біздің болжамымыз бойынша, түйенің көз аумағы, сыртқы ортаның әсерінен жақсы қорғалған. Көз аумағында жүні өсіңкі, түйенің бойы биікте, басы көтеріңкі болғандықтан оған жел тұрғанда әртүрлі шөптің және басқа заттардың ұнтақтары немесе шаң т.б. ұсақ нәрселердің түсуіне басқа жануарлармен салыстырғанда жол аздау. Осымен бірге, түйенің азықтанатын шөптерідебасқа жануарлардан айырмашылығы бар.

Теориялық талдау. Біз, қол жеткен ғылыми әдебиеттерден түйенің көзаурулары жөніндегі мәліметтерді кездестіре алмадық. Сондықтан осы жұмыстың мақсаты түйе конъюнктивиті бойынша жиналған ғылыми жаңалықтарымызды жариялау. Ғылыми әдебиеттерде қара мал, ұсақ мал, және басқадауы жануарлардың көз аурулары жөнінде, әсіресе блефарит, конъюнктивит, кератит, керато-конъюнктивит, панофтальмиттер т.б. аурулар жөнінде келтірілген деректер жеткілікті. Жоғарыда аталған жануарлардың көз ауруларының этиологиясы, клиникалық белгілері, балауы, емі және аурудың алдын алу шаралары көптеген ғалымдармен зерттеліп әдебиеттерге тіркелген [1,2,3].

Түйенің көз ауруларын біз сонау 70-ші жылдардан бастап осы күнге де бақылауға алдық. Біздің бақылау және зерттеу жұмыстарымыз Атырау облысының Мақат, Доссор, Сагиз, Байшонас елді мекендерінің жеке меншіктегі малдары болса, кейіннен Түркістан облысының Отырар, Арыс, Созақ аудандарының түйе шаруашылықтарында жүргізілді.

Түйе конъюнктивитінің негізгі себептерінде басқа жануарлардың конъюнктивитінен көп айырмашылығы жоқ. Атап айтсақ, әртүрлі механикалық әсерлер-жарақаттар, конъюнктивалдық қапшыққа бөгде заттардың түсуі (шөптің, ағаштың ұнтағы, желдің әсерінен шаң-тозаң, күл т.б.). Осыған қоса қабақтардың аномалиясы-қабақтың сыртқы немесе ішке қайырылуы, трихиазис. Аталған факторлар конъюнктиваны тітіркендіреді және оның қорғаныс функциясын бұзады.

Химиялық факторлерге, түйелер ұсталатын қораларды аммиакпен байыталған газдың исі, известі шаңы, түтін, әртүрлі тітіркендіргіш дәрі-дәрмектердің әсерлері. Түйенің конъюнктивалық қапшығында ұйқыда жатқан микроорганизмдердің қоспасы болғандықтан, мал организмнің қорғаныс күші азайғанда, солар вирулентті және патогенді болып конъюнктивит туындатады. Осыған қоса конъюнктивиттің туындауы, қабыну ахуалы көршілес ұлпалардан жалғасады (орбита, жас аппараты, қабықтардан, қасаң қабықтан, көздің ішкі бөліктерінен).

Зерттеу әдістері мен материалдар. Зерттеуші, Мақат және Доссор кенттерінде конъюнктивитке шалдыққан 20 түйені зерттедік. Сол малдардың төменде ауру тарихын келтіргенді жөн санадық.

Бірінші мысал. Доссор кентіндегі Кененбаев Жолдастың түйесі 3 жаста, қос өркешті, тұқымы жергілікті бурадан. Т-37, пульсы 60, демалысы 14.

Түйенің көз аумағының, бастың басқада бөлігінің жүні түскен, жазықтықты тұрысы, шөгергенде жатуы, жем, шөп жеуі физиологиялық қалыпта сақталған. Жануардың көзін өз көзімізбен қарап зерттегенде, оның пішіні сақталған, оң көзінің қасаң қабығының ортасында мөлдірлігі, ылғалдығы бұзылмаған, тек оның шеттерілайланған; күн көзінің жарығына сезімталдығы байқалады. Саусақпен пальпациялағанда мал басын алып қашады, көзден жаспен араласқан серозды ағынды көрінді. Екі көзді салыстырмалы зерттегенде түйенің сол көзінде жоғарыда көрсетілген клиникалық белгілері байқалмады. Оң көздің жоғарғы және төменгі қабақтарын ашып қарағанда, көздің қан тамырлары ісінген, қызғылт түсте (гиперемияланған) және аздаған ауырсыну байқалады. Малды оң көзімен сол көзін пальпациялағанда, сол көздің аумағының жергілікті температурасы көтерілген. Көзден бөлінген серозды эксудат кірпіктің айналасына қатқан. Жоғары және астыңғы қабықтар домбыққан.

Осы айтылып отырған конъюнктивиттің клиникалық белгілері 2-4 тәулікте байқалды. Аурудың өтуі 1,5-2 жұма аралығында өтеді, малдың күтімі жақсы болса, жіті ахуал басылып, түйе аурудан жазыла бастайды, немесе малдың күтімі төмен болса, конъюнктивит созылмалы катаралды түріне айналады. Созымалы катаралды конъюнктивит жітіге қарағанда бәсеңдеу дамиды, бірақ ұзақ уақытқа созылады. Егер жануар антисанитарлық жағдайда ұсталып күтілсе, онда конъюнктивиттің қайталануы (рецидиві) жиі болады. Бұл кезеңде малдың көзінде әлсіз инфильтрация, жеткілікті гипермия болып, конъюктива кебе бастайды. Конъюнктиваның түсі солғын-қызыл, қызыл-сары, тегіс емес (фоликулалардың ісінуінен) фоликула түрінде алқызыл түске айналады. Асқыну бөлінген секреттің көбеюімен, сұйықтанумен сипатталады. Көзден серозды сұйықтың ағуы қабақтың және жақтың терісінде дерматиттің пайда болуына соқтырады. Аурудың жазылуы бірнеше тәулікке (19-21) созылады.

Зерттеу нәтижесі және талқылау. Түркістан облысы Созақ, Отырар, Арыс аудандарының түйе шаруашылықтарындағы (Жанболат шаруа қожалығы,) малдардың көзін зерттеу нәтижесінде жоғарыда аталған клиникалық белгілермен Созақтан - 2, Отырардан - 4 және Арыстан - 5 түйеге кератаконъюнктивит балауын қойдық.

Болжам жіті катаралды конъюнктивитте егер мезгілінде емделсе, болжам жақсы. Аталған конъюнктивитте малдың күтімінде антисанитарлық жағдайда туындаса, түйенің азығында витаминдер жетіспесе (әсіресе А витамині) немесе мал арықтап, жалпы қорғаныс күші азайса, асқынулар болатындығын байқадық.

Созылмалы катаралды конъюнктивитте түйе көзінің жазылып кетуіндегі болжамы сақтықты тілейді, егерде асқынулар болса, қабақтар сыртқа немесе ішке қайырлуы мүмкін, ал бұдан патологиялық ахуал мұрын-жас түтікшесіне таралуы әбден мүмкін.

Емі. Жіті және созылмалы катаралды конъюнктивиттерде емдері бірдей. Біріншіден түйенің күтімі, бағымы және ұсталуы зоогигиеналық ережеге сай болуы керек. Патологияға ұшыраған жануарларға витаминге, макро-микроэлементтерге бай азықтарды берген жөн. Түйе тұрған қораны желдеткіштермен ішіндегі ауаны тазарту керек. Бір сөзбен айтқанда, малдың ауруға қорғаныс күшін көтеру керек. Конъюнктивитке шалдыққан түйенің себебі белгілі болса, оны жою керек. Негізінен антисептикалық препараттар қолданылады.

Конъюнктивиттің еміне бірінші тәуліктерде суық компресстерді, резинді колпакка салынған мұз қолданылды, патологияға ұшыраған ұлпадан сұйықтық бөліне бастағанда, суықты жылумен ауыстыру керек. Конъюнктивалдық қапшықты 3% бор қышқылымен жудық, күніне 1-2 рет 0,5-1% азотты қышқыл күмістің ерітіндісі қапшыққа жағылады да, ас тұзының 1% ерітіндісімен шайылады. Жағымды препарат ретінде күкірт қышқыл цинкті (0,25-2%) таза күйінде немесе оның 1-2% новокаинмен қоспасы қолдандық. Созылмалы катаралды конъюнктивитте азотқышқыл күмістің концентрациясын 3-5% көбейту керек, бірақ препаратты қасаң қабыққа тигізбеу керек, кейін 1% ас тұзының ерітіндісімен шаяған жөн. Осымен бірге, емге біз дайындаған ассоцияланған препарат (М.Юсупов, Б.К.Ильясов, Инновациялық патент №23103) таңертең және кешке 3-5 тамшы тамызылады.

Екінші мысал. Атырау облысының Мақат кентіндегі Кенжегалиева Нағиманың түйесі 5 жаста, жергілікті бурамен будандастырылған, қос өркешті. Анамнез жинаудың барысында түйенің екі көзінен жасағып, көбінесе қараңғы қораға кіретіндігі айтылған. Шөп, азық жеуі физиологиялық қалыпта екендігі анықталды. Жоғарғы аталған клиникалық белгілер тек Кенжегалиеваның түйесінде емес, Мақаттың басқа түйелерінде, көбінесе наурыз-мамыр айларында жиі кездесетінін жануарлардың иелерінен естідік.

Үшінші мысал. Түйе конъюнктивитіне балау қою Түркістан облысының Созақ, Отырар, Арыс аудандарының түйе шаруашылықтарында (Жанболат шаруа қожалығы), (9 түйеге) жүргізілді. Оларда төмендегідей клиникалық белгілер байқалды: түйелерінің орбита маңындағы жүні түскен, зерттеу барысында көз орбитасының конфигурациясы

бұзылмаған. Конъюнктивальдық қапшықты пальпациялағанда ауырсыну байқалады, жоғарғы және төменгі қабақтарды саусақпен ашып қарағанда, кілегей қабықта гипермия барлығы және олар күрең-қызыл түске боялған. Конъюнктивальдық қапшықтан әуелі жас, кейіннен катаралды экссудат ағымы төменгі қабықтың терісіне ағып, жүндері желімделген. Түйелердің қайсысы болса да жарықтан қашып, қораларына тығылғандығы байқалды. Аурудың дамуы жіті катаралдық конъюнктивитте 2-5 тәулік аралығында, созылмалы катаралды конъюнктивитте 12 тәуліктерге дейін созылады.

Катаралды конъюнктивиттердің емдері бірнеше және екінші мысалдардағы емдерден ешқандай айырмашылығы болмады. Тек катаралды созылмалы конъюнктивитке ұшырағын түйелердің көзіне окситетрациклин майы жағылды. Түйелердің екі көзіне ассоцияланған препарат тәулігіне екі рет (таңертең, кешке) 3-5 тамшыдан тамызылды.

Жіті катаралды конъюнктивитке шалдыққан түйелер жоғарыда көрсетілген емдерден 7-12 тәулік аралығында, созылмалы катаралды конъюнктивитпен ауырған түйелердің жазылуы 10-25 тәуліктерге созылды.

Қорытындылар. Атырау және Түркістан облыстарының түйе шаруашылықтарында (елді мекендерінде) түйелердің жіті және созылмалы катаралды конъюнктивиттерге шалдығуы тіркелді.

Түйе конъюнктивитін емдеуге бұрынан белгілі емдермен бірге, авторлар (М.Юсупов, Б.К.Ильясов) дайындаған ассоцияланған препараттың емдік әсері нәтижелі болғандығы анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шакалов К.И., Башкиров Б.А., Поваженко И.Е и др. Частная ветеринарная хирургия, Ленинград, 1986, С. 47 б.
2. Ильясов Б.К. Иттің көз ауруларына шолу Журнал Жаршы №11, 2003. 54-57 бет.
3. Ильясов Б.К. Алимгазина С. Ит кератоконъюнктивитінің хирургиялық емін жетілдіру. Журнал Жаршы №8, 2004, 29-30 б.

References list:

1. Shakalov K.I., Bashkirov B.A., Povazhenko I.Ye i drugiye. Chastnaya veterinarnaya klinika, Leningrad, 1986, S. 47 b.
2. Il'yasov B.K. Ittiñ koz aurularına sholu. Zhurnal Zharshi № 11, 2003. Stranitsy 54-57 b.
3. Il'yasov B.K. Alimgazina S. It keratokonyunktivitiniñ hirurguyalıq emin jetildiru. Zhurnal Zharshi № 8, 2004 g., 29-30 b.

Аннотация: В статье приведены результаты исследований острого и хронического катарального конъюнктивита у верблюдов поселок Макат, Доссор Атырауской области и Созакского, Отрарского и Арыского районов Туркестанской области. Всего в указанных областях исследовано 31 голов животных местной породы. Авторами впервые были описаны кинические признаки острого и хронического катарального конъюнктивита у верблюдов местной породы. Кроме того, разработаны методы лечения от данной болезни. Для лечения конъюнктивита верблюдов использованы медикаментозные и ассоциированные препараты по методу М.А.Юсупова, Б.К.Ильясова. При остром и хроническом катаральном конъюнктивите авторами установлено, что наилучший результат было получены при лечении верблюдов ассоциированными глазными каплями 2 раза в день (утром и вечером) в течении 4-7 дней.

Ключевые слова: верблюд, острый, катаральный, хронический конъюнктивит, глаз, сопутствующий препарат, 3-5 капель.

Abstract: The article presents the results of studies of acute and chronic catarrhal conjunctivitis in camels of the village. Makat, Dossor of Atyrau region and Sozak, Otrar and Ary districts of Turkestan region. A total of 31 heads of local animals were studied in these areas. The authors first described the kinic signs of acute and chronic catarrhal conjunctivitis in camels of local breed. In addition, methods of treatment for this disease have been developed. For the treatment of camel conjunctivitis, medicinal and associated drugs were used according to the method of M. A. Yusupov and B. K. Ilyasov. In acute and

chronic catarrhal conjunctivitis, the authors found that the best result was obtained when treating camels with associated eye drops 2 times a day (morning and evening) for 4-7 days.

Key words: camel, acute, catarrhal, chronic conjunctivitis, eye, associated drug, 3-5 drops.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

UDC: 373.31:51

Zhunisbekova D.A., Suigenbayeva A.Zh.,* Orymbetova G.E.

c.p.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan,

c.t.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan,

c.t.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**PEDAGOGICAL ASPECT OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS
TO EDUCATIONAL ACTIVITY ORGANIZATION
OF MODERN SCHOOL'S STUDENTS**

Author correspondence: syalio@mail.ru

Abstract: Learning activity (LE) is the activity of a student deliberately aimed at acquiring theoretical knowledge about the subject of study and general techniques for solving related problems and, as a result, at the development of schoolchildren and the formation of their personality. For the methodological solution of the problem of the formation of the educational activity of schoolchildren in the process of teaching the solution of mathematical problems, the question of the structure of educational activity is of fundamental importance.

The components of this activity are: 1. Learning assignment (understanding by students of educational tasks, accepting an educational assignment for themselves, setting it independently); 2. Learning activities (actions aimed at completing learning tasks); 3. Actions for monitoring and evaluation (implementation by the student of both control over the implementation of educational activities, and assessment of mastering the general methodology as a result). In the process of learning, a primary school student not only learns knowledge and skills, but also learns to set goals (tasks) of learning, find ways to teach and apply knowledge, control and evaluate their actions.

Keywords: learning activities, methodological aspect, components of learning activities, learning activities, learning tasks, organization of student learning activities, mathematics education

Introduction. Much has been said and written about the problem of organizing the educational activities of students of a modern school in our republic. As the analysis of psychological and pedagogical literature in recent years shows, this issue is under the close attention of scientists, methodologists, teachers and the parental community. I would like to note that the question of the need to study the educational activities of primary school students in modern schools is understood by different authors in different ways.

The main content of educational activity is the general methods of action to solve fairly wide classes of problems. At the same time, the activity of students is directed towards mastering these general methods.

It is necessary to note the main provisions of the theory of educational activity. Activity is understood as the process of human activity, characterized by an object (what this process is aimed at), need and motive, goals and conditions for achieving them, actions and operations.

Psychologists understand learning activity (LE) as a student's activity, deliberately aimed at acquiring theoretical knowledge about the subject of study and general methods of solving

problems associated with it and, consequently, at the development of schoolchildren and the formation of their personality [1-2].

As the study proves, educational activity is characterized by the following features (unlike any other activity of students in the learning process - play, work, and others):

- 1) the student sets specific goals for himself (to master a certain educational material, master certain actions, etc.);
- 2) educational activity is aimed at mastering general methods of action;
- 3) the content of educational activities is theoretical knowledge;
- 4) the result of educational activity is a change in the student himself, his development.

Theoretical analysis.

In the concept of educational activity, these features are manifested in three links: motivational-orientational, executive-operational, and control-evaluative.

Also, for the methodological solution of the problem of the formation of the educational activity of schoolchildren in the process of teaching the solution of mathematical problems, the question of the structure of educational activity is of fundamental importance. The noted features of educational activity determine its structure. In the concept of educational activities of D.B. Elkonin, V.V. Davydov and their employees, the following components of this activity are highlighted:

1. Learning task (student's understanding of learning tasks, acceptance of the learning task for himself, its independent formulation).
2. Learning activities (activities aimed at completing learning tasks).
3. Actions of control and assessment (exercise by the student himself of both control over the implementation of educational actions, and assessment of the assimilation of the general method as a result).

The learning task is the main structural component of learning activities. In the psychological and pedagogical literature, the term "educational task" is used in several meanings: in the meaning of the educational goal of the lesson, teaching, action (TS Nazarova, N.G. Kazansky, etc.), in the meaning of the components of educational activity (A.N. (Leontiev, D.B. Elkonin, V.V. Davydov, A.K. Markova, and others)

«An educational task is a generalized goal of an activity set (formulated) for students in the form of a generalized educational task ... Such a generalized educational task creates an educational problem (problem situation). Solving it, students acquire the appropriate knowledge and skills, develop their personal qualities aimed at "learning", ie. achieve the set goal» [3].

Consider an example of a learning task: "to understand and master the method of action to solve a word problem to compose a linear equation." Here the learning task (generalized goal) is presented as a generalized learning task. An educational task can be solved through a system of educational tasks, which are performed when solving specific educational problems (mathematical, physical and others).

Consequently, an educational task associated with specific goals is a synthesis of a subject task (with its condition and requirement) and an educational goal for the sake of which it is considered. These goals are set for students in the form of specific educational tasks. For example, when solving a word problem by writing an equation, at the stage of its analysis the following educational tasks can be formulated:

- 1) isolate the condition and requirement of the problem;
- 2) establish the relationship between the data and the desired values;
- 3) identify a way to compose an equation, etc.

The indication of the educational goal in the form of educational tasks creates the necessary conditions for students to accept the educational task and their awareness of the corresponding goal of the activity, which directly influences the formation of positive motives of cognitive activity in schoolchildren. This is also facilitated by the fact that the system of educational tasks, as it were, controls the educational activities of students in the process of forming their ability to

learn and contributes to the differentiation of learning.

So, the formulation of the educational task is a motivational-orienting link of educational activity. It is clear that one and the same subject problem can be a component of several educational problems. In turn, a specific educational goal can be achieved using various subject tasks. Consequently, educational tasks, even if a specific educational goal coincides, may differ in the structure or content of subject tasks, or both.

The second (central) link of educational activity is the performing or operational link, i.e. learning activities to solve a learning problem. They form a specific system in which they are executed in a given sequence.

V.V. Davydov identified the following educational actions aimed at solving the educational problem:

1) transformation of the conditions of the problem in order to discover the general (basic) relationship of the object under study;

2) modeling the basic relationship in a subject, graphic or letter form;

3) transformation of the model of the basic relation to study its properties in "pure form";

4) building a system of particular problems solved in a general way;

5) control over the implementation of previous actions;

6) assessment of mastering the general method as a result of solving this educational problem [2,4,8].

In educational psychology, it has been established that each of these actions consists of the corresponding operations, the sets of which vary depending on the specific conditions that determine a particular educational task. Moreover, if an action is related to the goal of a learning task, then its operations are related to the conditions for performing the action (conditions for achieving the goal).

The initial and main action is the transformation of the conditions of the educational problem in order to discover the basic relationship of the object that should be reflected in the corresponding theoretical concept. For example, in textual algebraic problems on "movement", "joint work", "cost relation" and others, the basic relation of the form is realized (since the dependence between the data and the required values is expressed by the formulas and, respectively). This attitude, which exists objectively, on the one hand, is a characteristic property that determines the elements of the task that are part of its structure, on the other hand, it acts as the genetic basis and source of all its particular manifestations.

Thus, the problem can be viewed as a system of relations, in which, on the basis of generalization, the main relation with fixed properties is distinguished. This creates an information-cognitive contradiction in the task, which helps the student to realize the conditions and requirements of the task. The main relation also performs a very important function: it controls the process of finding a solution to a problem. This process is an important internal link in the stage of assimilation of knowledge and generalized methods of action.

The next step is to model the basic relationship. The educational model, acting as a product of mental analysis, then itself can be a special means of human mental activity. The content of the basic relation model fixes the internal characteristics (structure) of an integral object.

The third educational action - the action of transforming the attitude model V.V. Davydov considers as a means of studying the basic attitude. By transforming the model, schoolchildren have the opportunity to study the properties of the selected relationship (basic) in various interpretations. Working with the educational model acts as a process of studying the properties of the meaningful abstraction of the main relation.

The orientation of students to the basic relationship of the studied integral object is the basis for the formation of a common way of solving the educational problem and thus the formation of the concept of the original "cell" of this object. The adequacy of the "cell" to its object is revealed when its various particular manifestations are derived from it.

Therefore, the next educational action is to build a system of particular problems.

Performing this action, students concretize the original educational task and thereby turn it into a system of particular tasks on which one and the same basic relation is realized, therefore, they can be solved in a single (general) way, learned during the previous educational actions. Particular tasks, when a specific educational goal coincides, may differ in the content of subject tasks.

The first four educational actions, together with explicit and then implicit guidance from the teacher, are aimed at ensuring that when they are performed, students form a common way of solving the educational problem and reveal the conditions for the origin of the concept being learned, which is, as it were, built by the students themselves.

The actions of monitoring and evaluating the completed first four actions are present at all stages of solving the educational problem and allow students to turn their attention to the content of their own actions and assess the quality of mastering the general method of solving the educational problem.

Control and assessment actions involve drawing the attention of students to the content of their actions, to considering their features from the point of view of the result required by the educational task.

Feedback can come both to the trainee (student) - internal feedback, and to the trainer (teacher) - external feedback. Reinforcement is always the impact only on the learner (student) in case he receives the correct answer.

The process of assimilating a new learning action is the process of transforming external feedback into internal. When this happened, it means that the student has mastered the proposed teaching material. Thus, as the learned actions develop, external feedbacks turn into internal ones and become ways of self-control over the correctness of the actions performed.

It is also necessary to note some characteristics of the educational activity of schoolchildren and various interpretations of it in the works of famous psychologists.

For example, the work of S.L. Rubinstein is one of the first attempts to represent teaching as an activity. Here, describing the learning process, the author uses the conceptual grid of the general idea of activity developed by him (motive, goal, relation of motive to goal, etc.).

Doctrine, as a special kind of activity, is set by S.L. Rubinstein through the indication of its goals. According to this author, the main goal of the teaching is "to prepare for future independent activity." In addition, the purpose of teaching is also the development of the ability to independently "obtain" knowledge [5-7].

Since the type of activity is determined by S.L. Rubinstein not by motive, but through goals, results of activity, the activity of learning can be motivated in very different ways.

Using the well-known position of S.L. Rubinstein that "external causes act through internal conditions", N.A. Menchinskaya and D.N. Bogoyavlensky describe learning as a process where teaching aids (teacher, textbook, technical teaching aids) act on internal conditions (past experience of students, the prevailing features of mental activity, motivation, etc.), and learning outcomes act as products of this interaction. The need to study the internal conditions of the learning process suggests, according to these authors, the study of students' activities. As you know, the progress of any society depends on the number of smart and educated people. The intellectual potential of the country and the people, accumulated over many centuries, has served and continues to serve as a "tool" for the progress of society, the development of its culture.

Under these conditions, the social significance of mathematics education is quite large. Traditionally, the course of mathematics is central to school education. It is quite obvious that the organization of student learning activities requires a qualitatively new approach to the learning process.

Learning activity is the leading activity of primary school students. It is carried out throughout the entire education of the child at school. Thus, learning activity is, first of all, such an activity as a result of which changes occur in the student himself. This is an activity of self-change, its product is those changes that have occurred in the course of its implementation in the

subject itself.

These changes are:

- changes in the level of knowledge, abilities, skills, training;
- changes in the level of formation of certain aspects of educational activity;
- changes in mental operations, personality traits, i.e. in the level of general and mental development.

Conclusions.

Learning activity is a specific form of individual activity. It is complex in structure and requires special formation. As well as labor, educational activity is characterized by goals and motives. Like an adult doing a job, a student must know what to do, why to do, how to do it, see his mistakes, control and evaluate himself. A child entering a modern school does not do any of this on his own, i.e. he has no learning activity.

In the process of educational activity, a primary school student not only learns knowledge, skills and abilities, but also learns to set educational tasks (goals) for himself, find ways to assimilate and apply knowledge, control and evaluate his actions [8-13].

Thus, the study shows that this specificity of the implementation of educational activities in teaching students to solve mathematical problems allows us to highlight the main methods of educational activities. Each of the approaches to the organization of the educational process, to the management of the educational activities of primary school students is legitimate in the context of the tasks facing the researcher and his theoretical platform.

List of references:

1. Methods and techniques for stimulating educational activity in primary school / Eds. Zhunisbekova D.A., Panzarbekova A., Kerimbekov M.A. Shymkent: Rotaprint PSO, 2007, 64 p.
2. Zhunisbekova D.A. Formation of educational activity of primary school students in the process of teaching mathematics. // "Ult taglymy". Scientific supplement of the International Scientific and Pedagogical Journal "Higher School of Kazakhstan", 2009, № 1, P. 189-194.
3. D.A. Zhunisbekova, M.A. Kerimbekov, Zh.A. Zhunisbekova, Zh.D. Iztaev Organization of students educational activity in solving of Math problems. // International conference program Waset (World Academy of Science, Engineering and Technology, Zurich, Switzerland, 2013, P. 956-959.
4. Zhunisbekova D.A., Bazhirov N.T., Besbaev G.A., Suigenbaeva A.Zh., Baiysbay O.P., Bolysbek A.A. Differentiated teaching and organization of educational activity of students in solving mathematical problems. // XV international scientific-practical conference "Fundamental and applied science - 2019", Sheffield, UK, 2019, V. 10, P. 3-5
5. Iskakova L.T. Methodical system of differentiated problems as a condition for monitoring and accounting for the results of teaching mathematics at secondary school: Abstract ... doctor of pedagogical sciences. Almaty, 2005, 42 p.
6. Kuanova S.B. The development of logical thinking of primary school students on the basis of teaching the qualitative aspect of mathematics: dissertation ... candidate of pedagogical sciences. Almaty, 2001, 156 p.
7. Theory and practice of professional and pedagogical education: a collective monograph. / G.M. Romantsev, E.F. Zeer and others; by ed. G.M. Romantsev. Ekaterinburg: Publishing house of the RGPPU, 2013, 308 p.
8. Teaching and education in higher education: Methodology, goals and content, creativity. /Eds. Fokin Yu.G. Moscow: Publishing Center "Academy", 2011, P. 14-16.
9. Kalninsh L.M. Theoretical model of teacher self-development in the professional-dynamic system // World of Science, Culture, Education. Moscow, 2010, № 3 (22), P. 248–251.
10. Veranovskaya E.V. Preparing the future teacher for the organization of independent educational activities of students. Dis. ... candidate of pedagogical sciences: 13.00.08. Orsk, 2004, 221 p

11. Abdulbasirov G.D., Magomedov M.G. The formation of the future teacher for the organization of educational activities. // Scholarly notes of University named after P.F.Lesgapht, Mahachkala, Russia, 2015, № 7 (125), P. 7–10

12. Modern lesson: ways of effectiveness. /Eds Smanov B.U. Almaty, Mektep, 1999, 60p.

13.Tsenova D.E. Professional teacher's activity. // Bulletin of the KAFU, Kazakh-American Free University, 2006, №1, P. 68-73.

Түйін: Оқу іс-әрекеті (ОЖ) - оқушының зерттеу пәні туралы және теориялық мәселелерді шешудің жалпы әдістері туралы теориялық білім алуға, нәтижесінде мектеп оқушыларының дамуына және олардың жеке басының қалыптасуына бағытталған іс-әрекеті. Математикалық есептерді шешуді оқыту процесінде мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетін қалыптастыру мәселесін әдіснамалық шешу үшін оқу іс-әрекетінің құрылымы мәселесі түбегейлі маңызды.

Бұл іс-әрекеттің құрамдас бөліктері: 1. Оқу тапсырмасы (білім алушылардың оқу міндеттерін түсінуі, оқу тапсырмаларын «өздері үшін» қабылдау, оны дербес қою); 2. Оқу іс-әрекеті (оқу тапсырмаларын орындауға бағытталған іс-шаралар); 3. Мониторинг және бағалау бойынша іс-әрекеттер (білім алушының оқу іс-әрекетін бақылауды да, жалпы әдістеменің игерілуін бағалауды да жүзеге асыруы). Оқыту процесінде бастауыш сынып оқушысы білім мен дағдыларды игеріп қана қоймай, сонымен бірге оқытудың мақсаттарын (міндеттерін) қояды, білімді оқыту мен қолдану тәсілдерін іздеуді, олардың іс-әрекеттерін бақылау мен бағалауды үйренеді.

Кілт сөздер: оқу іс-әрекеті, әдіснамалық аспект, оқу іс-әрекетінің компоненттері, оқу әрекеті, оқу міндеттері, оқушының оқу әрекетін ұйымдастыру, математикалық білім.

Аннотация: Учебная деятельность (УД) - деятельность учащегося, сознательно направленная на приобретение теоретических знаний о предмете изучения и общих приемах решения смежных задач и, как следствие, на развитие школьников и формирование их личности. Для методического решения проблемы формирования учебной деятельности школьников в процессе обучения решению математических задач принципиальное значение имеет вопрос о структуре учебной деятельности.

Компонентами этой деятельности являются: 1. Учебное задание (понимание обучающимся учебных задач, принятие им учебного задания «для себя», его самостоятельная постановка); 2. Учебная деятельность (действия, направленные на выполнение учебных задач); 3. Действия по мониторингу и оценке (осуществление студентом как контроля за выполнением учебной деятельности, так и оценка усвоения общей методики в результате). В процессе обучения ученик начальной школы не только усваивает знания и навыки, но и учится ставить цели (задачи) обучения, находить способы обучения и применения знаний, контролировать и оценивать свои действия.

Ключевые слова: учебная деятельность, методический аспект, компоненты учебной деятельности, учебные действия, учебные задачи, организация учебной деятельности учащихся, математическое образование.

ӨОЖ: 58.92.26

Демеуов А.Қ., Жунисов Г.Б.,* Мустафаев И.Т.
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Автор-корреспондент: gna2006@bk.ru

Түйін: Дене шынықтыру мұғалімдері көбінесе сауықтыру мәселелерін шешуге көп көңіл бөледі. Ең алдымен, бұл физикалық қасиеттерді дамыту әдістерін жетілдіру негізінде студенттердің дене шынықтыру деңгейін арттыруға қатысты. «Дене шынықтыру» пәнін оқыту сапасын жақсарту, біздің ойымызша, оқу процесінің білім беру аспектісін күшейтуге негізделуі керек. Зерттеу мақсаты-студенттердің дене шынықтыруын қалыптастыру бойынша оқу процесін ұйымдастыру әдістемесін жетілдіру. Студенттердің дене шынықтыру білімі көптеген жаттығулардың жинақталуына, олардың арнайы мақсатын білуге және орындалудан күтілетін нәтижеге байланысты тереңдей алады. Сонымен қатар, таңертеңгі гигиеналық гимнастика кешендерін дұрыс құруға және бар ауруларды түзетуге бағытталған жаттығулар жиынтығына маңызды орын берілуі керек. Студенттердің нәтижелерін қайта сынау кезінде бақылау нормативтерін тапсыру нәтижелері бойынша ғана емес, сондай-ақ бастапқы деректерден көрсеткіштердің серпіні бойынша да анықтау қажет.

Кілт сөздер: студенттер, дене шынықтыру, салауатты өмір салты, дене шынықтыру, мониторинг

Кіріспе. Денсаулық - ең маңызды құндылық. Жақсы денсаулық-адамның әлеуметтік және биологиялық функцияларын орындау үшін қажетті негіз болып табылады. Жаңа материалды тиімді игеру мәселесі Университетте оқитын студенттердің басты проблемаларының бірі болып табылады, өйткені жоғары мектепте оқу эмоционалды жүктемелердің жоғарылауы, жаңа арнайы ақпараттың үлкен көлемімен танысу, авитаминоз және физикалық белсенділік жағдайында жаңа қызметжағдайларында бейімделу мүмкіндіктерінің шиеленісуі аясында өтеді. Эмоционалды, нейропсихикалық, шиеленіс тыныс алу, жүрек-тамыр жүйелерінде және басқа органдар мен жүйелерде шамадан тыс жұмыс пен денсаулыққа әкелетін түрлі өзгерістерге әкеледі. Психофизиологиялық және әлеуметтік-психологиялық компоненттерді қоса алғанда, оқу жүктемесін зерттеу ғылыми зерттеулердің танымал бағыты болып табылады.

Жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде дене шынықтыруды қалыптастыру Жоғары мектептегі студенттердің дене тәрбиесінің маңызды міндеті болып табылады. Оның шешімі практиканы жүйелі талдау, жетекші мамандардың озық педагогикалық тәжірибесін жалпылау және алынған нәтижелерді студенттердің дене тәрбиесіндегі оқу процесіне дәйекті енгізу арқылы ғана мүмкін болады. Дене шынықтыру мұғалімдері көбінесе сауықтыру мәселелерін шешуге көп көңіл бөледі. Ең алдымен, бұл физикалық қасиеттерді дамыту әдістерін жетілдіру негізінде студенттердің дене шынықтыру деңгейін арттыруға қатысты. «Дене шынықтыру» пәнін оқыту сапасын жақсарту, біздің ойымызша, оқу процесінің білім беру аспектісін күшейтуге негізделуі керек. Зерттеу мақсаты-студенттердің дене шынықтыруын қалыптастыру бойынша оқу процесін ұйымдастыру әдістемесін жетілдіру [1].

Зерттеудің әдістері мен ұйымдастырылуы. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, студенттердің әлеуметтік сауалнамасы, педагогикалық бақылау, физикалық қасиеттердің мониторингі, жеке тұлғаның дене шынықтыруын қалыптастыру бойынша мәлеметті саратау. Бұл мәселені келесі жолдармен шешуге болады. Біріншіден, оқу бағдарламасында қарастырылған теориялық бөлімді оқытуды күшейту. Екіншіден,

студенттердің теориялық білімдерін міндетті түрде бағалай отырып, әр семестрде дене шынықтыру емтиханын енгізу. Зияткерлік және физикалық белсенділіктің көлемі мен қарқындылығының едәуір артуы адамның тез шаршауына және еңбек тиімділігінің төмендеуіне әкелетінін ұмытпауымыз керек. Бұл жағдайда ақпаратты өңдеу жылдамдығының баяулауы, есте сақтау қабілетінің нашарлауы және теориялық материалды игеру байқалады. Шаршаудың пайда болуы-бұл дененің шамадан тыс жүктелуінің басталуы туралы ескерту. Көптеген зерттеушілер мотор белсенділігі мен ақыл-ой қабілеттерінің өзара байланысының әртүрлі аспектілерін зерттеу үшін жұмыс істейді. Сонымен қатар, адамның интеллектуалды белсенділігі шыңына жететін мотор белсенділігінің оңтайлы деңгейі әлі анықталған жоқ. РМҒА ғылыми орталығының балалар мен жасөспірімдердің гигиенасы және денсаулығын сақтау ғылыми-зерттеу институтының мәліметтері бойынша, соңғы жылдары дені сау студенттердің саны бес есе азайды. Өсіп келе жатқан ұрпақтың денсаулығының күрт нашарлауына балалардың дене тәрбиесі жүйесінің жетілмегендігі мен төмен деңгейі себеп болды, оның негізінде психикалық және физикалық дамудың бірлігі қағидасы жоқ.

Мидың тиімді қызметіне дененің әртүрлі жүйелерінен импульстар үнемі келіп тұрады, олардың жартысы бұлшықеттерден тұрады. Бұлшықеттердің жұмысының арқасында миға көптеген жүйкеимпульстары түседі, оны байытады және оны жұмыс күйінде сақтайды. Интеллектуалдық қызметі бойынша кезінде денеде Қаңқа бұлшықеттерінің кернеуін көрсететін бұлшықеттердің электрлік белсенділігі артады. Мидың жүктемесі неғұрлым көп болса және психикалық шаршау неғұрлымбайқын болса, бұлшықет кернеуі соғұрлым көп болады. Физикалық белсенділіктің интеллектуалды белсенділікпен байланысы келесі заңдылықтарда көрінеді [2].

Дене шынықтыру саласындағы білім, дағдылар мен дағдыларды игеру, оларды оқу сабақтарында практикалық қолдану маңызды және ұзақ мерзімді міндет ретінде физикалық өзін-өзі жетілдіруге қатысушылардың назарын аударады. Бірақ оның шешімі студенттердің дене тәрбиесінде ілгерілеудің бір жолы болып табылады.

Студенттердің дене шынықтыру білімі көптеген жаттығулардың жинақталуына, олардың арнайы мақсатын білуге және орындалудан күтілетін нәтижеге байланысты тереңдей алады. Сонымен қатар, таңертеңгі гигиеналық гимнастика кешендерін дұрыс құруға және бар ауруларды түзетуге бағытталған жаттығулар жиынтығына маңызды орын берілуі керек [3].

«Дене шынықтыру» пәні бойынша емтихан студенттердің белсенділігін арттырудың маңызды факторы ретінде әр семестрде өткізіледі. Билеттерге арналған сұрақтарды бітіруші кафедралардың тілектерін ескере отырып, дене тәрбиесі кафедрасының оқытушылары әзірлейді. Сұрақтардың мазмұны студенттерге салауатты өмір салты дегеніміз-бұл дене жүйелерінің функционалдығын арттыратын, денсаулықты нығайтуға ықпал ететін және сәтті оқу мен жұмыс үшін негіз болатын өмір сүру формалары мен әдістері деп түсінетіндігін түсінуге мүмкіндік береді.

Студенттер дене белсенділігінің ағзаға әсерін көбінесе әл-ауқатымен бағалайды. Практикалық сабақтар барысында студенттерге өзін-өзі бақылаудың қарапайым ережелерін үйрету қажет (денсаулық жағдайын әл-ауқатына, ұйқының сипатына, тәбеттің болуына қарай бағалау).

Оларды жүрек соғу жиілігін, тыныс алу жиілігін тез табуға және дұрыс есептеуге үйрету керек, демалу кезінде де, әр түрлі қарқындылықтағы жаттығулардан кейін де. Тек осы тәсілмен дене шынықтыру сабақтарында физикалық белсенділікті студенттердің денсаулығына зиян келтірместен дұрыс мөлшерлеуге болады. Студенттердің жалпы дене дайындығын қамтамасыз ету бойынша жұмыс базалық бағыт болып табылады. Физикалық қасиеттерді дамыту процесінде физикалық дамуды одан әрі жақсарту, дене жүйелерінің жұмыс қабілеттілігі мен функционалды жағдайын жақсарту міндеттері шешіледі. Негізгі гимнастика, жеңіл атлетика, спорттық және ашық ойындар кеңінен қолданылады.

Сонымен қатар, барлық жаттығулар студенттер денесінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып қатаң мөлшерленеді, оқудың бірінші жылынан кейін қарқынды жүктемелерге көшу керек. Сабақтың бақылау бөлімі студенттердің физикалық дамуының жай-күйі мен динамикасы туралы қорытынды ақпаратты қамтамасыз етеді. Физикалық қасиеттердің даму деңгейін анықтау үшін бақылау сынақтары жылына үш рет өткізіледі: қыркүйек, желтоқсан және сәуір айларында. Дене шынықтыру дайындығын бағалау физикалық қасиеттердің даму көрсеткіштерін бағалау кестелерінің нәтижелерімен және бастапқы көрсеткіштерден нәтижелер динамикасымен салыстыру арқылы жүргізіледі [4].

Қазіргі уақытта барлық студенттер үшін бірдей бағалау стандарттары белгіленген, бұл нашар дайындалған студенттердің, тіпті барлық сабақтарға қатысқан кезде де бақылау стандарттарын орындай алмайтындығына және жақсы баға ала алмайтындығына әкеледі. Студенттер өздерін төмен сезінуі мүмкін, кейде оларды дене шынықтырудан алыстатуы мүмкін. Жоғары оқу орындарындағы көпжылдық тәжірибе студенттердің дене бітімін бағалау кезінде әр студент үшін физикалық дамудың бастапқы деңгейін жеке ескеру қажет деп айтуға мүмкіндік береді [5].

Студенттердің нәтижелерін қайта сынау кезінде бақылау нормативтерін тапсыру нәтижелері бойынша ғана емес, сондай-ақ бастапқы деректерден көрсеткіштердің серпіні бойынша да анықтау қажет. Бастапқы индикаторлардан алынған нәтижелер динамикасын ескере отырып, дене шынықтыруды бақылау физикалық дайындығы нашар студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттырады және олардың дене шынықтыру деңгейіндегі ең аз оң өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл физикалық қасиеттердің тиімді дамуына ықпал етеді және студенттердің физикалық жетілуге деген ұмтылысын арттырады. Соңғы жылдардағы тестілеу нәтижелері 1-3 курстарда оқу процесінде студенттердің физикалық дайындығы жоғарылағанын көрсетеді. Динамикада барлық оқыту курстарында оң өзгерістер анықталды. Ең маңызды жаттығу әсері күш пен икемділіктің дамуында байқалады. Жылдамдық пен жылдамдықтың дамуы біршама нашар.

Студенттерді жүйелі дене жаттығуларымен таныстыру-жеке тұлғаның дене шынықтыруын қалыптастырудың маңызды шарты. «Дене шынықтыру» пәні бойынша міндетті оқу сабақтарын қолданумен қатар дербес сабақтардың да маңызы зор. Студенттердің едәуір бөлігі бос уақытында сабақтың дербес түрлерін пайдаланғысы келеді: респонденттердің 22,7% - ы сабақтың бұл түрін ең қол жетімді деп санайды. Бірақ сонымен бірге студенттер (24,5%) дене шынықтыру құралдарын дұрыс пайдалану үшін осы саладағы білім көлемін арттыру қажет екенін атап өтеді. «Дене шынықтыру» пәні бойынша дербес сабақтар мемлекеттік білім беру стандартында көзделмеген, оларға оқу сағаттары бөлінбейді. Алайда студенттерге физикалық жағдайын жақсарту үшін өз бетінше жұмыс жасау үшін үй тапсырмалары беріледі [6].

Өзіндік сабақтар процесінде келесі міндеттер шешіледі: дене шынықтыру бойынша оқу және ғылыми әдебиеттерді өз бетінше оқу бойынша студенттердің қабілеттерін дамыту; алған білімдерін практикада қолдану бойынша біліктері мен дағдыларын қалыптастыру; студенттердің өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі тануға қажеттіліктері мен қызығушылықтарын қалыптастыру және дене шынықтыру бойынша білім жинақтау қажеттілігін түсіну; дене жаттығуларымен өз бетінше айналысу әдістемесін меңгеру; ағзаның физикалық жай-күйін өзін-өзі бақылау, дене жүктемесін дұрыс мөлшерлеу; жаттығулардың жеке кешендерін құрастыру, физикалық белсенділікті дұрыс мөлшерлеу дағдыларын дамыту.

Өздігінен оқуға арналған тапсырмаларды үнемі орындау дене шынықтыру саласындағы арнайы білімді, дағдылар мен дағдыларды тез игеруге ықпал етеді. Дене шынықтыру кафедрасында жаяу жүру, жүгіру, таңертеңгі гимнастика, спорттық гимнастикамен дене шынықтыру параметрлерін түзету сияқты физикалық жаттығуларды қолдану бойынша студенттердің өзіндік сабақтарына арналған әдістемелік ұсыныстар

дайындалды. Оқытушылардың жетекшілігімен студенттер жоғарыда аталған дене шынықтыру құралдарына негізделген тәуелсіз сабақтардың әдістемесін меңгеруі керек.

Нәтижелер мен талқылау. Соңғы уақытта тірек-қимыл аппаратының ақаулары (қалыптың бұзылуы, сколиоз) және көру органдарының аурулары (миопия) бар студенттер саны артты. Миопияның алдын-алу және дене бітімін түзету үшін жаттығуларды үнемі орындау мұндай студенттердің физикалық өнімділігін арттырады. Сауалнама нәтижелері студенттердің спорт түрлері бойынша секциялық сабақтарға үлкен қызығушылық танытатынын көрсетеді. Студенттердің салауатты өмір салтын қолдау мақсатында келесі спорт түрлері бойынша спорттық секциялар өткізіледі: волейбол (ұлдар, қыздар), баскетбол, мини-футбол, үстел теннисі, атлетикалық гимнастика, шахмат, тоғызқұмалақ. Жатақханада тұратын студенттер үшін оқу уақытынан тыс уақытта оқуға жағдай жасалған. Студенттердің дене шынықтыруын қалыптастыру үшін спорттық-бұқаралық және сауықтыру жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Әр түрлі спорттық-бұқаралық жұмыстарды жүргізу жастарды дене жаттығуларымен айналысуға тартуға оң әсерін тигізді. Бұған спорттық іс-шараларға қатысатын студенттер санының артуы дәлел. Тиімді зияткерлік қызметтің шарты-бұл жүйке жүйесіне психикалық стрессті жеңуге көмектесетін ми мен дайындалған дене, бұлшықет. Зейіннің, есте сақтаудың, қабылдау аппаратын өңдеудің белсенділігі мен тұрақтылығы дененің дене шынықтыру деңгейіне тікелей байланысты. Ақыл-ой процестерінің барысы дененің физикалық қасиеттеріне — төзімділікке, жылдамдыққа, күшке және т.б. байланысты болады, осылайша ұтымды таңдалған физикалық белсенділік интеллектуалдық белсенділік аяқталғанға дейін және одан кейін мидың жұмыс істеу қарқындылығына тікелей әсер етеді. Бұл жағдайда маңызды мәселе-мотор белсенділігінің деңгейін анықтау, онда өнімділіктің максималды деңгейіне қол жеткізіледі. Толық қалпына келтірудің әсері адамның дене шынықтыру деңгейіне сәйкес келетін жүктемелердің белгілі бір деңгейінде ғана мүмкін болады. Бұл жағдайда кішігірім физикалық белсенділік айтарлықтай әсер етпейді. Шамадан тыс жүктемелер шамадан тыс жұмыс істеуге және өнімділіктің айтарлықтай төмендеуіне әкеледі. Жалпы даму деңгейінде дене шынықтыру және спорт сияқты денсаулықты және жалпы физикалық жағдайды жақсарту жолдары студенттердің оқу үлгеріміне жағымды әсер етеді деп сенімді қорытынды жасауға болады [7].

Қорытынды. Студенттердің дене шынықтыруын қалыптастыру жоғары оқу орындарында оқу кезінде маңызды міндет болып табылады. Дені сау, физикалық тұрғыдан жақсы дайындалған адам ғана толық өмір сүре алады, өмірлік мақсаттарын жүзеге асыра алады және қоғамға пайда әкеледі. қарқынды физикалық белсенділіктің психикалық белсенділігіне әсері қорғаныс процестерін белсендіруде көрінеді, бұл оларды оқитудың және ақыл-ой қабілеттерін арттырудың маңызды құралы болып табылады. Шаңғы тебу, жүгіру, рюкзакпен жүру және т. б. сияқты динамикалық жаттығулар. мидағы қорғаныс және бейімделу процестерінің механизмдері мен әдістерінің кеңеюіне ықпал етіңіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 2 желтоқсандағы №490. 13 Заңы. «Дене шынықтыру» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы: ҚазҰУ. Әл-фараби. Алматы. 2014. 55 Б.
2. Лубышева Л.И. Дене шынықтыру және спорт әлеуметтануы: оқу құралы. Москва. 2001. 240 б.
3. Михайлова С.Н., Крюкова Г.В. денсаулығы нашар студенттердің дене тәрбиесі: оқу құралы. Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар институты, 2003. 287с.
4. Ермолаев В.Н. Жаңа негіздегі дене тәрбиесі бойынша сынақ талаптары //Мектептегі дене шынықтыру. Москва. 1989. № 10. Б.52-53.

5. Студенттердің физикалық дайындығын бақылау // Ғылыми пікірталас: Педагогика және психология мәселелері: VII ғылыми материалдар. конф. №12(57). Москва, Интернаука, 2016. С. 85-88.

6. Ильинич В.И. ЖОО студенттерінің кәсіби-қолданбалы дене дайындығы (ғылыми-әдістемелік және ұйымдастырушылық негіздері). Москва: Жоғары мектеп, 1978.144 Б.

7. Михайлова, С.Н. Студенттердің дене шынықтыруын қалыптастыру. 2017. Москва. № 13 (147). 645-649 Б.

References list:

1. «Dene shınıqtıru jane sport turalı» Qazaqstan Respublikasınıń 1999 jılǵı 2 jeltoqsandaǵı №490. 13 Zańı. «Dene shınıqtıru» panı boyınsha ulgılik oqu baǵdarlaması: QazUU. Al-farabi. Almatı. 2014. 55 B.

2. Lubisheva L.I. Dene shınıqtıru jane sport aleumettanuı: oqu quralı. Moskva. 2001. 240 b.

3. Mihaylova S.N., Kryukova G.V. densaulıǵı nashar studentterdiń dene tarbiesi: oqu quralı. Sankt-Peterburg Gumanitarlıq kasipodaqtar institutı, 2003. 287s.

4. Ermolaev V.N. Jańa negizdegi dene tarbiesi boyınsha sınaq talaptarı //Mekteptegi dene shınıqtıru. Moskva. 1989. №10. B.52-53.

5. Studentterdiń fizikalıq dayındıǵın baqılau // Ǵılımi pikirtalas: Pedagogika jane psihologiya maseleleri: VII ǵılımi materialdar.konf. №12(57). Moskva, Internauka, 2016. S. 85-88.

6. Ilinich V.I. JOO studentteriniń kasibi-qoldanbalı dene dayındıǵı (ǵılımi-adistemelik jane uyımdastırushılıq negizderi). Moskva: Joǵarı mektep, 1978.144 B.

7. Mihaylova, S.N. Studentterdiń dene shınıqtıruın qalıptastıru. 2017. Moskva. № 13 (147). 645-649 B.

Аннотация: Преподаватели физической культуры зачастую уделяют большое внимание решению проблем оздоровления. Прежде всего, это касается повышения уровня физической культуры студентов на основе совершенствования методов развития физических качеств. Улучшение качества преподавания предмета «Физическая культура», на наш взгляд, должно основываться на усилении образовательного аспекта учебного процесса. В данной работе автор попытался провести исследование совершенствования методики организации учебного процесса по формированию физической культуры студентов. Физические знания студентов могут углубляться в зависимости от совокупности множества упражнений, их специального назначения и ожидаемого результата от выполнения. Кроме того, необходимо уделять важное место правильному построению комплекса утренней гигиенической гимнастики и набору упражнений, направленных на коррекцию имеющихся заболеваний. При повторных испытаниях результатов студентов необходимо определять не только по результатам сдачи контрольных нормативов, но и по динамике показателей из исходных данных.

Ключевые слова: студенты, физическая культура, здоровый образ жизни, физическая подготовка, мониторинг

Abstract: This article discusses the formation of physical culture of students. Physical education teachers often pay great attention to solving health problems. First of all, it concerns increasing the level of physical culture of students on the basis of improving methods for developing physical qualities. Improving the quality of teaching the subject «Physical culture», in our opinion, should be based on strengthening the educational aspect of the educational process. The purpose of the research is to improve the methods of organizing the educational process for the formation of physical culture of students. Physical knowledge of students can be deepened depending on the combination of many exercises, their special purpose and the expected result from the performance. In addition, it is necessary to give an important place to the correct construction of a complex of morning hygienic gymnastics and a set of exercises aimed at correcting existing diseases.

Keywords: students, physical culture, healthy lifestyle, physical training, monitoring

ӘОЖ: 37:355.233.231.1 (574)

Килибаев А.А.*

доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ – ДАРА ЖОЛЫ (ЖОО ТӘРБИЕ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН)

Автор корреспондент: ermek_bitabarov@mail.ru

Түйін: «Рухани жаңғыру - өскелең ұрпақтың ерекше жолы» мақаласында автор қазіргі Қазақстанның рухани құндылықтары туралы айқын көрінеді. Рухани жаңғыру - Жарқын болашақ жолындағы маңызды қадам. Мұны әрбір қазақстандық білуі тиіс. Бұл идеяны түсіну ғана емес, кеңінен насихаттау. Біздің Президентіміздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы бойынша жазған бастамасы бірегей болып табылады, себебі осы мақалада қойылған міндеттерді іске асыру бізге жаңа жас ұрпақты болашақта бәсекеге қабілеттілікпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Егер Қазақстанның өскелең ұрпағы туралы айтатын болсақ, мемлекет үшін жан-жақты дамыған жастардың басымдығы болып табылатынын атап өткім келеді, ол алдағы уақытта ұрпақтар сабақтастығы, мемлекеттің халықаралық аренадағы ұстанымын нығайту эстафетасын басқарады және жалғастырады. Сондықтан кез келген қазақстандық, тұтас ұлт сияқты, ХХІ ғасырға лайықты қасиеттер жиынтығына ие болуы керек. Компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында.

Кілт сөздер: рухани құндылықтар, ұлт, жастар, өскелең ұрпақ, цифрлық білім

Кіріспе. Жаһанданудың иірімінде кетпей, ұлттық бәсекеге қабілетті болу да елдің білім деңгейіне байланысты. Сондықтан білім беру жүйесін халықаралық биікке көтеру, әлемдік білім кеңістігіне ену еліміз дамуындағы басты мәселелердің бірі. Оның күрделі, маңызды шаруаның шешімін табуы ұстазсыз мүмкін емес. Елдің ертеңгі тізігінің ұстайтын ұрпақтың тәрбиесіде, сапалы білім деңгейі де ұстаз қолында.

Білім беру жүйесін, білім сапасын жақсартудағы ауқымды жұмыстардың бастау бұлағында Оңтүстік Қазақстан университеті де тұр. Оңтүстік Қазақстан университеті оңтүстік өңіріндегі ұстаздар ұстаханасына айналған оқу ордасының бірі. Бүгінгі таңда университет білім мен ғылым, мәдениет, тарих, өнердің басын біріктіріп, іргелі дамудың алғышарттарын жасауда. Білім алушы мүддесін басты орынға қойып, білім беруде озық ойлы ұстаздар күндіз-түні талмай еңбек етуде.

Елбасы тәуелсіздік таңы атқаннан бастап еліміздің білім беру саласына айрықша назарын аударып келеді. Білімді терең меңгерген мемлекеттің ғана басқа жұрттың алдына түсіп, топ бастап, әлемдік бәсекелестікте ұшар биікке шығатынын Елбасы әу бастан бағамдаған. Сондықтан да оның 25 жыл ішінде еліміздің білім беру саласын халықаралық стандарттарға сай жақындату, сәйкестендіру бағытында қаншама еңбектенгенін біз жақсы білеміз. Мемлекет басшысының үстіміздегі жылғы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекелестікке қабілеттілік» атты ел халқына арналған Жолдауында да білім саласына зор көңіл бөліп, оны дамыту, өркендету мәселесіне маңыз берген. Ел дамуының үшінші кезеңінде әлемдік бәсекеге төтеп беру үшін экономикалық жаңа модель қалыптастыру керек. Ал сол модельді жасайтын да, өркендететін де адам, осы себепті адами капиталдың сапасын жақсартып, жаңғырту қажет. Бұл мақсатты жүзеге асыру мақсатында жан-жақты біліммен қаруланған жастар керек. Елбасы аталған маңызды құжатта: «Біздің міндетіміз - білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру», - дей келе, білім мен оқыту бағдарламаларын, шәкірттің сыни ойлау қабілетін, өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажеттігін, ақпараттық-коммуникативтік технологияға негізделген білімді, қаржылық сауаттылықты арттырып,

қалыптастыруға, ұлтжандылық қасиетті дамытуға баса назар аударып, көңіл қою керектігін атап айтқан. Расында да ақпараттық-коммуникативтік біліммен қаруланған, өз ұлтын жан-тәнімен жақсы көретін ұлтжанды, адал, таза бұлақтай жеткіншектерді тәрбиелеу ұлт келешегінің кепілі. Бұл орайда мемлекет басшысының білімді, бәсекеге қабілетті, елжанды жастарды тәрбиелеп, қалыптастыру жөнінде айтқан ұсынысын өте орынды деп санаймын. Алдағы уақытта осындай үлкен мақсатты жүзеге асыру жолында белсенділік танытып, еселі еңбектенетін боламыз.

Теориялық талдау. Қазақстан жаңа тарихи кезеңге аяқ басты: қазір рухани жаңғырудың, ұлттық сананың жаңғыруының бағыт-бағдарын айқындап, Елбасымыз айтқандай, революциялық емес, эволюциялық дамитын кезең. Мемлекетіміздің жаңғыру кезеңінде мемлекет пен дін қатынасының қазақстандық үлгісін жасақтау – жаңа белестерге жол ашып, көпконфессиялы қоғамымыздың тұрақтылығын сақтаудағы маңызды қадам. Сол себепті, оқу ордамызда Түркістан облысы «Дін істері» басқармасының мамандарының қатысуымен «ДІН және ҚОҒАМ» тақырыбына дөңгелек үстел өткізілді. Дөңгелек үстел барысында діни экстремизм идеологиясының қоғамда, әсіресе жастар арасында таралуы, миссионерлік қызметті реттеу, жасөспірімдерді заңсыз діни қызметке тарту және өзге де маңызды мәселелер кеңінен қаралды. Сондай-ақ, еліміздің тыныштығын бұзатын дәстүрлі емес діни ағымдағы ахуалдың дамуының негізгі үдерістері, дін саласындағы мемлекеттік саясатты дамытудың негізгі қағидалары мен басым бағыттары секілді мәселелерді қамтыды. Елбасы Н.Назарбаев 2017 жылдың 12 сәуір күні жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында өткенге ой жүгіртіп, бүгінгі күннің аяқ алысын саралап, келешекке көз тастап, келешекке болашақты бағамдады. Қазақ қоғамында шешілуі тиіс қадау-қадау мәселелерді талқысына салып, шешілу жолдарын бірлесе талдауға шақырды. Табысты болудың басты факторы білім десек, Елбасымыз бәсекеге қабілетті болу үшін көп тілді білудің қажеттілігіне мысалдар келтірді. Мақалада тұтас ұлттың жігерін жанып, намысын қайраған Президент 2025 жылы латын қарпіне көшу туралы нақты тапсырмалар берді [1].

Бүгінде Елбасының бұл ұсынысын «Жаманның сүйенгені топ пен дүрмек» (Абай) деушілерден басқа ұлттың болашағын ойлайтын жұртшылық пен идеялы қауым өкілдері қызу қолдауда. 1926 жылы желтоқсан айында Қазақ Ақтау Комитеті және Халық ағарту комиссариатының ұйымдастыруымен кеңес өтіп, оның шешімімен 1929 жылдың 1 қазаннан бастап 1940 жылға дейін латын әліпбиінің елімізде қолданылғаны белгілі. 1993 жылы Анкарада Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркменстан, Түркия мемлекеттері ғалымдарының қатысуымен күллі түркі жұртына ортақ 34 әріптен тұратын үлгі қабылдап, бір-бірімен ақпарат алмасуды жеңілдету жолында даңғыл жол ашылған тұғын. Осыған орай Ұлттық Ғылым академиясының академигі Әбдуәлі Қайдары 24 әріптен тұратын әліпби жобасын әзірлепті. Келешегі кемел жоспарды орта жолда қалдырмаған иісі түркітілдес мемлекеттердің ішінде Қырғызстан мен біздің елімізден басқасы латын қаріпін қолданысқа енгізіп те үлгерген болатын. Сондықтан 2025 жылға дейін әдебиет, мәдениет, саясат, эканомика, техника саласында жазылған мұраларымызды кириллицадан латын әліпбиіне көшіру күн тәртібіндегі өзекті мәселе екенін ескеріп 2017 жылдың 23-қыркүйегінде университет студенттерінің арасында «Латын әліпбиіне көшу заман талабы ма, әлде...» деген тақырыпта пікірталас сайысы өтті. Онда үлкендер үшін бірнеше ондаған жылдар бойы қолданылып келген әліпбиден қол ұзу қиын болса да жастар үшін еш кедергі болмайтынын атап көрсетті. Себебі, бүгінде әлеуметтік желі арқылы бір-бірімен латын қарпінде пікір алмасатындардың дені жастар екенін білеміз. Жас буынға тіл үйренуде де кедергінің болмайтындығын ғалымдар әлдеқашан дәлелдеп қойған. Латын әліпбиіне көшу арқылы біріншіден, түркітілдес елдер арасындағы әріп кедергісін жойып, мәдени қатынастардыңтамырын бекітіп, ғылым мен білім саласында өзара байланысты нықтап, бауырлас елдермен ортақ тарихи құндылықтарымызды терең жаңғыртып, әлемдік қоғамдастыққа кедергісі кірер едік. Екіншіден, бір атадан жаралған,

бір ананың ақ сүтінен нәр алған түркі халықтарының бірлігі нығая түсіп, ана тіліміз әлемдік қоғамдастық қажет етіп отырған заманауи ақпарат тіліне айналар еді, - деген пікірлерін тастады.

«Отанды сүю - бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, оны көздің қарашығындай сақтау, өз үлесінді қосып, дамыту және кейінгі ұрпаққа аманат етіп табыстау деген сөз. Барша қазақстандықтардың жұмысының түпкі мәні-осы!», - деген Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев әрдайым қазақстандықтарды жарқын болашаққа қадам басқан еліміздің бірлігін бекемдеп, ұлы істер жолында ұлтты ұйыстыра білуге насихаттап келеді. Елбасымыздың республикалық «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында да осынау ойлар одан әрі тереңдетіле айтылып, нақты тапсырмалар, оларды іске асырудың тетіктері көрсетілген [2].

Қазақтар: «Отаның үшін тұр» деп бекер айтпаған. Патриотизм туған жерге, ауылға, қалаға және аймаққа деген сүйіспеншіліктен басталады. Сондықтан, Отан - бәрі жерге құлайтын, жұмыс істейтін және өлетін, көптеген адамдар мәңгілік өмір сүретін қасиетті орын ... Ол қайда жүрсе де жүрегінде өтпейтін жан жоқ. Отанға, оның мәдениеті мен дәстүрлеріне ерекше ықыласпен қарау шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі болып табылады [3].

Бұл кез-келген ұлтты біріктіретін қауымдастық емес, ол ұлтты құрайтын мәдени-генетикалық кодтың негізі болып табылады. Ол «Атамекен» бейтаныс адамдарға бір қадам жасамай, ұрпағынан мұра етіп алды. Туған жердің әр шатқалдары мен жоталары, таулары мен өзендері өз тарихын баяндайды. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелері бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс», - деген Елбасы Н.Назарбаев «Туған жер» деп аталатын бағдарлама ұсынған болатын. Осы мәселені де кеңінен қарастырып білім алушыларды туған өлкенің тарихи жерлерімен таныстыру мақсатында «Өлкетану» мәдени мұра бағдарламасы жүзеге асырылды. Бағдарлама қыркүйек-қараша айларында облысымыздың тарихи жерлері Түркістан-Отырар-Арыстанбаб, Шымкент-Кемеқалған, Шымкент-Ақмешіт-Домалақана, Шымкент-Сайрам-Мәртөбе, Ақсу-Жабағылы, Біркөлік, Сайрамсу, Қасқасу бағыттары бойынша жүзеге асырылды. 20-дан аса экскурсиялық бағыт бойынша 300-ге жуық білім алушы тарихи өлкенің тарихымен танысып рухани азық алды [4].

Нәтижелер мен талқылау. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазақ халқының өткен тарих жолдарында қалып қоймай, заманымыздағы басқа да мемлекеттермен тереземізді теңестіру үшін бізге жаңару керектігін айтты. Жаңғыру дегені ол тарихымызды артқа тастап, заман ағысына ілесіп кету дегені емес, керісінше, тарихымызды тереңінен танып, өзіміздің тегемізді, салт-дәстүрімізді сақтай отыра, заман ағымынан қалмау, яғни, дамып өркендеуіміз үшін көптеген өзгерістер енгізіп, көп жұмыстар істелуі тиіс. Осыған орай, рухани жаңғыру аясында 21-24 қараша аралығында білім алушылармен «Отырар» облыстық ғылыми-әмбебап кітапханасына, «Хакім Абай» мұражайына, Шымкент қаласының білім бөлімінің «Оқушылыр сарайына» саяхат жасадық. «Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек», - деген Елбасының сөзін басты қағида ретінде қарастырдық [5].

Сондай-ақ, білім алушылар өз мамандығына қатысты мекемелерерге барып, тәжірибе алмасты. Білім алушылардың салауатты өмір салтын жақсарту, адам денсаулығының қымбаттылығын, өмір сүру үшін қажеттілігін, бағалы байлық екендігін түсіндіру барысында зиянды заттар мен әдеттердің ағзаға тигізетін әсерін ұғындыру. Денсаулық сақтауға тазалыққа, ұқыптылыққа, әдептілікке баулу, салауатты өмір салтын сақтауға тәрбиелеу мақсатында «Дені сау ұрпақ - жарқын болашақ» атты спорттық ойындар бойынша арнайы жарыстар ұйымдастырылды.

Қорытынды. Татулықты - тұрақтылықты дамудың тұғыры еткен мемлекетіміз тәуелсіздіктің 26 жылдық мерекесін салтанатпен қарсы алды. Қас-қағым қысқа мерзімге толағай табыстарға жеткен мемлекетіміз үшін марқаямыз. Елбасымыз өткен жылғы халыққа арнаған дәстүрлі Жолдауында мемлекетіміздің мәңгілік темірқазығы болып танылатын «Мәңгілік Ел» идеясын жариялаған болатын. Кезінде бабаларымыз «Мың жылға, түмен күнге жететін ұрпаққа өсиетімді мәңгі тасқа бәдіз дедім» деп жазған еді.

«Біз жалпы ұлттық идеямыз - Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдыру. Қажырлы еңбекті қажет ететін, келешегі кемел Нұрлы Жолда бірлігімізді бекемдеп, тер төгуіміз керек» деген Елбасымыздың сөзі халқымыздың келешегінің тарихи алғышарты [6].

Елбасының ұлтты ұйытып, жұртты жұмылдырып, елді елдікке біріктірген сарабал саясатын жүзеге асыруға атсалысып отырған Оңтүстік Қазақстан университеті келешегінің кемел, болашағының жарқын боларына бек сенімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: 1999. 25, 44, 52 беттер.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017ж.
3. Амирова Б.Ә. Этностық жансақ нанымдар: теориясы мен практикасы». Монография, 2009. С.151-191.
4. Аймагамбетов А.Б. Кросс-культурное исследование этнических стереотипов (на примере РК). Алматы, 2010. С.26.
5. Қойшыбаева Н.И., Жунисбекова Ж.А., Абитиярова А.А. Педагогикалық психология. Алматы: 2017. 370 б.
6. Мәдени мұра.(Адамзат ақыл-ойының қазынасы). 10 томдық кітап сериялары, Алматы, 2005-2006. 138-147 б.

References list:

1. Nazarbaev N.A. Tarih tolqymında. Almaty: 1999. 25, 44, 52 better.
2. Nazarbaev N.A. Bolaşaqqa baғdar: ruhani jañğıru. 12 säwir 2017j.
3. Amirova B.A. Étnostiq jansaq nanımdar: teoriyası men praktikası». Monografiya, 2009. S.151-191.
4. Aymagambetov A.B. Kross-kulturnoe issledovanie étničeskikh stereotipov (na primere RK). Almaty, 2010.S.26.
5. Qoyshibaeva N.I., Junisbekova J.A., Abitiyarova A.A. Pedagogikalıq psihologiya. Almaty: 2017. 370 b.
6. Madeni mura.(Adamzat aqıl-oyınıñ qazınası). 10 tomdıq kitap seriyaları, Almaty, 2005-2006.138-147 b.

Аннотация: В статье «Духовное возрождение - особенный путь подрастающего поколения» автор ярко выражается о духовных ценностях современного Казахстана. В связи с этим в рамках духовного возрождения со студентами выезжают в областную научно-универсальную библиотеку «Отырар», музей «Хаким Абай», «Дворец студентов» Управления образования города Шымкента. Мы должны впитать в себя позитивные аспекты новой эры», - сказал Президент. Студенты посещают учебные заведения, связанные с их специальностью, обмениваются опытом. Объяснять влияние вредных веществ и привычек на организм с целью улучшения здоровья учащихся, объяснять ценность здоровья человека, потребность в жизни, ценность жизни. Светлое будущее». У нас общая национальная идея - сделать Вечную Землю главным направлением и превратить проспект развития нашей независимости в Нурлы Жол. Мы должны укреплять наше единство и много работать над яркой и многообещающей «Нурлы жол», что требует кропотливой работы».

Ключевые слова: духовные ценности, нация, молодежь, подрастающее поколение, цифровое образование

Abstract: In article of spiritual revival is the special way of the younger generation the author expresses the spiritual values of modern Kazakhstan. The spiritual revival is an important step towards a better future. Every citizen of Kazakhstan must understand this. In this regard, within the framework of spiritual revival, students go to the regional scientific and universal library «Otyrar», the museum «Hakim Abai», «Palace of Students» of the Department of Education of the city of Shymkent. We must absorb the positive aspects of the new era, «the President said. Students visit educational institutions related to their specialty, exchange experiences. Explain the influence of harmful substances and habits on the body in order to improve the health of students, explain the value of human health, the need for life, the value of life. Bright future». We have a common national idea - to make the Eternal Earth the main direction and turn the avenue for the development of our independence into Nurly Zhol. We must strengthen our unity and work hard on the bright and promising Nurly Zhol, which requires painstaking work.

Keywords: spiritual values, Nation, youth, the younger generation, digital education

УДК: 84:54

Торгаутова Ш.А.*

магистр, главный менеджер

проектного офиса «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ЛЕТНЯЯ ШКОЛА АКАДЕМИИ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ «МИРАС» -
ПРИМЕР РАЗВИТИЯ
ДОСТУПНОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТРАНЫ**

Автор корреспонденции: torgautova82@mail.ru

Аннотация: Академии духовной модернизации «МИРАС» (общественная организация) непосредственно приняв участие в осуществлении программы «Рухани жаңғыру» организует летнюю школу, являющейся одним из направлений осуществления проектов программы. Летняя школа - это действие на практике принципа «непрерывного образования ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ» -формирование новых знаний и обучение правильной подготовки научно-исследовательского проекта; -обучение новым технологиям в исследовательской среде; -модернизация стандартов в образовательной и научной деятельности; -взаимное сотрудничество, расширение научных и профессиональных контактов; -внедрение новаторских методов и поиск свежих эффективных идей в обучения учащихся; -проведение профессионального тренинга, научного и образовательного плана между преподавателями; -внедрение усовершенствованных технологий в научно-исследовательские и творческие проекты учащихся. Цель проведения Летней Школы: -оформление новых знаний и обучение правильной подготовки научно-исследовательского проекта, обучение новым технологиям в исследовательской среде, модернизация стандартов в образовательной и научной деятельности, взаимное сотрудничество, расширение научных и профессиональных контактов, внедрение новаторских методов и поиск свежих эффективных идей в обучения учащихся, проведение профессионального тренинга, научного и образовательного плана между преподавателями, внедрение усовершенствованных технологий в научно-исследовательские и творческие проекты учащихся.

Ключевые слова: Академия духовной модернизации, усовершенствованные технологии, модернизация эффективных методов обучения, новые проекты

Введение. Академия духовной модернизации «МИРАС» (общественная организация) Южно-Казахстанского университета им.М.Ауэзова. Академия создана в целях реализации программных документов «Рухани жаңғыру» и «Семь граней Великой Степи», проекта «Туған жер». Инициативная группа из числа сотрудников и профессорско-преподавательского состава, объединенная сотрудниками проектного офиса «Рухани жаңғыру» Южно-Казахстанского государственного университета им.М.Ауэзова в рамках программы ведет свою деятельность по развитию образования, науки и культуры в сфере гуманитарных, педагогических, филологических и творческих направлений.

В своей статье «Семь граней Великой Степи» Первый Президент Республики Казахстан - Елбасы Н.А. Назарбаев отметил: «Воспитание чувства гордости за свою историю, воспитание патриотизма должны начинаться со школьной скамьи. ...важно создать историко-археологическое движение при школах и краеведческих музеях во всех регионах страны. Приобщенность к национальной истории формирует чувство единства своих истоков у всех казахстанцев, ...инициировать формирование актуальной галереи образов великих мыслителей, поэтов и правителей прошлого в современной литературе, музыке, театре и изобразительном искусстве.

Помимо классических форматов, здесь также важно задействовать и креативный потенциал альтернативного молодежного искусства». Основной целью и задачами (общественной организации) Академией духовной модернизации «МИРАС» является: - реализация программных статей Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и «Семь граней Великой степи»; -стимулирование умений и развитие в учебно-познавательной, культурно-просветительной, научно-исследовательской и инновационной деятельности обучающихся средних, профессиональных и высших образовательных учреждений;-воспитание самостоятельности и социальной активности обучающихся; -отбор и поддержка наиболее талантливых и одаренных юных исследователей и творцов; -содействие формированию научного интеллектуального и культурного потенциала среди молодого поколения в Республики Казахстан.

Воплощая в жизнь эти направления «МИРАС» **организует научно-методические консультации, чтение лекций** профессорско-преподавательским составом /ППС/ЮКГУ им.М.Ауэзова по развитию научных и творческих проектов; **содействует при подготовке научного и творческого проекта** и проведении совместного исследования преподавателей ЮКГУ им.М.Ауэзова и педагогов-исследователей СШ, ТиПО, где они могут быть **соруководителями** обучающегося; **содействует организации научно-познавательной экспедиции** в научные центры и научно-исследовательские институты, музеи, архивы и т.д; **содействует участию ППС ЮКГУ им.М.Ауэзова в качестве жюри** на выставках учащихся профессиональных и общеобразовательных учреждений республиканского, регионального, городского уровня, **как независимого эксперта** научного и творческого проекта; **проводит научно-методические семинары, круглые столы для руководителей проектов** профессиональных и общеобразовательных учреждений республиканского, регионального, городского уровня; **проводит встречи с выдающимися личностями учащихся; организует выставки научных достижений учащихся; конкурсы научно-исследовательских и творческих проектов** [1].

Теоретическая часть. В ежегодном Послании Президента Народу Казахстана, которое прозвучало 1 сентября 2020 года, глава государства – Касым-Жомарт Кемелұлы Токаев озвучил, несколько новых базовых направлений социально-экономического и политического курса развития Казахстана на ближайшие годы, основанных на семи основных принципах: справедливое распределение благ и обязанностей; ведущая роль частного предпринимательства; честная конкуренция, открытие рынков для нового поколения предпринимателей; рост производительности, повышение сложности и технологичности экономики; развитие человеческого капитала, инвестиции в образование нового типа; «озеленение» экономики, охрана окружающей среды; принятие государством обоснованных решений и ответственность за них перед обществом. Хотелось бы отметить, что Президент особо отметил развитие социально-экономических благ для всех категорий населения, которые в сегодняшних реалиях жизни, условиях пандемии, посткризисного состояния общества, смогли выстоять и выстроить обусловленную временем и событиями жизнь для себя и своего самосовершенствования и саморазвития. Важную роль при этом новом курсе играют поддержка и новые возможности для

отечественных производителей от идеи до результата, честная конкуренция, справедливое распределение благ, внимание на озеленение экономики, расширение государственных программ и привлечение капитала для образования и развития личности в целом.

В условиях пандемии, каждый из нас понял важность общечеловеческих ценностей, изложенных в Послании главы государства. Эти вызовы позволили, быстро сориентироваться в целях и задачах выдвинутых новых проектов второго полугодия 2020 года, программы «Рухани жаңғыру», где дана оценка и внимание на вопросы - экономии ресурсов, человеческому труду, огромная роль семейных ценностей, в условиях глобализации, повышение роли программ по развитию и воспитания молодого поколения в национальном духе традиций, основанных на исторически сложившейся истории и культуры страны [2].

Коллектив Академии духовной модернизации «МИРАС», открытого при проектом офисе «Рухани жаңғыру» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова поддержал вопрос поднятый Президентом К.К.Токаевым 1 сентября 2020 года в своем ежегодном Послании на тему: «Казахстан в новой реальности: время действий», где отметил вопрос о роли и развитии деятельности дополнительного и доступного образования подрастающему поколению, развитие кружковой работы, развитие науки и творчества среди юношества, развитие национальных брендов, развитие спортивно-оздоровительных комплексов, цифровая грамотность населения, социализация и распространение качественной общенациональной идеи и информации о роли профессиональных навыков, обеспечивающая гражданскую и патриотическую активность и процветание в целом общества Казахстана.

В связи с данными реалиями Академия духовной модернизации «МИРАС» (общественная организация) непосредственно приняв участие в осуществлении программы «Рухани жаңғыру» и обращая внимание на вопросы о развитии доступного дополнительного образования, организывает летнюю школу, являющейся одним из направлений осуществления проектов программы [3].

Что представляет из себя Летняя школа - это действие на практике принципа «непрерывного образования ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ» - формирование новых знаний и обучение правильной подготовки научно-исследовательского проекта; -обучение новым технологиям в исследовательской среде; -модернизация стандартов в образовательной и научной деятельности; -взаимное сотрудничество, расширение научных и профессиональных контактов;-внедрение новаторских методов и поиск свежих эффективных идей в обучения учащихся; -проведение профессионального тренинга, научного и образовательного плана между преподавателями;-внедрение усовершенствованных технологий в научно-исследовательские и творческие проекты учащихся.

Пилотный режим Летней школы проведен с 24- по 28 июня 2020 года в ЮКГУ им.М.Ауэзова, под названием на тему: «Наука будущего: от исследований к инновациям», организованную для методистов средних обще-образовательных и профессионально-технических учебных учреждений, молодых ученых педагогов-исследователей старших классов, руководителей научно-методических объединений. Цель проведения Летней Школы: -формирование новых знаний и обучение правильной подготовки научно-исследовательского проекта, обучение новым технологиям в исследовательской среде, модернизация стандартов в образовательной и научной деятельности, взаимное сотрудничество, расширение научных и профессиональных контактов, внедрение новаторских методов и поиск свежих эффективных идей в обучения учащихся, проведение профессионального тренинга, научного и образовательного плана между преподавателями, внедрение усовершенствованных технологий в научно-исследовательские и творческие проекты учащихся.

Организаторы Летней Школы поставили следующие задачи: знакомство

преподавателей с передовыми научными достижениями и педагогическими методиками, в рамках подобных мероприятий обсуждаются вопросы углубленного изучения отдельных актуальных тем науки и образования; педагогические практики и методики преподавания предметов; вопросы и методы подготовки научно-исследовательских проектов, а также с возможностями их применения в образовании; методы научных исследований, этапы и формы научных исследований, виды научно-исследовательской и творческой деятельности, их роль в процесс обучения; подготовка к интеллектуальным соревнованиям учащихся; обучение эффективного использования информационно-цифровых технологий в научно-исследовательском процессе; вопросы учета особенностей учащихся и дополнительного образования в области науки и образования; проведение тематических презентаций научных достижений и внедрение в бизнес- и социо-проекты.

Работа Летней Школы была проведена по следующим направлениям: 1. Педагогическое новаторство и развитие творческих проектов; 2. Современные технологии: внедрение в техническое и IT-направление науки; 3. Актуальные вопросы в гуманитарно-научном образовании [4].

Активное участие в 5-х дневном обучении приняли преподаватели и методисты, зам. директоров по учебно-воспитательной работе школ и колледжей г. Шымкент Туркестанской области. В частности можно отметить: СОШ № 60, Шымкентский транспортный колледж им. М. Тынышбаева, ГКП Высший медицинский колледж, Медицинский колледж «Авиценна», и молодые преподаватели колледжа ЮКГУ им. М. Ауэзова [5].

Необходимо отметить, что в работу Летней Школы подключились и специализированный суд по делам несовершеннолетних г. Шымкент, представитель которого привел статистику и мероприятия по работе с подрастающей молодежью, распространения мероприятий о необходимости занятия досуга учащихся и привлечение в социально-значимые акции, роль правильного применения IT-технологий в развитии образовательных программ, делая акцент, что и судебная система Республики Казахстан готовы содействовать в совместной работе обучения и воспитания учащихся.

Малая Академия «АРХИМЕД&Perpetuum mobile» и Малая Академия юных исследователей и творцов «НАСЛЕДИЕ» НИУ ЮКГУ им. М. Ауэзова, подытоживая работу подготовила на электронные диски все обучающие и презентационные материалы по обсужденным темам наших лекторов в ходе работы Летней Школы, методическое указание по написанию научно-исследовательского проекта по направлению педагогики, истории, филологии, творческого направления, техники и биотехнологии, химии, IT-направления, выдали сертификаты участникам объемом в 36 часов обучения, где педагоги-исследователи смогут самостоятельно или в содружестве наших ученых-педагогов университета опубликовать результаты своих научных исследований.

Результаты и обсуждение. Актуальна ли работа Летней школы: Организующая конкурсы научно-исследовательских и творческих проектов СОШ 9-11 и I-II курсов ТиПО, Академия обнаружила низкую грамотность в подготовке научного проекта учащимися, непонимания некоторыми учителями построения проекта, что и привело к организации и проведению Летней школы для педагогов-исследователей, педагогов-организаторов, методистов, которых необходимо обучить правильно, научно-обоснованному построению и подготовки научно-исследовательской работы учащегося для дальнейшего участия в конкурсах НИР. Летняя школа действует из принципа «непрерывного образования ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ» педагогов новаторов, где проводится углубленное изучение программы «Рухани жаңғыру», внедрения приоритетов программы в подготовке научно-исследовательских и творческих проектов учащихся. Работа школы была направлена на реализацию приоритетов программы «Рухани жаңғыру» и «Семь граней Великой степи», приобретение необходимых выше перечисленных материалов; привлечение дизайнеров и менеджеров в организационной работе, ведущих казахстанских

специалистов и педагогов-ученых в области перспективных научных и творческих направлений; для подготовки организации и проведения Летней школы; создание сайта Академии духовной модернизации «МИРАС» с подготовкой методического комплекса работы летней школы, оплата лекций лекторов, тренеров.

Целью летней школы стало обучение актуальных проблем в развитии науки, правильное построение научного и творческого проекта, реализация приоритетов программы «Рухани жаңғыру». Формирование новых знаний и обучение правильной подготовки научно-исследовательского и творческого проекта в сфере науки, образования и культуры; - обучение новым технологиям в исследовательской среде; - модернизация стандартов в образовательной и научной деятельности; -взаимное сотрудничество, расширение научных и профессиональных контактов; -внедрение новаторских методов и поиск свежих эффективных идей в обучения учащихся; -проведение профессионального тренинга, в научного и образовательном плане мероприятий среди педагогов-исследователей, педагогов-организаторов, методистов учебных организаций; -внедрение технологий обученных в Летней школе в научно-исследовательские и творческие проекты учащихся.

Летняя Школы ставит задачи: -знакомство педагогов-исследователей, педагогов-организаторов, методистов учебных организаций с передовыми научными достижениями и педагогическими методиками, в рамках подобных мероприятий обсуждаются вопросы углубленного изучения отдельных актуальных тем науки и образования, культурных процессов, духовной модернизации, изучение приоритетов программы «Рухани жаңғыру»; -педагогические практики и методики преподавания предметов; -вопросы и методы подготовки научно-исследовательских проектов, а также с возможностями их применения в образовании; -методы научных исследований, этапы и формы научных исследований, виды научно-исследовательской и творческой деятельности, их роль в процесс обучения; -подготовка к интеллектуальным соревнованиям учащихся; -обучение эффективного использования информационно-цифровых технологий в научно-исследовательском процессе; -вопросы учета особенностей учащихся и дополнительного образования в области науки и образования; -проведение тематических презентаций научных достижений и внедрение в бизнес- и социо-проекты

Ключевые участники команды: формат и содержание проекта/ мероприятия мотивирует, повышает социальный оптимизм, вызывает чувство гордости, позитивный эмоциональный отклик. Проект использует положительный накопленный опыт проведения мероприятий, роль в проекте, опыт работы. Руководители 10 секций Академии духовной модернизации «МИРАС» - лекторы, тренеры. В работу привлечены республиканские ученых-педагоги, молодых ученые, специалисты по профилю педагоги-исследователи, педагоги-организаторы, педагоги-аналитики, методисты учебных учреждений.

Выводы и ожидаемый социальный эффект. Реализация программы «Рухани жаңғыру» развитие работы научно-исследовательских и творческих проектов с привлечением в работу учащихся старших классов (9-11), привлечение (I-II курса) ТиПО, I курсов ЖОО, где важным моментом будет интерес к выбору будущей специальности учащимся, путем сотрудничества с учеными-педагогами ВУЗов, ожидается повышение квалификационных навыков педагогов-исследователей, педагогов-организаторов, методистов учебных учреждений. Перспективы развития проекта (до 3 лет). Проведение ежегодно в третьей декаде с 20 - по 30 июня, первая декада 1-10 июля. В итоге участникам выдается сертификатов 72 часа участникам [5,1].

Таким образом, летняя школа, при прозрачности, доступности стратегически

важных и социально-значимых объектов национального развития, станет основополагающими в развитии навыков работы по научно-исследовательскому и творческому проекту обучающегося.

Список литературы:

1. Положение Малой Академии юных творцов и исследователей «Мұра - Наследие», при НИУ ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент 09.01.2019
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1.09.2020
3. Положение Академии духовной модернизации «Мирас» ЮКГУ им. М.Ауэзова. Шымкент.10.02.2020.https://www.facebook.com/profile.php?id=100039855159465&ref=br_rs
4. Методическое указание по подготовке научно-исследовательского и творческого проекта. Автор: Назарбек У.Б., Торгаутова Ш.А., Алдешов С.Е. Шымкент, 2019
5. Авторское свидетельство: Назарбек У.Б., Алдешов С.Е., Торгаутова Ш.А. №4561 от 17.07.2019.

Referens list:

1. Polozheniye Maloy Akademii yunikh tvortsov i issledovateley «Myra - Naslediye», pri NIU YUKGU im.M.Auezova. Shymkent 09.01.2019
2. Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana. 1.09.2020
3. Polozheniye Akademii dukhovnoy modernizatsii «Miras» YUKGU im. M.Auezova. Shymkent.10.02.2020.https://www.facebook.com/profile.php?id=100039855159465&ref=br_rs
4. Metodicheskoye ukazaniye po podgotovke nauchno-issledovatel'skogo i tvorcheskogo proyekta. Avtor: Nazarbek U.B., Torgautova SH.A., Aldeshov S.Ye. Shymkent, 2019
5. Avtorskoye svidetel'stvo: Nazarbek U.B., Aldeshov S.Ye., Torgautova SH.A. №4561 ot 17.07.2019.

Түйін: "МИРАС" Рухани жаңғыру академиясы (қоғамдық ұйым) "Рухани жаңғыру" бағдарламасын жүзеге асыруға тікелей қатысып, бағдарлама жобаларын жүзеге асыру бағыттарының бірі болып табылатын жазғы мектепті ұйымдастырады. Жазғы мектеп-бұл "үздіксіз білім беру Мектеп-КОЛЛЕДЖ-ЖОО" қағидатының іс-әрекеті-жаңа білімді қалыптастыру және ғылыми-зерттеу жобасын дұрыс дайындауға үйрету; - зерттеу ортасында жаңа технологияларды оқыту; - білім беру және ғылыми қызметтегі стандарттарды жаңғырту; -өзара ынтымақтастық, ғылыми және кәсіби байланыстарды кеңейту;- оқушыларды оқытуда жаңашыл әдістерді енгізу және жаңа тиімді идеяларды іздестіру;- оқытушылар арасында кәсіби тренинг, ғылыми және білім беру жоспарын өткізу;-оқушылардың ғылыми-зерттеу және шығармашылық жобаларына жетілдірілген технологияларды енгізу. ТЖКБ-ның 9-11 ЖОМ және І-ІІ курстарының ғылыми-зерттеу және шығармашылық жобалар конкурстарын ұйымдастыра отырып, Академия оқушылардың ғылыми жобаны дайындаудағы төмен сауаттылығын, кейбір мұғалімдердің жобаны құруды түсінбейтіндігін анықтады, бұл педагогикалық-зерттеушілер, педагог-ұйымдастырушылар, әдіскерлер үшін дұрыс, ғылыми-негізделген құрылысты оқытуды және одан әрі жобалар конкурстарына қатысу үшін Оқушының ғылыми-зерттеу жұмысын дайындауды қажет ететін Жазғы мектепті ұйымдастыруға және өткізуге әкелді.

Кілт сөздер: Жазғы мектеп, оқыту, ынтымақтастық, жетілдірілген технологиялар, ғылыми және шығармашылық жобалар

Abstract: the Academy of spiritual modernization "MIRAS" (public organization) directly participating in the implementation of the program "rukhani zhangyru" organizes a summer school, which is one of the areas of implementation of the program projects. Summer school is an action in practice of the principle of "continuous education SCHOOL-COLLEGE-UNIVERSITY" - the formation of new knowledge and training in the proper preparation of a research project;-training in new technologies in the research environment; -modernization of standards in educational and scientific activities; -mutual

cooperation, expansion of scientific and professional contacts; -introduction of innovative methods and search for fresh effective ideas in teaching students; -conducting professional training, scientific and educational plan between teachers; -introduction of advanced technologies in research and creative projects of students. Organizing competitions of research and creative projects SOSH 9-11 and I-II courses Supposedly, the Academy found low literacy in the preparation of a research project by students, lack of understanding by some teachers build the project, which led to the organization and holding of Summer schools for pedagogic researchers, teachers organization, Methodist, which is necessary to teach correct, scientific osnovnomu building and training of issledovatelskoe of the student's work for the further participation in competitions of projects.

Keywords: Summer school, training, collaboration, advanced technologies, scientific and creative projects

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ – ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

ӘОЖ: 58.92.11

Малгайдарова Г.Т., Филонова А.Ю., Мусаев А.О.*

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫ МЕН СПОРТТЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор корреспондент: arman_kazygurt@mail.ru

Түйін: Мақалада өскелең ұрпақтың дене тәрбиесінің қолданыстағы жүйесіне қысқаша талдау жасалады. Адамның салауатты өмір салтын жүргізу үшін дене жаттығулары мен спортпен шұғылданудың маңызды рөлі атап өтіледі. Елімізде құрылған ЖОО студенттерінің дене тәрбиесі жүйесі толығымен салауатты өмір салтын жүргізуге бағытталған ішкі мотивацияны қалыптастыруға бағытталған. Белсенді спортпен шұғылдану төзімділікті арттыруға және дененің жұмысын жақсартуға ғана емес; олар адам денсаулығын сақтау мен нығайтудың ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады. Жүйелі бұлшық ет белсенділігі адам ағзасының психикалық, ақыл-ой және эмоционалды тұрақтылығын арттыратыны, студенттердің денсаулығын нығайтуға бағытталған спорттық Туризмдегі практикалық қызметтің негізгі бағыттары бар екендігі көрсетілген. Оқу-тәрбие процесінің жаңа формаларына негізделген спорттық іс-әрекеттің қазіргі заманғы ұйымдастырылуы студенттің спорттық мәдениетін, одан әрі өмірде спорттық стильге деген ынтасы мен қызығушылығын қалыптастырады.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, дене тәрбиесі, оқу орындары, қозғалыс белсенділігі, денсаулық, салауатты өмір салты, жоғары мектеп, студенттер, қалыптастыру

Кіріспе. Қоғам прогрессивті даму кезеңіне өтті, оның аясында әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер гуманистік құндылықтар мен мұраттарды бекітуге, дамыған экономика мен тұрақты демократиялық жүйені құруға бағытталған. Бұл процесте маңызды орынды елдегі жағдай және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы айтылған өзекті сұрақтар да аз емес. Адамның өмірі, оның денсаулығы мен өмір салтына байланысты мәселелер соңғы кезде құнды капитал екені бәрімізге де дәлел.

Адамның, ұжымның, әлеуметтік топтың, ұлттың өмірінің барлық салаларын біріктіретін «салауатты өмір салты» ұғымының жиынтығынан дене шынықтыру және спорт ең өзекті және әмбебап компонент болып табылады. Дене шынықтыру және спорт

саласы қоғамда көптеген функцияларды орындайды және халықтың барлық жас топтарын қамтиды. Сфераның көп функционалды сипаты дене шынықтыру мен спорт адамның физикалық, эстетикалық және адамгершілік қасиеттерін дамыту, әлеуметтік пайдалы іс - әрекеттерді ұйымдастыру, халықтың бос уақытын өткізу, аурулардың алдын алу, жас ұрпақты тәрбиелеу, физикалық және психоэмоционалды демалу және қалпына келтіру, көру, қарым-қатынас және т. б.

Дене шынықтыру адамның жалпы мәдениетінің, оның салауатты өмір салтының бір қыры бола отырып, адамның оқудағы, өндірістегі, тұрмыстағы, қарым-қатынастағы мінез-құлқын анықтайды, әлеуметтік-экономикалық, тәрбиелік және сауықтыру міндеттерін шешуге ықпал етеді.

Дене шынықтыру мен спорттың дамуына қамқорлық жасау — адамдардың қабілеттерін анықтауға, олардың мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға, адам факторын жандандыруға кең мүмкіндіктер ашатын гуманистік мұраттарды, құндылықтар мен нормаларды іске асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды құрамдас бөлігі.

Дене шынықтыру мен спорттың үлкен әлеуметтік әлеуетін Қазақстанның өркендеуі үшін толық пайдалану керек. Бұл ұлтты жедел моральдық және физикалық сауықтырудың ең аз шығынды және тиімді құралы. Олардың негізі, ең алдымен, субъектінің жақсы еркі, адамның, ұжымның және қоғамның моральдық-психологиялық көңіл-күйі.

Теориялық талдау. Дене шынықтыру және спорт саласында оның әр түрлі ұйымдастырушылық формалары арқылы жеке және қоғамдық мүдделер барынша теңдестірілген және жақындатылған, ол адамның ұзақ өмір сүруіне, отбасын біріктіруге, әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтарда және тұтастай алғанда елде салауатты, моральдық-психологиялық климатты қалыптастыруға, жарақаттануды, ауруды азайтуға ықпал етеді.

Қазіргі әлемде дене шынықтырудың адам мен қоғамның табиғатын жақсарту факторы ретіндегі рөлі туралы хабардарлық едәуір артып келеді. Жалпы салауатты өмір салты, атап айтқанда дене шынықтыру және спорт күшті мемлекет пен салауатты қоғамның дамуына ықпал ететін күш пен ұлттық идеяны біріктіретін әлеуметтік құбылысқа айналады.

Көптеген шет елдерде дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық іс-шаралар мемлекеттің, оның үкіметтік, қоғамдық және жеке ұйымдарының, мекемелері мен әлеуметтік институттарының күш-жігерін біріктіреді және біріктіреді. Әр түрлі аумақтық бөлімшелерде, ең алдымен қалаларда спортты дамытумен муниципалды органдар айналысады, ал жергілікті жерлерде - коммуналар мен қауымдастықтар, олар өздерінің жалпы бюджеттерінің 1-ден 3% - на дейін осы мақсаттарға жұмсайды, муниципалды және коммуналдық спорт саясатын спорт ұйымдарымен бірлесіп әзірлейді және жүзеге асырады. Көптеген университеттерге өздерінің жарғыларын, жергілікті жағдайлары мен студенттердің мүдделерін ескере отырып, мемлекеттік білім беру стандарттары мен дене шынықтыру стандарттары негізінде дене шынықтыру нысандарын, дене шынықтыру құралдарын, спорт және моториканы, оқу сабақтарының әдістері мен ұзақтығын анықтау құқығы беріледі. Елдегі жас ұрпақтың дене тәрбиесі жүйесі өсіп келе жатқан ағзаның физикалық белсенділікке деген қажеттіліктерін ескере отырып құрылған. Оның басталуы мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде - «балабақша», онда балалар сауықтыру гимнастикасы мен ашық ойындар барысында жаңа қимылдарды игереді.

Бұдан әрі өскелең ұрпақтың қозғалыс белсенділігіне деген шұғыл қажеттілігі еліміздің оқу орындарында дене тәрбиесі бойынша практикалық сабақтарда «Мектеп-ЖОО» кезең-кезеңімен оқытуда тікелей іске асырылады. Дене жаттығуларымен және спортпен айналысу білім алушылардың қозғалыс белсенділігінің негізі болып табылады, олар жеке адамның қозғалыс қызметіне қажеттілігін толтырып қана қоймай, сонымен

қатар салауатты өмір салтының (СӨС) басты компоненті, денсаулықты сақтау мен нығайтудың маңызды факторы болып табылады. Бұлшықет белсенділігі адамның дамуы мен қалыптасуы үшін үлкен маңызға ие екендігі бұрыннан анықталған. Бұл адамның ішкі мүшелеріне айтарлықтай әсер етеді, яғни шын мәнінде физикалық жаттығуларды дененің барлық мүшелері мен жүйелеріне бұлшықет арқылы әсер ететін тұтқыш ретінде қарастыруға болады. Дене жаттығуларымен және спортпен айналысу процесінде жеке адамның физикалық және психофизикалық қасиеттері дамиды және жетілдіріледі, салауатты өмір салтының (СӨС) негіздері қаланады. Сондықтан жүйелі жаттығулар жеке тұлғаның физикалық, психикалық және психофизиологиялық қасиеттерін дамыту мен қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады [1].

Көптеген мамандардың пікірінше, университеттегі оқу процесін жетілдіру студенттердің дене шынықтыру сабақтарында техникалық құралдар мен тренажерлерді қолданумен тығыз байланысты. Олар жаттығу және жаттығу жұмыстарында тренажерларды қолдану дене жаттығуларын орындау кезінде қатысушылардың денесіне жан-жақты әсер етуге, жеке тұлғаның жеке қасиеттерін іріктеп дамытуға, жүктемені даралауға және сабақтың мотор тығыздығын сақтауға мүмкіндік беретінін атап өтті. Техникалық оқыту құралдарын (ТСО) қолдана отырып, дене шынықтыру сабақтарындағы қозғалыс міндеттерін шешу оқытушыға жеке студенттерді бақылап, залда еркін жүруге және сараланған оқытуды қолдана отырып, бүкіл топтың әрекетін тоқтатпай, олардың қателіктерін түзетуге мүмкіндік береді. Оқу процесінде ТСО-ны қолдануды талдау спорт залдарында сабақтарды музыкалық сүйемелдеуге арналған музыкалық орталықтарды және әртүрлі физикалық бағыттағы жаттығуларды көрсетуге арналған бейне жүйелерді орнатудың және пайдаланудың орындылығын көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі уақытта ТЖҚ ЖОО студенттерінің дене тәрбиесінде кеңінен қолданылады, ал оларды оқу процесінде қолдану, мамандардың бағалауы бойынша, білім беру процесінің барлық қатысушыларының СӨС қалыптастырумен байланысты маңызды міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Бірақ, тренажер залының өткізу қабілетінің төмендігі, спорт объектілерінің аздаған санының (бассейн және т.б.) болуы, ойын залдарының шектеулі саны (әдетте, біреуден артық емес) студенттерді дене жаттығуларымен және спортпен жүйелі шұғылдануға жаппай тартудың маңызды міндетін толық көлемде жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Бұл еліміздің көптеген жоғары оқу орындарының алдында тұрған материалдық-техникалық базаны дамыту және білім алушылардың дене тәрбиесі бойынша практикалық сабақтарды тиімді өткізу үшін тиісті жағдайлар жасау және осы негізде ЖОО студенттерінің денсаулығын сақтауға дайындығын қалыптастыру сияқты маңызды проблеманы айғақтайды. Сондықтан жоғары оқу орны студенттерінің дене тәрбиесі саласындағы білім беру және тәрбие міндеттерін шешу жаңа заманауи спорт ғимараттарын салу және пайдалануға беру сияқты маңызды жобаларды жүзеге асырумен тығыз байланысты.

Жеке тұлғаның дене шынықтыруын қалыптастыруда таңдалған спорт түрімен үнемі айналысу ерекше маңызды екенін атап өткен жөн. Өздеріңіз білетіндей, спорт дене шынықтырудың ажырамас бөлігі болып табылады, оның ішінде бәсекеге қабілетті қызмет жағдайында орындалатын әртүрлі физикалық жаттығулар мен ойындар, қатысушылардың мүмкін болатын жоғары нәтижеге жетуге деген ұмтылысы бар. Спорт бәсекеге қабілеттілікпен, эмоционалдылықпен және ойын-сауықпен сипатталады, адамның моторикаға деген қажеттіліктерін қанағаттандырады. Белсенді спортпен шұғылдану төзімділікті арттыруға және дененің жұмысын жақсартуға ғана емес; олар адам денсаулығын сақтау мен нығайтудың ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады. Сондықтан жоғары мектепте адамның негізгі физикалық қасиеттерін - күш, қозғалыс жылдамдығы (жылдамдық), қимылдарды үйлестіру (ептілік), қозғалыс амплитудасы (икемділік) және шыдамдылықты дамытуға бағытталған, жұмыс қабілеттілігін жақсартуға және адамның өзіне деген сенімділігін арттыруға ықпал ететін дене шынықтыру

жаттығулары мен спортпен тұрақты айналысу үлкен маңызға ие болады. Атап айтқанда, спорттық жаттығулар мен ойындар, таңдалған спорт түрімен айналысу кезінде шиеленісті және стрессті жеңілдетудің тиімді құралы болып табылады; физикалық шиеленісті де, психологиялық стрессті де жеңілдетеді [2].

Жоғары мектепте студенттердің қозғалыс қызметіне деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған дене тәрбиесінің нақты жүйесі бар. Онда жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін спорт клубтары маңызды рөл атқарады. Оқу-тәрбие процесінің жаңа формаларына негізделген спорттық іс-әрекеттің қазіргі заманғы ұйымдастырылуы студенттің спорттық мәдениетін, одан әрі өмірде спорттық стильге деген ынтасы мен қызығушылығын қалыптастырады.

Қорытынды. Адам психологиясының маңызды элементі СӨС жүргізуге бағытталған ішкі мотивация болғандықтан, елде құрылған ЖОО студенттерінің дене тәрбиесі жүйесі СӨС жүргізуге бағытталған ішкі уәждемені қалыптастыруға толығымен бағытталған. Сондықтан қалыптасқан ішкі мотивация әр оқушының СӨС жүргізуге жауапкершілік дәрежесін анықтайды. Жауапкершілікті тәрбиелеу кез-келген адамның белгілі бір қызмет түрін жүргізуге психологиялық дайындығының маңызды құрамдас бөлігі екенін атап өткен жөн жауапкершілік дененің барлық ішкі ресурстарын мақсатқа жетуге кедергі келтіретін сыртқы және ішкі себептерді жеңуге жұмылдыруға көмектеседі.

Дене жаттығуларымен немесе таңдалған спорт түрімен жүйелі түрде айналысатын студенттер жоғары жұмыс қабілеттілігіне ие және басқа студенттерден дамыған психологиялық қасиеттерімен ерекшеленеді: ерік-жігер, шыдамдылық, мақсаттылық, өз мақсатына жетуге деген ұмтылыс және т.б. бұл жүйелі бұлшық ет белсенділігі адам ағзасының психикалық, психикалық және эмоционалды тұрақтылығын арттыратындығының дәлелі. Бүгінгі таңда дене тәрбиесі «дені сау, физикалық және рухани кемелді, моральдық тұрғыдан тұрақты жас ұрпақты қалыптастыруға; денсаулықты нығайтуға; жұмыс қабілеттілігін арттыруға, шығармашылық ұзақ өмір сүруге; адам өмірін ұзартуға» бағытталған педагогикалық процесс ретінде қарастырылады [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Агаджанян Н.А. Студенттің белсенді өмір салты мен денсаулығы: оқу құралы / 2-ші басылым. Ташкент: Медицина, 1988. 341 б.
2. Бароненко В.А. Студенттің денсаулығы мен дене шынықтыру. Москва, 2003. 352 б.
3. Коваленко В.А. Дене шынықтыру: оқу құралы. Москва. АСВ баспасы, 2000. 432 б.
4. Коршунова О.С. ЖОО-да дене тәрбиесін қайта құрылымдау. Білім беруді дамытудың мәселелері мен перспективалары. 2013ж. № 24. 125-128 б.

References list:

1. Agadjanyan N.A. Studenttiñ belsendi omir saltı men densaulıǵı: oqu quralı / 2-shi basılıım. Tashkent: Medicina, 1988. 341 b.
2. Baronenko V.A. Studenttiñ densaulıǵı men dene shınıqtıru. Moskva, 2003. 352 b.
3. Kovalenko V.A. Dene shınıqtıru: oqu quralı. Moskva. ASV baspası, 2000. 432 b.
4. Korshunova O.S. JOO-da dene tarbiesin qayta qurılımdau. Bilim berudi damıtudıñ maseleleri men perspektivaları. 2013j. № 24. 125-128 b.

Аннотация: В статье сделан краткий анализ существующей системы физического воспитания подрастающего поколения. Отмечается важная роль занятий физическими упражнениями и спортом для ведения здорового образа жизни человека. Система физического воспитания студентов вузов, созданная в стране, полностью направлена на формирование внутренней мотивации, направленной на ведение здорового образа жизни. Занятия активным спортом не только повышают выносливость и улучшают работу организма; они являются одним из лучших способов сохранения и укрепления здоровья человека. Системная мышечная

активность показывает, что организм человека повышает психическую, умственную и эмоциональную устойчивость, имеет основные направления практической деятельности в спортивном туризме, направленной на укрепление здоровья студентов. Современная организация спортивной деятельности, основанная на новых формах учебно-воспитательного процесса, формирует спортивную культуру студента, интерес и стремление к спортивному стилю в дальнейшей жизни.

Ключевые слова: физическая культура, физическая культура, учебные заведения, двигательная активность, здоровье, здоровый образ жизни, высшая школа, студенты, формирование

Abstract: the article provides a brief analysis of the existing system of physical education of the younger generation. The important role of physical exercises and sports for maintaining a healthy lifestyle is noted. The system of physical education of University students created in the country is fully aimed at forming internal motivation aimed at maintaining a healthy lifestyle. Active sports not only increase endurance and improve the body's performance; they are one of the best ways to maintain and improve human health. Systemic muscular activity shows that the human body increases mental, mental and emotional stability, has the main directions of practical activities in sports tourism aimed at improving the health of students. Modern organization of sports activities, based on new forms of educational process, forms the student's sports culture, interest and desire for a sports style in later life.

Keywords: physical culture, physical culture, educational institutions, physical activity, health, healthy lifestyle, higher school, students, formation

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ –
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА –
LINGUISTICS AND LITERATURE**

УДК: 37:372.8

Айтмамбетов Ф.У.,* Анартаева Г.У.

к.филолог.н., ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

к.педагог.н. ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

**ЗНАЧЕНИЕ СТРАНОВЕДЕНИЯ
В ПОДГОТОВКЕ ПЕРЕВОДЧИКОВ-ЛИНГВИСТОВ**

Автор корреспондент: aitmambetov00@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы значения страноведения в подготовке в целом лингвистов. Разработка этой тематики вполне отвечает двум тенденциям современной педагогики - страноведения и лингводидактики. Также эта тема приобретает первостепенное значение при подготовке переводчиков-лингвистов. Цели обучения переводчиков языкам приводит к трудности определения места страноведения в учебных программах. Тем не менее, некоторые принципиальные положения страноведения имеют несколько общий характер, что делает приемлемым их для целого ряда программ. Страноведение и лингвострановедение не только связаны, но и предполагают друг друга. Но вместе с тем, имеются существенные различия. Определяется место иностранного и родного языка при подготовке переводчика-лингвиста. Овладение только иностранным языком без глубокого знания основ родного языка невозможно для переводчика-лингвиста. Он должен работать именно с двумя языками - это одно из основных требований, предъявляемых к деятельности переводчика.

Ключевые слова: страноведение, значение слова, профессионализм, содержание, язык, учебная программа, цели, лингвист, перевод текста, смысловая связь, речь, термины, коммуникация.

Введение. Ученые по-разному определяют терминологию «страноведение». Понятие «страноведение» в лингвистике и в целом в науке не новое.

Для широких кругов современной мировой общественности характерен всевозрастающий интерес к Республике Казахстан. А владение русским языком для них открывает большие возможности получения достоверной информации о Казахстане, о стране, которой проходил Великий шелковый путь, которой имеет тысячелетнюю историю. У иностранных граждан интерес нашему отечеству проявляется особенно ярко: даже ограниченное владение русским языком дает им прямой канал получения информации.

Разработка этой тематики вполне отвечает двум тенденциям современной педагогики - страноведения и лингводидактики. Также эта тема приобретает первостепенное значение при подготовке переводчиков-лингвистов.

Во-первых, занятия, где применяется перевод слов и словосочетаний, обычно сопровождаются изучением географии соответствующей страны, ее экономики и политики, культуры и истории, философии, общественной и государственной структуры и ряд других дисциплин. Как известно, все эти науки в совокупности связаны с термином «страноведение».

Во-вторых, для современной методики преподавания языков типична тенденция

переносить страноведческие сведения непосредственно на уроки языка, на которых рассматриваются пути и способы ознакомления обучающихся с современной действительностью. Этот аспект обучения уже обозначается термином «лингвострановедение».

Страноведение и лингвострановедение не только связаны, но и предполагают друг друга. Но вместе с тем, имеются существенные различия.

Трудности возникают при переходе от теории изучения страноведения к практическому внедрению его в процессе подготовки переводчиков-филологов. Здесь необходимость страноведческого подхода во многом сводится к изучению реалий. Вместо страноведения во многих случаях преподаются литература, история, география, этнография и т.д. В этом просматривается разобщенность компонентов обучения. Эти компоненты плохо связаны между собой, обособлены, не дополняют и не обогащают друг друга.

Цели обучения переводчиков языкам приводит к трудности определения места страноведения в учебных программах. Тем не менее, некоторые принципиальные положения страноведения имеют несколько общий характер, что делает приемлемым их для целого ряда программ.

Мы рассмотрим это только для одного учебного процесса, целью которого является подготовка переводчиков. Попробуем сделать на примере этого учебного процесса при определенной конкретной целевой установке, и какие выводы можно из нее сделать для страноведения.

Теоретическая часть. Известно, что во всех учебных заведениях для специальности переводчика, по плану предлагается изучение иностранных языков. Это в то же время не дает правильного представления о специфике данного процесса. Ясно, что в этом смысле иностранные языки выступают как основные предметы изучения. Обучающий здесь имеет дело не с одним, а, по меньшей мере, двумя языками: наряду с иностранным языком изучается и родной язык. Овладение только иностранным языком без глубокого знания основ родного языка невозможно для переводчика-лингвиста. Он должен работать именно с двумя языками – это одно из основных требований, предъявляемых к деятельности переводчика. Важное то, что знание иностранного языка для переводчика является средством достижения основной цели использования живого языка для общения и коммуникаций. Переводчик служит для установления контакта, коммуникаций. Именно в этом заключается его основная задача.

Что предусматривается под понятием коммуникация? Коммуникация – это установление связи и взаимопонимания. Следовательно, переводчик должен понять между кем он устанавливает коммуникацию. Понятно, что коммуникация устанавливается между людьми, говорящими на разных языках. Каждый говорящий человек – это личность, который имеет свои особые, только ему принадлежащие черты. Очевидно и то, что переводчик, в своей профессиональной деятельности имеющий дело с сотнями личностями, не имеет возможности изучить всех их как личности. К тому же он часто должен устанавливать контакт между людьми, которые раньше ему не были известны. Факт и то, что много переводчиков в мире успешно справляются со своей задачей и отлично реализуют коммуникацию между людьми, говорящими на разных языках.

Противоречие между неточным знанием всех особенностей неизвестных лиц и успешным установлением коммуникации между ними, приводит к мнению, что понимание перевода в чем-то не точно. Здесь мы исходим из определения человека как отдельно взятой личности, искажая его сущность. Любой человек имеет свои индивидуальные особенности, по-своему говорит. В то же время он имеет в себе черты общие для определенной окружающей среды, так как, он сформировался в этой среде, в этом обществе.

Переводчик помня, что человек как личность сформировался в определенной среде,

изучает именно эту среду, являющейся основой общения между членами одного и того же общества. Значит, для коммуникации между членами различных обществ и носителями разных языков и культур важным элементом является знание не каждого отдельного человека, отдельной личности, а той общей культурной среды, в которой он сформировался.

Отсюда и вытекает цели и задачи подготовки переводчиков, и значение «страноведения» в этом нелегком деле.

Таким образом, переводчик должен изучить не только язык, культуру личности как индивида общества, а целиком то, что включает в себе определение термина «страноведение», объединяющее понятия и культуру, и язык, и человек, и общество. Используя язык как средство общения, переводчик осуществлять коммуникацию между отдельными лицами на основе знания и понимания двух языков и культур, без знания вторичной культурной среды никакая коммуникация через переводчика невозможна.

В этом смысле «страноведение» воплощает в себе необходимый для полноценного перевода аспект культурной среды, являющегося неотъемлемой составной частью процесса перевода. Перевод без знания страноведения перестает быть живым организмом и становится мертвым телом. Предметом исследования страноведения является личность и его культура, в общем, и широком понимании.

Результаты и обсуждение. Понятие «страноведение» включает в себе основы дисциплин, входящих по традиции в это понятие: философию, этнографию, литературу, историю и т.д. Оно охватывает и общественные науки: социологию, политический и социальный строй, право. Так же включает бытовые стороны жизни, такие как этикет, нормы поведения и т.д. В то же время, страноведение намного шире этих понятий и имеет свою целенаправленность и специфику.

Ведущие ученые филологи как Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. выделяют три основных элемента, определяющих эту специфику.

Во-первых, связь с языком: страноведение - это наука не только о человеке и его культурной среде, но и о языковом отношении этой среды, т.е. фактически о лингвострановедении. Знание языка необходимо для любого специалиста, который занимается вопросами культуры страны. А для этнографа, географа, правоведа знание языка имеет вспомогательный характер. Для страноведа язык и культура – это единое целое.

Во-вторых, универсальный подход. Страновед не социолог, не экономист и не литературовед, он видит не отдельные аспекты, а человека и его культуру в целом, а из других наук берет и заимствует то, что ему необходимо для общего описания.

В-третьих, современность подхода. Страновед не историк и исторические факты для него не цель, а средство понимания культурной среды и человека нашего времени.

Таким образом, страноведение - это объединение элементов других наук в новую научную и учебную дисциплину.

Страноведение как наука не имеет границ, может развиваться в разных направлениях, заниматься отдельными проблемами и должен специализироваться.

В процессе подготовки переводчиков обучению страноведению предоставленный материал по усвоению по определенной программе должен быть минимизирован. Задача обучения переводчиков – дать общее представление о содержании предмета, без специализации.

Элементы страноведения должны быть интегрированы вместе с чисто языковыми элементами. Такая интеграция плодотворно влияет и на восприятие переводчиков иностранный язык не как отвлеченное понятие, а как реализацию конкретной культуры и в то же время, облегчает усвоение языковых элементов и обогащает их.

Такой подход обучения страноведению вызывает два направления в подходе к обучению.

Во-первых, такой подход служит возникновению необходимости обобщения, выделения страноведения как специального предмета преподавания. В процессе обучения во всех подробностях рассматривается какой-нибудь определенный аспект страноведения, переводчики учатся самостоятельно работать, подбирать необходимый учебный материал, глубоко вникать в избранную тематику.

Во-вторых, это отбор материала. Вопрос заключается в том, что есть необходимость найти тот минимум, который осваивается в строго ограниченный период обучения и позволяет выполнять функцию коммуникации. Определение такого минимума очень проблематично. Его объем зависит от целей, продолжительности, этапа обучения переводчиков и от многих других факторов.

Выводы. Видимо, не усложняя проблему подготовки переводчиков, в процессе обучения надо рассматривать те элементы культуры, которые имеют наиболее распространенный, общий характер. Коммуникация, к которой стремится обучение переводчиков, есть коммуникация в настоящем, с сегодняшними личностями страны. Отсюда и требования к отбору материала - требованию современности. Когда мы говорим о коммуникации – это процесс двусторонний, который осуществляется между двумя языками и двумя культурами.

Значит, эти вопросы должны учитываться в обучении переводчиков в наше время. Нужно строго учитывать, что перевод будет наиболее сложным не в сфере общих совпадающих явлений, а в сфере различий. Чем ярче культурный фон различия, тем труднее взаимопонимание.

Поэтому процесс постоянного сравнения культур является наиболее актуальным в обучении переводчиков. Тем не менее, сравнение и изучение схожих тенденций и процессов можно свести к минимуму, те сферы культуры и жизни, где различия особенно велики, должны освещаться в процессе обучения наиболее подробно.

Список литературы:

1. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение. Изд.2-ое. Москва.1976.
2. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческие рекомендации составителям учебных пособий по русскому языку для иностранцев. Третий международный конгресс преподавателей русского языка и литературы «Научные основы и практика преподавания русского языка и литературы». 1976
3. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческий аспект учебника русского языка для иностранцев. Второй международный конгресс преподавателей русского языка и литературы «Вопросы страноведения в учебниках русского языка». Москва, 1973.

References list:

1. Vereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kul'tura. Lingvisticheskiye issledovaniya. Izd-vo № 2. Moskva, 1976
2. Vereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. Lingvisticheskiye rekomendatsii dlya sostaviteley uchebnikov po russkomu yazyku dlya inostrantsev. Tretiy mezhdunarodnyy kongress uchiteley russkogo yazyka i literatury «Nauchnyye osnovy i praktika prepodavaniya russkogo yazyka i literatury». 1976
3. Vereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. Lingvisticheskiy aspekt uchebnika russkogo yazyka dlya inostrantsev. Vtoroy mezhdunarodnyy kongress uchiteley russkogo yazyka i literatury «Voprosy stranovedeniya v uchebnikakh russkogo yazyka». Moskva, 1973

Abstract: The article deals with the importance of country studies in the training of linguists in General. The development of this topic fully corresponds to two trends of modern pedagogy-country studies and linguodidactics. This topic is also of paramount importance in the training of translators and

linguists. The purpose of language training for translators makes it difficult to determine the place of country studies in the curriculum. However, some of the principles of country studies are somewhat General in nature, which makes them acceptable for a number of programs. Country studies and linguistics are not only related, but also presuppose each other. However, there are significant differences. The place of a foreign and native language is determined when preparing a translator-linguist. Mastering only a foreign language without a deep knowledge of the basics of the native language is impossible for a translator-linguist. It should work with two languages-this is one of the main requirements for the activity of a translator.

Keywords: country studies, word meaning, professionalism, content, language, curriculum, goals, linguist, text translation, semantic connection, speech, terms, communication.

Түйін: Мақалада жалпы лингвистерді дайындаудағы елтанудың маңызы туралы мәселелер қарастырылады. Бұл тақырыптың дамуы қазіргі педагогиканың екі тенденциясына – Елтану және лингводидактикаға сәйкес келеді. Сондай-ақ, бұл тақырып лингвист аудармашыларды дайындауда өте маңызды. Тіл аудармашыларын оқытудың мақсаттары оқу бағдарламаларында елтану орнына нықтауда қиындықтарға әкеледі. Алайда, елтану ғылымының кейбір негізгі ережелері біршама жалпы сипатқа ие, бұл оларды бір қатар бағдарламалар үшін қолайлы етеді. Елтану және лингвострантану бір-бірімен байланысты ғана емес, сонымен бірге бір-бірін болжайды. Бірақ сонымен бірге айтарлықтай айырмашылықтар бар. Тіл аудармашысын дайындауда шет тілімен ана тілінің орны анықталады. Ана тілінің негіздерін терең білместен тек шеттілін меңгеру аудармашы-лингвист үшін мүмкін емес. Ол екі тілде жұмыс істеуі керек - бұл аудармашының қызметіне қойылатын негізгі талаптардың бірі.

Кілт сөздер: елтану, сөздің мағынасы, кәсібилік, сөйлем мазмұны, сөйлем тілі, оқубағдарламасы, оқу мақсаттары, лингвист, мәтін аудармасы, семантикалық байланыс, сөйлеу, терминдер, тіл байланысы.

УДК: 81.1751

Макулбек А.Б., Джунусбекова Ж.С., Мамекова С.К. *

к.филолог.н., доцент ЮКУ имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

магистр, старший преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова

магистр, старший преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова

КОММУНИКАТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ АМЕРИКАНЦЕВ

Автор корреспондент: smamekova@mail.ru

Аннотация: В общем, у американцев есть определенные ценности, которые преобладают. Другой способ описания различий между людьми из разных культур, помимо сравнения их ценностей, - это сравнение их стилей общения. Когда люди с разными стилями общения взаимодействуют друг с другом, они часто чувствуют себя неудобно и часто недооценивают или неправильно понимают друг друга. Чтобы понять, почему это происходит, и попытаться уменьшить проблемы в общении, которые возникают, когда это действительно происходит, полезно, если иностранцы (где угодно, а не только в США) что-то знают о коммуникативном стиле местных жителей и как его можно сравнить с их коммуникативным стилем. Благодаря этим знаниям, иностранцы смогут лучше понять, что происходит, когда они имеют дело с местными жителями, и будут знать некоторые из способов, которыми местные жители могут их неправильно понять или недооценить. Американцы твердо разделяют идею о том, что к людям следует относиться как к личностям. В отношениях между мужчинами и женщинами этот идеал означает, что мужчины и женщины могут взаимодействовать друг с другом как отдельные человеческие существа, а не как половые существа. Не всегда предполагается, что мужчины и женщины романтично взаимодействуют, если они проводят время вместе. У многих мужчин есть женщины, которых они считают «просто друзьями», и наоборот. Мысль о том, что мужчины и женщины могут взаимодействовать друг с другом таким образом, чтобы, казалось бы, игнорировать гендерные различия, кажется нереальной и даже странной многим иностранным гостям, особенно

тем, кто приезжает из мест, где различия между мужчинами и женщинами диктуют аспекты социального порядка.

Ключевые слова: ценности, различные культуры, сравнение, стиль общения, иностранцы, местные жители, индивидуум, мужчины и женщины, люди, романтические отношения, гендерные различия, аспекты, социальный порядок.

Введение. Некоторые ценности преобладают среди американцев. Одним из способов описания различий между народами с различными культурными традициями, кроме сравнения их ценностей, служат стили общения. Когда взаимодействуют люди с различными стилями общения, они зачастую чувствуют себя некомфортно, и часто они неправильно понимают друг друга. Чтобы помочь объяснить почему так происходит, и попытаться предотвратить проблемы общения, будет полезно если иностранцы (где угодно, не только в США) знают что-нибудь о стиле общения местных жителей и могут сравнить его со стилем общения своего народа. С этими знаниями, иностранцы смогут лучше понимать что происходит, когда они общаются с местным населением, и узнают некоторые способы, в которых местные жители вероятно неправильно поймут их. Американцы трепетно принимают идею о том, что к людям следует относиться как к индивидуумам. В мужских и женских взаимоотношениях, этот идеал обозначает, что мужчины и женщины взаимодействуют друг с другом как отдельные индивидуумы, а не как представители пола. Это не всегда предполагает, что мужчина и женщина находятся в романтических отношениях если они проводят время вместе. Многие мужчины общаются с женщинами «по-дружески» и наоборот [1,12].

Идея о том, что мужчины и женщины могут общаться друг с другом, игнорируя гендерные различия кажется не реальной и даже странной для многих иностранных посетителей, особенно для тех посетителей, кто приезжает из мест, где различия между мужчинами и женщинами диктуют аспекты общественного порядка.

Группа французских студентов по обмену в Соединенных Штатах по летней академической программе прокомментировала то, как американцы пренебрегают полом. «Это нормально, что должны быть различия в поведении мужчин и женщин», сказала одна женщина. «Почему американцы не могут принять этот биологический факт?»

Другое важное влияние на мужские и женские взаимоотношения возникает из значения, придаваемого равенству. И мужчины и женщины в Америке в целом верят (по крайней мере в теории) что все люди, независимо от пола, должны рассматриваться как равные. Ни один из полов, согласно этой точке зрения, не должен иметь неоспоримые преимущества в социальном или экономическом мире из-за своего пола. Это, конечно, идеал, а не реальность.

Теоретическая часть.

Рассмотрим особенности коммуникативного поведения американцев:

Громкость голоса. Слова на странице не могут описать насколько громкими являются звуки. Достаточно сказать, что в общественных местах американцы, как правило, громче немцев или малазийцев, но не так громки, как нигерийцы или бразильцы. Естественно, громкость говорящих людей на публике отличается в зависимости от ситуации. Толпа в баскетбольной игре производит больше шума чем аудитория в театре, например. Посетители ресторана фастфуда, вероятно, бывают шумнее, чем посетители дорогого ресторана. Иностранные посетители, которые не хотят привлекать внимание к себе, должны приспособиться к окружающим и вести себя подобающе. Разговаривать тише, чем окружающие люди не создаст никаких проблем, но производя больше шума, чем окружающие, иностранцы привлекут внимание и, возможно, вызовет неблагоприятные отзывы [2,7].

Прикосновения. Все общее неприятие американцам и прикосновений друг к другу явно проявляется в общественных местах. Правило «держаться справа», которое только

что обсуждалось, является одним из способов снижения вероятности физического контакта незнакомых людей друг с другом. Американцы редко будут толпиться в автобусе, на поезде или другом общественном транспорте, как японцы или мексиканцы. Они просто избегают ситуации, когда предстоит обширный и продолжительный физический контакт с незнакомыми людьми. Толкание в толпе считается за грубость. В ситуациях, когда физический контакт не избежен, американцы типично пытаются показать своими плечами и руками так, чтобы минимизировать занимаемое ими пространство. Они будут терпеть контакт с внешней стороной рук, когда их руки свисают прямо с плеч, но контакт с другими частями тела вызывает у них сильное беспокойство. Когда они находятся в толпе, как в полном лифте или автобусе, они вообще прекращают разговоры или разговаривают только шепотом. Их неудобство легко можно увидеть. В ситуациях, когда они натыкаются на другого человека или случайно прикасаются к другому, американцы быстро уходят, и обычно извиняются, давая понять, что прикосновение было случайным. Иностранные посетители, нарушающие представления американцев о прикосновениях в общественных местах будут расцениваться как «нахальные» или «агрессивные».

Поведение в общественных местах. Когда они на публике - на тротуарах или в магазинах, ресторанах, иностранцам постоянно напоминают, что они действительно иностранцы. Это происходит не только потому, что люди вокруг них отличаются цветом, ростом и языком, но и потому, что другие люди ведут себя незнакомым образом. Поведение людей в общественных местах, каково поведение где-либо еще, является предметом культурного влияния. Американская вера в равенство индивидуальность отражается вне официальных правил, которые американцы соблюдают в общественных местах. Аспекты их стиля общения особенно очевидны когда они выходят на публику.

Правила поведения в общественных местах:

Держаться правее. Когда они идут по тротуарам, в коридорах или по лестницам - куда бы группы людей не шли в двух противоположных направлениях - американцы остаются на правой стороне. Это позволяет им проходить мимо друг друга без физического контакта и продвигаться как можно быстрее.

Выстраивайтесь в линию и ждите своей очереди. Когда они находятся в ситуации, когда группа людей хочет от кого-то внимания или обслуживания, американцы выстраиваются в очередь (или «очередь», как некоторые говорят). В банке, в кассе театра или у стойки регистратора университета последний прибывший человек должен подойти к концу очереди и терпеливо (терпеливо, если только не выяснится, что обслуживание, которого ждут люди, медленнее, чем должно быть) ждать своей очереди. Такое поведение отражает их представление о том, что все люди равны, в том смысле, что никто не имеет привилегии идти прямо в конец очереди. Это также отражает их отвращение к прикосновениям, что гораздо реже происходит в очереди, чем в толпе, толкающейся за услугой. Более того, это удовлетворяет потребность американцев в порядке и правилах. Люди, которые не идут в конец очереди, чтобы дождаться своей очереди, а вместо этого идут в конец очереди и пытаются протолкнуть свой путь на глазах у других, обычно вызывают враждебную реакцию.

Первый пришел, первый обслуживается. С правилом «расстановки» связано правило «первым пришел - первым обслужен». Общее понятие заключается в том, что человек, пришедший первым, получает внимание первым. Альтернативные понятия, такие как предоставление приоритета пожилым, богатым или мужчинам, обычно не приходят в голову американцам, мыслящим одинаково. Если несколько клиентов стоят возле стойки ожидания, клерк может спросить: «Кто следующий?». Ожидается честный ответ.

Не блокируйте движение. Обычно американцы отдают предпочтение передвигающимся, а не стационарным. Человек в движущейся толпе (например, на тротуаре или движущейся дорожке в аэропортах), который хочет остановиться или ехать медленнее других, как ожидается, перейдет в сторону или иным образом уйдет с пути тех,

кто продолжает двигаться. Считается неосмотрительным препятствовать другим людям на их пути.

Не блокируйте вид. Также считается неосмотрительным препятствовать взгляду другого человека, когда этот человек пытается посмотреть публичное мероприятие, такое как парад, спортивное состязание или театральный спектакль. Предполагается, что люди, находящиеся напротив зрителей или толпы, должны оставаться сидеть так, чтобы люди позади них могли видеть. Это правило можно интерпретировать как еще одно проявление предположений американцев о равенстве и индивидуализме.

Спросите перед курением в общественном месте. Я никогда не задумывался о том, когда и где я курил, когда был дома», - сказал один немец. «Но здесь я замечаю, что люди смотрят на меня неприятно, если я зажигаю сигарету в автобусе или ресторане. Несколько человек даже попросили меня потушить сигарету». В последние годы в США усилилось антитабачное движение. В большинстве штатов и населенных пунктов курение запрещено законом во многих общественных местах, включая самолеты, аэропорты, общественные здания и театры. В зданиях колледжей и университетов, как правило, запрещено курение, а в некоторых ресторанах, барах и торговых центрах рекламируются места, где запрещено курение [3,42].

Результаты и обсуждение. Многие организации сформулировали правила, касающиеся курения, обычно правила, которые определяют, где люди могут курить, а где нет. Даже на общественных собраниях в своих домах американские хозяева, которые не курят, обычно просят людей выйти на улицу и покурить. Некурящие, испытывающие дискомфорт в присутствии сигаретного дыма, часто просят курильщиков (или говорят им) потушить сигареты. Люди, которые курят, скорее всего, отложат время выкурить сигарету до тех пор, пока не окажутся в ситуации, когда они смогут курить, не «загрязняя» воздух вокруг некурящих. Многие иностранные посетители, как, например, упомянутый выше немец, приезжают в США из стран, где курит больше людей и где то, что многие американцы называют правом некурящих на свободную от курения среду, не привлекает или почти не привлекает внимания. Такие посетители, если они курят, не обращая внимания на местные законы или чувствительность некурящих, скорее всего, обидятся и будут расценены как неосмотрительные или еще хуже. Иностранные посетители, курящие и желающие избежать оскорбления американцев, захотят заметить, курят ли другие члены группы, а если курят, то ограничиваются ли они определенной частью комнаты или здания. Спросить окружающих: «Вы не возражаете, если я закурю?» - хорошая идея, так же как и присоединиться к пожеланиям тех, кто говорит, что они возражают [4,23].

Выводы. Иностранные посетители, особенно мужчины, которые планируют находиться в США в течение длительного периода времени, повысят их способность конструктивно взаимодействовать с американцами, если они возьмут на себя труд узнать о спортивных командах, которые следуют за ними в местном районе. Знание чего-либо об играх и игроках, а также об их значении для коренных жителей повышает шансы иностранного гостя познакомиться с «среднестатистическими» американцами. Долгосрочным гостям, которые заинтересованы в знакомстве с американцами, также предлагается пройти курс обучения, вступить в клуб или принять участие в спортивной команде по развлекательным видам спорта. Большинство американцев с удовольствием знакомятся с новыми людьми, с которыми у них есть общие интересы. Физическая подготовка может быть хорошей вещью. Воспользуйтесь преимуществами вашего пребывания в Соединенных Штатах, чтобы воспользоваться беговыми дорожками, бассейнами и гимнастическими залами, которые относительно доступны во многих населенных пунктах. Чтобы узнать больше о многих способах взаимодействия мужчин и женщин в американском обществе, иностранные гости могут захотеть понаблюдать за взаимодействием женщин и мужчин, как они изображены в фильмах и телевизионных программах, а затем спросить американцев, как фильмы и телепередачи соотносятся с

реальностью. Многие американцы с удовольствием расскажут о своем собственном опыте в выборе партнера, о взглядах своей семьи на эту тему, о своем представлении об идеальном партнере или о своих взглядах на феминизм. Обсуждение тем «межконфессиональных» и «межэтнических» браков с людьми, находящимися в таких отношениях, может быть особенно информативным, так как вовлеченные в них люди вынуждены больше думать на эту тему, чем те, кто заключил браки, не связанные с большими социальными или культурными различиями. Конечно, иностранные гости, которые ведут такие беседы, захотят сравнить то, чему они научились, с тем, к чему они привыкли в своих странах. Вместо того, чтобы оценивать, какая система лучше, иностранные гости могут искать сходства и различия между культурами.

Список литературы:

1. Барнлунд, Дин. 1989. Коммуникативные стили японцев и американцев: Образы и Реальности. Белмонт, Калифорния: Водсворт. С. 200-211
2. Брайсон, Билл. 1989. Потерянный континент: Путешествия по Америке в малых городах. Нью-Йорк: Harper&Row. С.349
3. Кэрролл, Раймонд. 1988. Культурные недоразумения. Чикаго: Пресса Чикагского университета. С.162
4. Хендерсон, Джордж. 1999. Наши души сохранить: черно-белые отношения в Америке. Ярмут, МЭ: Межкультурная пресса. С. 250

References list:

1. Barnland, Din. 1989. Kommunikativnyye stili yaponsev i amerikantsev: obrazy i real'nost'. Belmont, Kaliforniya: Uodsvort. S. 200-211
2. Brayson, Bill. 1989. Zatoryanny kontinent: puteshestviya po Amerike v malen'kikh gorodakh. N'yu-York: Kharper i Rou. S. 349
3. Kerroll, Raymond. 1988. Kul'turnyye nedorazumeniya. Chikago: Izdatel'stvo Chikagskogo universiteta. S. 162
4. Khenderson, Dzhordzh. 1999. Spasti nashi dushi: cherno-belyye otnosheniya v Amerike. Yarmut, Men Mezhekul'turnaya pressa. S. 250

Түйін: Жалпы, американдықтар арасында кейбір құндылықтар басым. Әр түрлі мәдениеттердегі адамдар арасындағы айырмашылықтарды сипаттаудың тағы бір әдісі, олардың құндылықтарын салыстырудан басқа, олардың қарым-қатынас стилдерін салыстыру. Қарым-қатынас стилі әртүрлі адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда, олар көбінесе өздерін жайсыз сезінеді және жиі бір-бірін жете бағаламайды немесе түсінбейді. Неліктен бұлай болып жатқанын түсіну және іс жүзінде орын алған кезде туындайтын байланыс проблемаларын азайтуға тырысу үшін шетелдіктер (тек АҚШ-та емес, кез-келген жерде) жергілікті тұрғындардың қарым-қатынас стилі туралы және олардың өздерімен салыстыру туралы бір нәрсе білсе пайдалы. коммуникативті стиль. Осы білімдер арқылы шетелдіктер жергілікті халықпен қарым-қатынас жасағанда не болатынын жақсы түсінеді және жергілікті тұрғындардың оларды түсінбеуі немесе дұрыс бағаламауының кейбір жолдарын біледі. Американдықтар адамдарға жеке тұлға ретінде қарау керек деген идеяны қызу қолдайды. Ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынаста бұл идеал ерлер мен әйелдердің бір-бірімен жыныстың өкілдері ретінде емес, жеке адам ретінде қарым-қатынас жасай алатынын білдіреді. Еркек пен әйел бірге уақыт өткізетін болса, олар әрқашан романтикалы болады деп болжай бермейді. Көптеген еркектерде «қарапайым дос» деп санайтын және керісінше әйелдер бар. Әйелдер мен еркектердің бір-бірімен гендерлік айырмашылықты елемейтін сияқты әсер ете алатындығы туралы идея көптеген шетелдік қонақтарға, әсіресе, әйелдер мен ерлер арасындағы айырмашылықтар қоғамдық тәртіптің аспектілерін тағайындайтын жерлерден келгендерге шындыққа сәйкес келмейтін және тіпті оғаш көрінеді.

Кілт сөздер: құндылықтар, әртүрлі мәдениеттер, салыстыру, қарым-қатынас стилі, шетелдіктер, жергілікті тұрғындар, жеке адам, ерлер мен әйелдер, адамдар, романтикалық

қатынастар, гендерлік айырмашылықтар, аспектілер, әлеуметтік тәртіп.

Abstract: In general, Americans have certain values that prevail. Another way to describe the differences between people from different cultures, besides comparing their values, is to compare their communication styles. When people with different communication styles interact with each other, they often feel uncomfortable and often underestimate or misunderstand each other. To understand why this is happening and to try to reduce the communication problems that arise when it really happens, it is useful if foreigners (anywhere, not just in the US) know something about the communicative style of the locals and how to compare it with their communicative style. With this knowledge, foreigners will be able to better understand what happens when they deal with the locals, and will know some of the ways that locals may misunderstand or misjudge them. Americans strongly share the idea that people should be treated as individuals. In relationships between men and women, this ideal means that men and women can interact with each other as separate human beings, not as gender. It is not always assumed that men and women are romantically involved if they spend time together. Many men have women whom they consider «just friends», and vice versa. The idea that men and women can interact with each other in ways that seem to ignore gender differences seems unrealistic and even strange to many foreign visitors, especially those coming from places where differences between men and women dictate aspects of the social order.

Keywords: values, different cultures, comparison, communication style, foreigners, locals, individual, men and women, human beings, romantic relations, gender differences, aspects, social order.

УДК: 80

Турсунов А.Н., Мусантаева М.А.*

к.филолог.н., доцент ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
ст.преп., магистр ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧТЕНИЮ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУППАХ

Автор корреспондент: maira.1968@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы методики обучения чтению текстов художественного произведения на занятиях русского языка. Задания направлены на практическое решение вопросов обучения чтению на уроках русского языка в национальных группах. В статье даются задания на выполнение самостоятельной работы для студентов, которые способствуют решению практических целей обучения, развитию речи, облегчают понимание содержания текста, знакомят студентов с методами его анализа. Практические задания направлены на отработку определенных языковых навыков. Авторы статьи ориентируются на современную методическую концепцию изучения русского литературного языка как неродного и, в качестве главных целей, выдвигают формирование у обучающихся умения анализировать художественное произведение и идейное содержание художественных образов. Цель обучения чтению художественного произведения - выработка, закрепление и активизация в устной и письменной речи навыков владения лексикой и синтаксисом художественного стиля.

Ключевые слова: Практическая значимость, процесс развития, выразительность чтения, адаптированный текст, красочные слова, художественное рассказывание.

Введение. Практическая значимость чтения как вида речевой деятельности и необходимости возрастает при работе с текстами художественного произведения.

Дается определенная система заданий, выполнение которых должно способствовать решению практических целей обучения. Предтекстовые задания для самостоятельного выполнения облегчают понимание содержания текста, знакомят с методами его анализа. Послетекстовые задания контролируют понимание материала.

Целью обучения чтения художественного произведения - выработать, закрепить и активизировать в устной и письменной речи навыки владения лексикой и синтаксисом

художественного стиля. Перед студентом ставится задача - извлечь идеи и мысли художественного произведения, понять и осмыслить ее, чтобы затем воспроизвести в устной или письменной форме.

Важнейшая задача преподавателя русского языка и литературы в нефилологических вузах - научить студентов владеть литературным языком, формировать у них эстетическое мировоззрение. Поэтому занятия русского языка обязательно предусматривают упражнения по развитию речи.

Теоретическая часть. «Первый и основной прием работы преподавателя над художественным словом, наиболее связанной с обычной практикой преподавателя - это изучение слова в процессе анализа образов идейного содержания произведения. Второй прием - выразительное чтение и художественное рассказывание. Третий прием состоит в том, что преподаватель заменяет красочные слова в тексте другими словами» (1).

Все эти приемы реализуются на занятиях при прохождении той или иной темы по русскому языку.

Например, можно было бы взять адаптированный текст главы “Мятежная свобода” из повести А.С.Пушкина “Капитанская дочка”, который они проходили в школе и она им знакома.

Работа над текстом начинается со словарной работы. Дается разъяснение новых слов для активного усвоения до чтения текста, дается комментарий в процессе чтения отдельных слов и оборотов.

Слова и словосочетания для объяснения: благоприятный - “смотрели на тебя косо”, вдоволь - враждебно, с недоверием; озлобленный - “будь он семи пядей во лбу”, проучить - одаренный, способный; самозванец - “приняли на себя вид подобострастия”, невольник - ритворная показная покорность, угодливость.

На первом этапе предлагается прочитать слова, обороты и выражения. Затем студенты приступают к анализу однокоренных слов: озлобленный - злоба, проучить - учение (учеба). Здесь отмечается, что слово “проучить” употребляется в значении “наказать”. Таким образом усваиваются значения слов. К словам “невольник”, “вдоволь”, “кровожадный” подбираются следующие синонимы: раб, достаточно (много), жестокий.

На следующем этапе идет процесс развития навыков выразительного чтения текста с попутным комментированием слов и выражений “улица моя тесна” (нет свободы, условий для решительных действий), не таю (не скрываю) угодник (святой), за одною трапезою (за одним столом), заблаговременно (заранее) и т.д. В процессе чтения преподаватель, интонацией голоса, паузами, должен обратить внимание студентов на наиболее важные моменты в содержании главы. Далее идет сам процесс рассказа преподавателя, употребляя в пересказе слова и выражения, которые войдут в активный словарь студентов:

Результаты и обсуждение. Обратите внимание, как народ приветствует Пугачева. Пушкин подчеркивает это почти в каждой главе: “Лошади поскакали; народ на улице останавливался и кланялся в пояс. Пугачев кивал головою на обе стороны”.

Приводится другое мнение о Пугачеве дворянина Гринева. Ведь Гринев, как все дворяне, считал Пугачева кровожадным, жестоким человеком. Озлобленный Швабрин может рассказать Пугачеву, что Маша - дочь капитана Миронова! Вдруг Пугачев прервал размышления Гринева вопросом: -О чем, Ваше благородие, изволили задуматься?

Пугачев понял, что Гринева страшно. Он, как бы читая мысли собеседника, сказал ему: И ты прав, ей-богу прав! Ты видел, что мои ребята смотрели на тебя косо (враждебно), а старик и сегодня настаивал на том, что ты шпион и что тебя надобно пытать и повесить; но я не согласился, - помня твой стакан вина и заячий тулуп. Ты видишь, что я не такой еще кровописец (кровожадный), как говорят обо мне ваши братья (т.е. дворяне).

После такого комментированного чтения, преподаватель дает готовый план

пересказа главы: Гринев ведет в Белогорскую крепость. В крепости у Пугачева. Беседа Пугачева с Гриневым. Сказка об орле и вороне.

В беседу по прочитанной главе включается повторное выборочное чтение студентов, задача которого, во-первых, обратить внимание студентов на наиболее важные моменты в тексте, во-вторых, обучение выразительному чтению.

Предлагаемые вопросы для беседы:

1. Как реагировал Пугачев на слова Гринева о том, что в Белогорской крепости обижают сироту? Студенты находят и зачитывают отрывок текста, содержащий ответ на этот вопрос (от слов “Глаза у Пугачева засверкали...” до слов “Я его повешу”).

Зачитывается еще раз фраза “Глаза у Пугачева засверкали”.

Для выражения гнева и возмущения, охватывающего Пугачева при мысли, что кто-то смеет обижать беззащитную, слабую девушку, Пушкин использует глагол засверкали.

2. Какой разговор произошел между людьми Пугачева?

Важно, чтобы, отвечая на данный вопрос, студенты поняли, что пугачевцы добрые и отзывчивые люди, хотя они и ненавидели дворян-угнетателей.

3. Почему Пугачев помиловал Гриневу и взялся ему помочь?

Преподаватель помогает студентам понять смысл пословицы «Долг платежом красен». Студенты приводят аналогичный пример из произведений казахского устного народного творчества.

4. Как народ относится к Пугачеву?

Студенты находят строчки в главе, в которых есть ответ: “...народ на улице останавливался и кланялся в пояс. Пугачев кивал головою в обе стороны”.

5. Какие дела, поступки и высказывания Пугачева доказывают, что Гринев был неправ в оценке его личности?

Преподаватель отмечает: дела и мысли Пугачева говорят о том, что за его внешней грубостью чувствуется благородство.

Затем предлагается близкий к тексту пересказ сказки об орле и вороне, пользуясь опорными словами и выражениями: ворон-птица; на белом свете; ты пьешь живую кровь; я питаюсь мертвечиной; клюнул раз, клюнул другой; чем триста лет питаться падалью, лучше раз напиться живой кровью.

Предлагается ответить на вопросы:

1. Кого можно считать орлом, а кого - вороном?

2. Почему Гринев не понял сказку?

Выводы. Обобщая ответы студентов, преподаватель говорит, что, несмотря на смелость, мужество и другие положительные черты, Гринев - сын своего класса и потому не способен понять причин крестьянского восстания.

Виды работ на занятии русского языка разнообразны, но каковы бы они ни были, все они должны быть подчинены главной цели - выработать у студентов умение пользоваться литературным словом.

Список литературы:

1. Мальцева К., Жданова Н. Внеклассное чтение. Москва. 1986. С.56
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. 3-е изд. перераб. и доп. Изд-во «Русский язык» Москва. 1983 С. 123-128
3. Гапчич И.К. Пособие по обучению чтению. Изучающее чтение. Изд-во «Русский язык». Москва, 1989, С.127
4. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. Москва, 1981. С.356
5. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. Изд-во «Русский язык» Москва. 1984, С.528

References list:

1. Mal'tseva K., Zhdanova N. Vneklassnoye chteniye. Moskva. 1986. S.56.
2. Yereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kul'tura. 3-ye issledovaniye peredelyvat' i myach. Izd-vo «Russkiy yazyk» Moskva. 1983 S. 123-128
3. Gapochka I.K. Uchebnoye posobiye po chteniyu. Obucheniye chteniyu. Izdvo «Russkiy yazyk». Moskva, 1989. S. 127.
4. Zarubina N. D. Tekst: lingvometodicheskiy aspekt. Moskva, 1981. S.356.
5. Kostomarov V.G., Mitrofanova O.D. Metodicheskoye posobiye dlya uchiteley russkogo yazyka dlya inostrantsev. Izd-vo «Russkiy yazyk» Moskva. 1984. S. 528.

Түйін: Мақалада студенттердің көркем шығармаларының мәтіндерін орыс тілі сабағында оқыту жүйесі қарастырылады. Нақты тапсырмалар жүйесі берілген, олардың орындалуы оқытудың практикалық мақсаттарын шешуге ықпал етуі керектігі айтылған. Өзбетінше орындауға арналған мәтін алдындағы тапсырмалар мәтіннің мазмұнын түсінуді жеңілдетеді, оны талдау әдістерімен таныстырады. Мәтіннен кейінгі тапсырмалар материалды түсінуді нақтылып, бақылайды. Мәтін бойынша жұмыс сөздердің мағынасын түсіндіру жұмысынан басталады яғни мәтінді оқымай тұрып, оны белсенді меңгеру үшін жаңа сөздердің түсіндірмесі беріледі, жеке сөздер мен сөз тіркестерінің түсініктемесі сабақ оқу барысында беріледі. Мақала авторлары орыс әдеби тілін ана тілі ретінде зерттеудің заманауи әдістемелік тұжырымдамасына назар аударады және басты мақсат ретінде студенттердің көркем шығарманы және көркем образдардың идеялық мазмұнын талдай білуін қалыптастыруды алға тартады. Көркем шығарманы оқуға үйретудің мақсаты - ауызша және жазбаша сөйлеуде көркемдік стильдің лексикасы мен синтаксисін меңгеру дағдыларын дамыту, шоғырландыру және жандандыру болып табылады.

Кілт сөздер: Практикалық маңыздылығы, даму процесі, оқудың мәнерлілігі, бейімделген мәтін, түрлі-түсті сөздер, көркем баяндау

Abstract: The article deals with the methods of teaching the reading of texts of a work of art in the classroom of the Russian language. Tasks for the practical solution of learning issues in Russian language lessons in national groups. The article gives assignments for performing independent work for students, which contribute to the solution of practical learning goals, the development of speech, facilitate the understanding of the content of the text, acquaint students with the methods of its analysis. Practical tasks for practicing certain language skills. The authors orient the articles to the modern methodological concept of studying the Russian literary language as a non-native language and as the main goals, put forward the formation of students' skills to analyze a work of art and the ideological content of art educational. The goal of learning to read a work of art is to develop, consolidate and activate the oral and written speech skills of mastering the vocabulary and syntax of the artistic style.

Keywords: Practical significance, developmental process, expressiveness of reading, adapted text, colorful words, artistic narration.

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТЕАТР ЖӘНЕ ЭСТРАДАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ТЕАТР И ЭСТРАДНОЕ ТВОРЧЕСТВО
THEATER AND VARIETY CREATIVITY

ӨОЖ: 38:008

Мухамедин М.М.*

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
МЕРЕКЕ – ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Автор корреспондент: tvorchestvo-77@mail.ru

Түйін: Бұл жазылған мақалада мереке түсінігі мен анықтамасы қарастырылған. Мереке-күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс, ол арқылы мыңдаған жылдар бойы әртүрлі формаларда мәдениет құндылықтары қалыптасқан және беріліп отырған. Олар діни табынулармен, қоғам және адам өміріндегі ерекше оқиғалармен, халық пен мемлекет тарихындағы маңызды күндермен, еңбек үрдістерімен тығыз байланысты болған. Мақалада мерекелердің қоғамдағы рөлі мен орны, олардың әлеуметтік маңызы, мәдени құндылығы, тарихи және саяси рөлі қарастырылған. Мерекенің әлеуметтік маңыздылығы дегеніміз, идеологиялық біріктірілген, қоғамның, әлеуметтік топтың, жеке адамның көзқарасын бейнелейтін және оның саяси, адамгершілік және эстетикалық идеалдарын көрсететін ерекше әлеуметтік оқиға түрінен тұрады. Мереке бізге ерекше оқиғаны жаңарған құндылықтар арқылы еске салады, мәдени дәстүрлерді бір ұрпақтан келесі ұрпаққа тапсыру тетіктері ролін ойнай отырып, бұқараның мейрамдық мәдениетін қалыптастырады. Мақалада мәдениет және мерекелердің белгілі зерттеушілерінің еңбектеріне талдау жүргізілді және қорытыланды - И. Хейзинг, М.Элиаде, Р.Кайуа, М.М. Бахтин, К. Жигульский, Э.В. Соколов, Н. Камалова. Сонымен қатар, көпшілік мерекелерді мәдени-көпшілік шара ретінде бірнеше орындарда арнайы ұйымдастыру, дайындау және өткізудің кезеңдері мен ерекшеліктері қарастырылды.

Кілт сөздер: мереке, мәдениет, ритуал, көтеріңкі көңіл, ойын, сауық, оқиға, бос уақыт.

Кіріспе. Мерекелер адамзат алғаш пайда болып, табиғатпен тығыз қарым-қатынасқа түсе бастаған алғашқы кезеңдерінен бастау алады. Адамзат қоғамының әлеуметтік өмірі мен дамуының құрамдас бөлігі болған мерекелердің туындауы және дамуын сол қоғамның табиғи, әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерінен іздестіруіміз керек. Себебі, мерекелер адамзаттың аң аулау, терушілік, жер өңдеу кезеңдерінде қалыптасып, табиғат құбылысы, еңбек ритмі, өмір салтымен тығыз байланысты дамыған және адамдар қауымдастығында тұрақты қажеттілікке айналған. Ол қажеттілік табиғат құбылыстары-өзгерістерімен бірге адамның өз өмірінің де өзгерістеріне байланысты туындаған, осы өзгерістердің қайталану мерзімін атап өту, ол сәттерден аман өту, өмір өзгерістері мен табиғат өзгерістеріне кедергі келтірмеу-мерекелеу қажеттілігін туындатқан. «Мерекелік антракт жер шары уақыттың ауысуы, өз кезегінде әлемдік тәртіптің өзгеруін көрсететін кезең басталғанын білдіреді. Сондықтан болар, бұл уақытта қандай да болсын эксцесстерге жол берілді. Өзінді, қандайда болсын тәртіпке қарама-қарсы көрсетуіне болады. Барлығы көтеріңкі көңілмен істелінуі қажет. Ал басқа жағынан қарағанда бұндай ойын-сауықтық әрекеттер адамға қосымша күш береді, әлемді түрлендіреді, міндетті түрде кейін байлық пен құлпыруға әкеледі», - деп жазды Р. Кайуа [1,219-6].

Теориялық талдау. Табиғаттағы секілді қоғамда да, адамзат өмірінде де ешнәрсе өздігінен, жоқтан пайда болмайды. Яғни Аристотельдің сөзімен айтсақ, «Ешнәрсе кездейсоқ болмайды, бірақ пайда болуын кездей соқтыққа жатқызатын барлық нәрселердің белгілі себебі бар» [2,47-6]. Белгілі мәдениет тарихын зерттеуші-ғалым

М.М. Бахтиннің ойынша «мереке қандай да болмасын - адамзат мәдениетінің алғашқы формасы» [3,11 б].

Мереке мәдениеті теориясы мен тарихында мереке идеологиялық және бұқаралық көріністі ұйымдастыру астарында қаралып, көп жағдайда, Й. Хейзинг пікірше «қасиетті ритуалдық ойындар мен мерекелік сауықтарға» [4,32 б.], немесе М. Элиаде бейнелеп айтқандай «қасиетті және тіршілікті» болып бөлінеді [5,106 б.]. Бұқаралық мерекелік әрекеттер тарихы бұдан отыз ғасыр бұрын басталған. Бұқаралық мейрамдар ежелгі Эллада да қалыптасқан, сондықтан болар грек сөзі «Эртология» - мерекелер туралы ғылым дегенді білдіреді, бұл қоғам үшін оның маңыздылығын көрсетіп тұр.

Көне Греция дәстүрлі театр өнерінің негізін қалағаны мәлім. Театр өнерінің туындауына негіз болған қасиетті ритуалдық ойындар мен сауықтық мерекелер. Олар грек мемлекеттері полис-қалалары тұрғындарының тұрмыс, еңбек салтын қалыптастырып, дүниетанымын байқатқан әдет-ғұрыптардан, құдайларға табынып, өмір сәнін, берекелілігін, жеке адамға соғыста, табиғат дүлейі мен шайқаста жеңіс әкелер күш беруін тілеуден бастау алған.

Көне Грек мемлекеттеріндегі қалыптасып дамыған мерекелік сауықтар, ритуалдық ойындар мен әрекеттердің (Дионисий мерекелері, Осхофорий мейрамы, Панафиней мерекесі, Олимпиадалық ойындар т.б.) мәдени өрлеуге қосқан үлесі ерекше.

Біріншіден, олар халықтың дүниетанымын қалыптастырып, рухани құндылықтары мен даму бағытын белгіледі. Екіншіден, өнер жанрларының жиынтығына айналып, олардың дамуына өзара ықпал ете білді. Үшіншіден, орындаушылық өнердің шыңдалуына әсер ету арқылы өнерді кәсіптік әрекетке айналдырып, оның мектептерін, ұйымдастырушыларын, ұстаздарын іріктеп, маманданған әлеуметтік топтар қалыптастырды.

Мерекелік әрекеттердің құрылымы қатаң сақталған: шеру, құрбандық шалу, сиыну-табыну, ойын-сауық құру, жеңімпаздарды марапаттау. Мысалы: Дионисий мерекесі үш бөліктен жинақталған хорей-саз, эн, би эпикалық өлеңмен қосылып Афина халқын тамашаға бөлеген. Ағайынды А. Грант және И. Грант энциклопедиялық сөздерінде көрсетілгендей, мереке негізінде адам организмінің жұмыстан кейінгі демалысқа деген өзіндік ұмтылысы жатыр, ал діни сезіммен қабыса отырып, мерекелерді орнатуға, басқаша айтқанда демалыс күндерін белгілеуге әкеледі.

Кейіннен мерекелік әрекеттерді табыну және зайырлы деп бөлуге әкелді. Мейрамдар - құдайды немесе жеке тұлғаны құрметтеуге арналған күндер, не болмаса күнделікті тіршілікті қоя тұрып, қажетті оқиғаны еске алу, сондай-ақ ұйымдасқан көңіл көтеру, салтанат, ойын - сауықтар және т.с.с. [6,300-б].

Сонымен «Мереке» қазіргі түсінікпен айтқанда әр түрлі әлеуметтік топтардың белсенділігіне байланысты, арнайы ұйымдастырылған ойын-сауық, ерекше мінез-құлық тәсілі, ерекше күн, көп таралған институт. Мерекелеу нақты, арнайы ритуалданған түрде, тиісті оқиғаға, тұғырнамаға, идеяға, түсінікке қоғамдық сананы байланыстыра өтеді.

«Мереке» ұғымының шығу мәніне, қысқаша талдау жасаудың өзі, оның мейрамдау, демалу, көңіл көтеру, қуанышпен, арнайы ритуалмен, бимен, дастархан мәзірімен, бос уақытпен семантикалық байланысын көрсетеді, сонымен қатар ол діни табынумен, мемлекет пен ұлттың ерекше тарихы күндерімен, әлеуметтік қозғалыстар дәстүрлерімен, салтанаттарымен, қозғалыстарымен байланысты екенін көреміз.

Қорыта айтқанда, мереке - көрермендері тікелей әрекеттерге қатысатын қандай да бір оқиғаға байланысты табыну ойыны, белсенді әрекетті және ойын – сауықты, көріністі көпшіліктік шара.

Мереке - адамзат мәдениетінің ең қажетті түрі. Мереке әр уақытта мәнді және терең мағынаға, көзқарасты мазмұнға ие. Ешқандай да қоғамдық - еңбек үрдісін ұйымдастыру мен арттыру «жаттығулары» да, ешқандай «еңбек ойыны» не болмаса ешқандай еңбек демалысы мен тынығуы өздігінен мейрамды бола алмайды, оған қандай да болсын басқа

болмыс өрісінен, рухани-идеологиялық өрістен бірдеңе қосылуы керек. «Мереке адамзат тіршілігінің әлемдік жоғары мақсаттарынан басқаша айтқанда идеялар әлемінен міндетті ұлықсат алуы керек. Мұнсыз ешқандай мейрам болуы мүмкін емес» [7,14-6].

Мереке құндылықтардың қайта жаңаруы арқылы осыған байланысты қажетті оқиғаны еске салады, бір ұрпақтан келесі ұрпаққа мәдени, тарихи, отансүйгіштік дәстүрлерді беру механизмі рөлін де атқарады, сонымен қатар адамдардың өзін-өзі мәдени тануына көмектеседі. Ол мәдени өмірді белсендіреді және өзектендіреді, ұлттық өмірге мән беретін және тарихи болмысқа қажетті негізгі құндылықтарды ашық түрде нығайтады, бекітеді.

Мерекенің өзіндік ерекшелігі адамға берілген тұлғалық сипаттағы бос уақытты мәдениет құндылығына айналдыруында, бұл бос уақытты басқа да адамзат құндылықтары жүйесіндегі байлыққа балауы. Сонымен қатар мерекенің әлеуметтік мәні - идея жағынан біріккен, сол қоғамның көзқарасын білдіретін, оның саяси, патриоттық, адамгершілік және эстетикалық идеалдарын мақұлдатын ерекше әлеуметтік әрекет түрі екендігінде. Осы себепті, тарихи алаңға шыққан жаңа әрбір тап өзін таныту үшін мерекеге ерекше назар салады.

Мереке болашақты байыптау үшін негізгі себеп қызметін атқарады, сонымен қатар дамыған әрбір мәдениеттің бөлімі ретінде идеалды қоғамдық жағдайды құру үлгісін жасайды. Қоғамның нақты топтарының мәдени өміріне қатысты мәдени құбылыс ретінде мереке сол әлеуметтік топтардың салт-дәстүрімен, нышандарымен, іс-қылықтарымен, ойын - сауықтарымен, бақыт туралы түсініктерімен, магиялық әрекеттерімен байланысты.

Мерекеге материалдық мәдениет жағы да, костюмдер, әшекейлер, декорациялар, ас мәзірлері т.б. байланысты.

Белгілі мереке мен мәдениетті зерттеуші К. Жигульский көркем шығармашылық өрісті келесі топтарға жүйелейді: сәулет және театрландырылған әрекеттерді безендіру; әдебиет, поэзия және проза; музыка және би, ән, мелодиялар мен хор; мерекелік қойылым; әр түрлі шерулер, мистериялар, фарс, инсценировкалар, байқаулар, жарыстар; кескіндеме, графика, скульптура; костюмдерді, маскаларды, қуыршақтарды т.б. дайындау [8,154-6].

Мереке ақиқат үшін өте маңызды құбылыс болып табылады да мерекенің әлеуметтік - саяси және мәдени мәні Э.В. Соколовтың пікірі бойынша маңызды дәстүрлерді қолдаудан тұрады. Тарихи сезімге жан бітіру, азаматтық жауапкершілікті сезіну бұқаралық шерулерге, театрландырылған қойылымдарға қатысу арқылы қол жеткізіледі. Мереке ұрпақтар буынының қауымыдастығы сезімін тудырады.

Э.В. Соколов мерекелердің сан алуан түрлерінің ішінде негізгі ұйымдастырушы элемент ретінде төмендегілерді есептейді: «Біріншіден, уақытты еңбектен, тұрмыстық қам-қарекеттен, жабығыңқы ойлардан... босату. Мерекеде адам сергектік пен көңіл көтерілуін сезінеді. Әдеттегі шектеулер мен ережелердің ықпалы жойылады...Осылайша, мерекенің бірінші ерекшелігі бұл адамды күнделікті өмірде шектейтін және тұйықтайтынның бәрінен босату, өзін - өзі шынайы көрсету мүмкіндігі» [9,85-6].

Екіншіден, мерекенің негізгі тақырыбын анықтайтын, осы мерекеге қатысушылардың бәрінде татулық пен бірлік сезімін қалыптастыратын азаматтық, саяси, мәдени ортақ идеялардың болуы. Ұлттық және саяси мерекелер халыққа жеңіс әкелген, адамгершілік идеалдардың салтанат құруына негіз болатын маңызды оқиғаны дәріптеумен байланысты. Мереке қандай да бір қоғамдық топты немесе маңызды саяси қағидаларды дәріптеуге арналуы мүмкін.

Мерекенің үшінші элементі - рәсімдер, салтанаттар. Мереке - бос уақыттың элементі, ол бос уақытта ұйымдастырылады. Бірақ, онда жалпыға міндетті құндылықтар бар. Мерекелер қоғамдық пікірден қолдау табады. Қоғам мерекелік ахуалды құру үшін, мерекенің тақырыбы мен идеясын ашу үшін аз құрал жұмсамайды.

Мереке адам өмірінің неғұрлым маңызды, өзгеріске түскен сәттерін ойындық ережелер тіліне (рәсімдер, ғұрыптар, рәміздер) аударылатын құбылыс ретінде көрініс табады.

Сондықтан мерекелік хал - ахуал салмақты және ойындық, қатаң анықталған және еркін жағдайлар арасында ауытқып отырады. Мереке қатысушыларына іс - әрекеттің ерекше түрі тән, ал бұл әрекеттер барысында әрбір қатысушы аздап актер болуы және шартты әрекетті шындыққа қабылдауы тиіс. Бұл мерекелік қарым – қатынастың жан - жақты маңыздылығын қамтамасыз етеді. Бұл мереке табиғатымен байланысты.

Мерекелердің негізгі құраушыларына жататындар: Кез - келген мерекенің өзегі болып табылатын және митинг, шеру, демонстрация, манифестацияға ұласатын бұқараның белсенді әрекеті; Бұқаралық ойын -сауық, қойылым, интермедия, концерт түріндегі театрландырылған әрекет; Карнавал, бал, халықтық шерулер түріндегі арнайы ұйымдастырылған мерекелік көңіл көтеру.

Көпшілік мереке- бір уақытта бірнеше орыннан арнайы ұйымдастырылған көркемдік әрекет (салтанатты кеш, рәсім, театрландырылған қойылым, концерт, ойындар, көрме, ойын-сауық, би, спорттық ойындардан жарыс, суреттер байқауы және т.б.) және де әр қатысушы көру нысанасын өзі таңдайды.

Қазақстан Республикасында ұлттық мерекелер, мемлекеттік мерекелер, кәсіби және өзге де мерекелер атап өтіледі:

Ұлттық мерекелер - Қазақстан мемлекеттілігінің дамуына елеулі ықпал еткен, ерекше тарихи маңызы бар оқиғалардың құрметіне Қазақстан Республикасында белгіленген мерекелер. Ұлттық мерекелерді мейрамдау кезінде орталық және жергілікті мемлекеттік органдарда ресми іс-шаралар өткізіледі.

Мемлекеттік мерекелер - қоғамдық-саяси маңызы бар оқиғаларға арналған, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтары дәстүрлі түрде атап өтетін мерекелер. Мемлекеттік мерекелерді мейрамдау кезінде ресми іс-шаралар өткізілуі мүмкін.

Кәсіби және өзге де мерекелер - ұлттық және мемлекеттік мерекелер мәртебесі берілмеген, азаматтардың жекелеген санаттары атап өтетін мерекелер.

Мерекелік шараны дайындауға кірісерде, үш сұраққа жауап беру міндетті, себебі олар шығармашылық үрдістің нәтежесін құрайды; Не қоямыз, қалай қоямыз және кімдер үшін қоямыз? Бірінші сұраққа жауап беру дегеніміз- мерекенің тақырыптық-идеялық негізін анықтау болып табылады. Екінші сұраққа жауап беру дегеніміз - шараның тұтастай және жекеленген эпизоттарының қойылымдық шешімін табу, көркемдік және музыкалық безендіру.

Үшінші сұрақ - мейрамға қатысушыларды білу (келушілердің саны, құрамы, жасы).

Сценарийлік-режиссерлық әрекеттерді атқару үшін бас режиссер тағайындалады. Ол сценарист пен көмекшілерін бекітеді. Қажет болған жағдайда (күрделі, мерекелік іс-шараларға) сценарий материалдарын толықтыратын публицист, мұрағат, мұражай, кітапхана, кино қызметкерлері көмекке шақырылуы мүмкін. Топ құрылған соң келісілген мерзімге іс-шара идеясын, оны жүзеге асыруға қажетті орындаушылар, безендіруші, деректі және көркем материал, қаражат мәселесі бірінші кезекте шешіледі. Екінші кезекте идея бекітілген соң, қаржы сметасы жасалып, әр топ өзінің жұмысына кіріседі. Мереке үшін қаржылық мүмкіндіктер үлкен рөл атқарады. Одан мерекенің көлемі, қажетті материалмен қамтамасыз етілуі мен көркемдік безендіру деңгейі, соның ішінде костюмдер мен реквизиттердің сапасы, сахналық алаңдарды құру, музыкалық, жарықтың аппаратуралар т.б. Сонымен қатар, кәсіби актерлер, бишілер мен әншілерді, басқа да өнер түрлерінің мамандарын (цирк, спорт т.б.) арнайы шақыру мүмкіндіктері. Режиссерлық топ қойылымға қажетті шығармалар мен орындаушылар құрып, ақынға сөзі, композиторға сазын, балетмейстерге тақырыпқа сай би қоюды тапсырады.

Үшінші кезекте сценарий жоспары құрылып басты әрекеттермен қатар жабдықтаушы элементтер: бастау сазы, дыбыс, жарық, реквизит т.с.с. анықталады. Төртінші кезекте орындаушылар шығармалары анықталып, іріктеліп, оларға режиссерлық тәсіл қолдану амалдары қарастырылады. Ол үшін қосымша қажет атрибут, мизансценалық шешім табуға безендіру қамтылады. Яғни айтқанда қойылым режиссурасын шешу үшін әр

номер мен эпизод режиссурасын ойластыру қажет. Режиссер фантазиясын іске асыру үшін қосымша ұйымдастырушылық жұмыс атқарылады.

Бесінші кезекте сценарий жазылып, эпизод, номерлер дара дайындығы аяқталған соң репетициялар өткізіледі. Ең соңғы кезең іс-шараны өткізу. Әр орындаушы топқа: декорация өзгерту, жарық, дыбыс беру, орындаушыларды қамту, бәріне өз тапсырмаларын жазбаша беріп, қадағалап отыру режиссер міндеті. Сценарийлік топ жинақталған материалдарды іріктеп, өндеп, сахнаға лайықтап, сценарийлік жоспар бойынша әдеби сценарий құрады. Жүргізушілермен жұмыс жасау, сценарийдегі текст ойын жеткізуде дайындықты қадағалау режиссердің көмекшісіне жүктеледі [10,11].

Қорытынды. Мерекенің әлеуметтік - мәдени құбылыс ретінде жеке тұлға, әлеуметтік топ, қоғамда шешетін өзіндік міндеттері бар. Біріншіден, мерекелік әрекеттер әлеуметтік және жеке тұлғалық белсенділікті, азаматтық жауапкершілікті ынталандырады. Екіншіден, мерекелер, мейрамдар барысында жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар, қауымдастықтар арасында мерекелік қарым-қатынастар ұйымдастырылады, мерекелік ортақ мәдениет қалыптасады, саяси, рухани, эстетикалық құндылықтармен алмасу үрдісі жүзеге асады. Мерекелер барысында адам күнделікті мінезінен бөлек ізеттілік пен құрмет, әдептілік пен салтанаттық, көргенділік байқатады. Үшіншіден- мерекелік әрекетке қатынасушылардың ұлттың қалыптасқан дәстүрлі құндылықтарынан нәр алуы және жалғастыруы жүзеге асады. Төртіншіден - мерекелік әрекеттер мазмұны арқылы көрермен мен қатынасушыларда бірлескен ортақ сезім туғызып, жадына сақтауға ықпал ету. Мереке әрекеттерінің соңғы, бесінші өзіндік міндеті-қоғамдық пікір мен қоғамдық ортақ құндылықтар мен қуанышты көңіл күй қалыптастыру. Бұқаралық мәдени іс-шараның қатынасушының санасы мен сезіміне ықпалы сонша, сахналық уақиға, «жүректі тербетер өнер» ұлттық, азаматтық, патриоттық ойтұрткі салып бір бірін танымайтын адамдарды бір кезеңге жақындастырып, біртұтас қауымға айналдырады. Мыңдаған адам бірдей тыныстап, қуаныш, шаттық, мейрімділік сезімдерге бөлене алады.

Қорыта келгенде, мерекені адамдардың бос уақытындағы саяси және әлеуметтік-мәдени әрекеттерінің ерекше түрі деп санауға болады. Бұл астарда мерекені жеке тұлғаны мәдени әлеуметтендіру уақыты деп қарастыруға болады, себебі ол саяси, мәдени ортақ құндылықтармен бөлісу, ойын-сауық пен қуанышты, көңіл көтеруді жасайды, ең негізі адамды эмоциональдық толғануға, масайрауға, қоғам мен тұлғаны ортақ құндылықтар негізінде біріктіруге әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. Москва. 2003.-296с.
2. Аристотель. Физика. Источник: В.П.Карпов. Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика. Москва: 1999, 1056 с.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва. 1990, 541 с.
4. Хейзинга Й. Человек играющий. Homo ludens:Сост.и пер. [с нидерл.] Д.В. Сильвестров. [2.изд., испр]. Москва. 2003. 486 с.
5. Элиаде М. Ностальгия по истокам.М.:Институт общегуманитарных исследований, 2006. 216 с.
6. Энциклопедический словарь. 7-е издание. М.: 1997. Т.33, 640 с.
7. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва. 1990, 541 с.
8. Жигульский К. Праздник и культура. Пер.с польск. Москва. Прогресс, 1985, 336 с.
9. Соколов Э.В. Свободное время и культура досуга. Ленинград. 1987, 207 с.
10. Камалова Н. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы. Алматы, 2017. 220
11. Мухамедин М. Драма теориясы. Шымкент, 2011. 101 б.

References list:

1. Kay-ua R. Mif i chelovek. Chelovecheskiy i svyashchenny. Moskva. 2003.-296s.
2. Aristotel'. Fizika. Istochnik: V.P. Karpov. Grecheskiy filosof. Osnovnyye printsipy: logika, fizika, etika. Moskva: 1999. 1056 s.
3. Bakhtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura Srednevekov'ya i Vozrozhdeniya. Moskva. 1990. 541 s.
4. Kheyzinga Dzh. Igrayushchiy muzhchina. Homo ludens: Sost.i per. [s niderl.] D.V. Sil'vestrov. [2. izd., ispr]. Moskva. 2003. 486 s.
5. Eliade M. Nostal'giya po istokam.M.: IGGN, 2006. 216 s.
6. Entsiklopedicheskiy slovar'. 7-ye izdaniye. M.: 1997. T. 33, 640 s.
7. Bakhtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura Srednevekov'ya i Vozrozhdeniya. Moskva. 1990. 541 s.
8. Zhigul'skiy K. Prazdnik i kul'tura. Per.s pol'sk. Moskva. Progress, 1985. 336 s.
9. Sokolov Ye.V. Svobodnoye vremya i kul'turnaya druzhba. Leningrad. 1987. 207 s.
10. Kamalova N. Neizgladimaya tsennost' kazakhskogo yazyka. Almaty, 2017. 220
11. Mukhammedin M. Teoriya dramy. Shymkent, 2011. 101 s.

Аннотация: В данной статье рассмотрены понятие и определение праздника. Праздник – сложное социально- культурное явление, через которое в различных формах тысячелетиями формируются и передаются ценности культуры. Они связаны с религиозным культом, со значимыми событиями в жизни человека и общества, важными датами истории народа, государства, с трудовыми процессами.

В статье рассматриваются роль праздников в обществе, их социальное значение, культурная ценность, историческая и политическая роль. Социальная значимость праздника заключается в том, что это особый вид социального события, идеологически объединенный, отражающий взгляды общества и отстаивающий его политические, моральные и эстетические идеалы. Праздник напоминает нам о значимом событии через обновление ценностей, играя роль механизма передачи культурных традиций из поколения в поколение, которые формирует праздничной культуры населения. В статье анализируются и обобщаются работы известных исследователей праздников и культуры - И.Хейзинга, М.Элиаде, Р.Кайуа, М.М.Бахтина, К.Жигульского, Э.В.Соколова, Камалова Н. Кроме того, рассматриваются особенности и этапы подготовки и проведения массовых праздников, как художественно-массовые мероприятия, которые специально организуются из нескольких мест одновременно.

Ключевые слова: праздник, культура, ритуал, веселье, игра, развлечение, мероприятие, свободное время.

Abstract: This article discusses the concept and definition of a holiday. A holiday is a complex social phenomenon through which cultural values have been formed and transmitted for thousands of years in various forms. They are associated with a religious cult, with significant events in the life of a person and society, important dates in the history of the people, the state, and labor processes.

The article considers the role of holidays in society, their social significance, cultural value, historical and political role. The social significance of the holiday is that it is a special type of social event, ideologically united, reflecting the views of society and upholding its political, moral and aesthetic ideals. The holiday reminds us of a significant event through the renewal of values, playing the role of a mechanism for the transfer of cultural traditions from generation to generation, which forms a traditional culture of the population. The article analyzes and summarizes the work of famous researchers of holidays and culture - I. Huizinga, M. Eliade, R. Caillois, M. Bakhtin, K. Zhigulsky, E. V. Sokolov. In addition, the features and stages of the preparation and holding of mass holidays are considered as mass artistic events that are specially organized from several places at the same time.

Keywords: holiday, culture, ritual, cheerfulness, game, entertainment, event, free time.

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ - ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА - HISTORY OF KAZAKHSTAN

1	Жанысбекова Г.А., Баймаханов Н.Б.
тарих ғ.к., доцент, «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің басшысы,
Қазақстан халқы Ассамблеясы арнайы кафедрасының меңгерушісі.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, жоғарғы білікті маман.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТҮРКІСТАНДЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ РЕСЕЙ
ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ТӘН ЖАЗАЛАУЛАРЫН ЖОЮҒА ЖАСАҒАН
ЫҚПАЛЫ	5
2	Мулдахметова Ж.И.
к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ИСТОРИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ
ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ
ТЮРКОВ - МОНГОЛОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В НАСЛЕДИИ
РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ	12
3	Тажмуханова Н.Е.
к.ист.н., ст.преподаватель. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ДУХОВОЙ ЖИЗНИ
ЗОЛОТОЙ ОРДЫ	17
4	Батырбекқызы Г., Бибалаева М.Б., Ергебекова А.О.
доктор PhD, ст.преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ЗОЛОТАЯ ОРДА В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ	24
5	Анарбаев К.С.
к.ист.н., и.о. доцента, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан
МАТЕРИАЛЫ НАРОДНОГО ФОЛЬКЛОРА –
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК	32

АРХИВ - 2025 – АРХИВ - 2025 – ARCHIVE - 2025

6	Кукеева М.К.
к.педагог.н доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ЛИЧНЫЕ ФОНДЫ БЕКНАЗАРОВА Р.Б., НУРОВА Г.А.
В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ
КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИКО-АРХИВНОГО ИЗУЧЕНИЯ | 35 |
|---|--|----|

ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ–

КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ – LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY

7	Юсупов А.Н., Иманалиев К.Е., Юсупова А.А.
к.арх., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
тарих.ғ.к., доцент.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD, аға оқытушы. М.Әуезов ат-ғы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ОТЫРАР ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ СӘУЛЕТ - ҚҰРЫЛЫС БЕЙНЕСІН
ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖОБАСЫ	41
8	Байдибекова А.О.
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ӘЛ-ХОРЕЗМИ: АЛГЕБРАНЫҢ ДЕРБЕС ҒЫЛЫМ БОЛУЫ	46
9	Байдибекова А.О.
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ОМАР ХАЙЯМ: КУБ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ
ТЕОРИЯСЫ	52
10	Pernebekov S.S., Tortbayeva D.R., Ussipbayev U.F.
Candidate of engineering, professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
Candidate of engineering, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
Candidate of engineering, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent,
Kazakhstan
DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND
LOGISTICS POTENTIAL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	57
11	Бертаев Н.Д.
арнайы пән бойынша 1 санат оқытушысы,
директордың оқу-өндірістік істер жөніндегі орынбасары,
М.Тынышбаев атындағы Шымкент көлік колледжі, Шымкент. Қазақстан
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТАРИХИ
ДЕРЕКТЕРІ	61

ЗАҢТАНУ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

12	Kukeyev A. K.
senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
BASIC PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL
PROCEEDINGS | 70 |
|----|---|----|

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMY

13	Дауренбеков Х.Т., Сапарбекова П.Е.
а-ш.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ДИЕТАЛЫҚ ЖҰМЫРТҚАЛАР ӨНДІРІСІ - ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ | 78 |
|----|--|----|

- 14 **Ильясов Б.К., Батхиева Г., Нурходжаев Н.О.** 81
 ветеринария.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТҮЙЕ КОНЬЮНКТИВИТІ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ШАРАЛАРЫ

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
 НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
 DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
 ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
 PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 15 **Zhunisebekova D.A., Suigenbayeva A.Zh., Orymbetova G.E.** 86
 c.p.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan,
 c.t.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan,
 c.t.s., ass. Prof. M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
**PEDAGOGICAL ASPECT OF PREPARATION OF FUTURE
 TEACHERS TO EDUCATIONAL ACTIVITY ORGANIZATION
 OF MODERN SCHOOL'S STUDENTS**
- 16 **Демеев А.Қ., Жунисов Г.Б., Мустафаев И.Т.** 92
 педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
- 17 **Килибаев А.А.** 97
 доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ – ДАРА ЖОЛЫ!
- 18 **Торғаутова Ш.А.** 101
 магистр, главный менеджер
 проектного офиса «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ЛЕТНЯЯ ШКОЛА АКАДЕМИИ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ
 «МИРАС» - ПРИМЕР РАЗВИТИЯ
 ДОСТУПНОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТРАНЫ**

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ –
 ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ –
 PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 19 **Малгайдарова Г.Т., Филонова А.Ю., Мусаев А.О.** 107
 магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫ МЕН СПОРТТЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ

**САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ - ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА –
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 20 **Айтмамбетов Ф.У., Анартаева Г.У.** 112
к.филолог.н., ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
к.пед.н. ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
**ЗНАЧЕНИЕ СТРАНОВЕДЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ ПЕРЕВОДЧИКОВ-
ЛИНГВИСТОВ**
- 21 **Макулбек А.Б., Джунусбекова Ж.С., Мамекова С.К.** 116
к.филолог.н., доцент ЮКУ имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
магистр, старший преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова
магистр, старший преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова
КОММУНИКАТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ АМЕРИКАНЦЕВ
- 22 **Турсунов А.Н., Мусантаева М.А.** 121
к.ф.н., доцент ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
ст.преп., магистр ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧТЕНИЮ НА
УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУППАХ**

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТЕАТР ЖӘНЕ ЭСТРАДАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ТЕАТР И ЭСТРАДНОЕ ТВОРЧЕСТВО
THEATER AND VARIETY CREATIVITY**

- 23 **Мухамедин М.М.** 125
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
МЕРЕКЕ ӘЛЕУМЕТТІК - МӘДЕНИ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

3 (7) 09/ 2020

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚУ ректоры;

Жауапты редактор: Жанысбекова Г.А. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің басшысы, «Болашақ» стипендиясының иегері

Техникалық редактор: Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің бас менеджері

Аудармашы, ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы: Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - д.и.н., профессор, академик НАН РК ректор ЮКУ имени М.Ауэзова;

Ответственный редактор журнала: Жанысбекова Г.А. - к.и.н., начальник проектного офиса «Рухани жаңғыру», доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова;

Технический редактор журнала: Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», ЮКУ им.М.Ауэзова;

Переводчик, редактор материалов английского языка: Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова,

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5, 261 кабинет. тел: 21-16-37

М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.

Баспаға қойылған күні: 29.09.2020, Формат 60x80 ¹/₈ Тираж 500 дана

Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3681, 29.09.2020

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2020© М.Әуезов атындағы ОҚУ